

BIERBAUER VIRGIL

*A magyar
építészet
története*

MAGYAR
SZEMLE
TÁRSASÁG

Holl Imre és
H. Gyürky Katalin
könyvtárából

A
MAGYAR ÉPÍTÉSZET
TÖRTÉNETE

A MAGYAR SZEMLE KÖNYVEI

XIII

Kenntonian Face

E könyvet a Magyar Szemle Társaság tulajdonában lévő „Old Kenntonian Face” anyadúcokkal ezerkilencszázharminchét október és november havában szedte és nyomta a Révai-nyomda Budapestben. A képmellékletek kliséit a Pallas cinkográfija készítette.

A
MAGYAR ÉPÍTÉSZE
TÖRTÉNETE

ÍRTA
BIERBAUER VIRGIL

54 KÉPMELLÉKLETTEL

MAGYAR SZEMLE TÁRSASÁG
BUDAPEST
1937

Minden jogot fenntartunk

BEVEZETÉS

A MAGYAR építészet egészének történetét még nem írták meg. E kötet a feladat megoldásának első kísérletét igyekszik nyújtani. A munka alapját főként az utolsó évtizedben megindult alapos és a tudományos követelményeknek megfelelő részletkutatások alkotják.

Könyvem hangsúlyozottan nem a magyar építőművészet történetét akarja adni, hanem az építészet egészének fejlődését törekszik feltárni. Az építészettörténet művelői általában csak az építőművészet legnagyobb alkotásaival foglalkoznak: királyok és nagyurak építkezéseivel, az állam és az egyház nagyszabású műveivel, jelentős művészegyéniségek alkotásaival. Az építészet-történet jórészt csak az ú. n. építéstílusok fejlődését szokta vizsgálni. Jelen kísérlet többre tör. A magyar nemzet egész építő munkáját kívánja megrajzolni, tehát a királyok, főpapok, főurak, polgárok és a falusi ember építészetét egyaránt tárgyalja.

A könyv ilyen elgondolása több oknál fogva látszik indokoltnak. Az egyik az, hogy az építészetnek, — bármennyire is művészet, — legmélyebb gyökerei az élet valós szükségleteiből sarjadnak; az ember szükségből épít, de háza, ha jól épít, műalkotássá válhat, bárminő szerény is. A katedrális és a falusi ház egyaránt valamilyen erkölcsi vagy gyakorlati szükség kielégítésére készül, ám műremekké magasztosulhat, legyen bár alkotója kiemelkedő művészegyéniség, vagy a közösség szerény, névtelen tagja.

A második szempont az, hogy az építészet, mint az élet legvalóságosabb talajába gyökerezett emberi alkotó munka, építtetőjé-

nek, a tájnak és kornak, az egyénnek és a népnek egész lelkületét beszédesen kifejezi művészi mivoltában, de a gyakorlati életet kielégítő elrendezésében is. Épp ezért igazi építészettörténetet csak e vonatkozások feltárásával lehet írni: meg kell mutatni, miért épültek így és nem másképpen egy kornak, egy tájnak, egy népnek házai, kastélyai és templomai.

Hasonlóképpen nem állhat meg az építészettörténet a ház szemléleténél, nélkülözhetetlen az építészettörténet egészében az egyes házak összességéből alakult városok formáinak: a telepedés formáinak vizsgálata. Tehát az építészettörténetnek foglalkoznia kell a városépítés és a telepedés történetével is.

E szempontok érvényesítésére egészen különleges szükség van akkor, amikor a magyar nemzet építészettörténetéről van szó. Kultúránk sajátos fejlődéséből következik, hogy építészetünk két élesen elhatárolt és csak ritkán, csak legújabban érintkező rétegre oszlik. Az egyik réteg a városi, főúri és úri építészet, amely a szentistváni kultúrgondolat alapján nyugateurópai hatások alatt nőtt nagyra, a másik a falusi paraszti építészet, amely a magyarság ősi kultúrta-
talajából, a sajátos magyar építőkészség kifejlődésének során virágzott fel. Épp ezért ennek a rétegnek elhanyagolása azt jelentené, hogy a magyar lélekből, a magyar földből nőtt építészettel nem törődünk.

E gondolatok latolgatása arra int, hogy elhibázott volna e kötetet a művészettörténeti ortodoxia jegyében megítélni, mert e mű az építészet kultúrtörténeti jelentőségének felismerése és mérlegelése jegyében készült.

E helyen is köszönetet mondok mindazoknak, akiknek alapos és részletes kutatómunkája a könyvemhez szükséges adatok alapjául szolgált, valamint azoknak, akik a kézirat áttanulmányozásával, értékes észrevételeikkel és buzdító szavaikkal könyvem felépítését elősegítették.

I

A HONFOGLALÁS KORA

AMAGYARSÁG őstörténete a mult ködében rejtőzik. Körvonalai a történelmi segédtudományok mai fejlettsége mellett is csak halványan világíthatók meg. Az emlékekből és következtetésekből inkább csak sejtésszerűen rajzolódik elénk az út, amelyen őseink Ázsia sivatagjaiból lassan Európa felé vándoroltak, részint más vándorló népek nyomása alatt, részint az ázsiai táji alakulásuktól kényszerítve: a megművelt tájak kiszáradása miatt. Keveset tudunk e hosszú vándorlásnak üteméről, időbeli lefolyásáról, nevezetesen arról, hogy a kialakuló magyar nemzet hol állott s telepedett meg hosszabb-rövidebb időre? Bizonyára az előttejárók telephelyein. A jövő archeológiai kutatásai talán több világosságot fognak deríteni arra a kérdésre, hogy vajjon e homályos századokban a magyarság miként élt, miként lakott és épített, — hogy egyáltalán épített-e maradandó otthonokat, vagy csak a vándorló steppe-népek módjára ideiglenes menedékekben, kocsira felrakható sátrakban lakott? Épp ezért, legalább ma, építéstörténetünk a nemzet történelmének e korába alig nyúlhat vissza s kockázatos dolog volna olyan egyes, inkább a húnokra vonatkozó hírekből, mint amilyen Attila király palotájának Priskos Rhetortól eredő leírása, messzebbmenő következtetéseket levonni.

Viszont azt sem szabad hinni, hogy a honfoglaló magyaroknak semminemű építőtudásuk nem volt. A nyelvtudományi kutatások eredményei szerint ugyanis az építés alapfogalmait

kifejező szavaink a magyar szókészlet finn-ugor rétegéhez tartoznak, tehát a magyar nemzet kialakulásának kezdetéről valók, abból a korból, mikor a nemzetet életútja délre, Lebedia felé még nem vezette el. Ilyen ugor eredetű ősi szavakból, mint: ház, lak, hajlék, fél (ajtófél), küszöb, fal, fedél, héj, hiú, egy egész ház, de talán inkább faház formálható. Más kérdés, hogy az ezek alapján feltételezhető legrégebb faépítkezések milyen technikai fejlettségűek lehettek, továbbá, hogy a keletről nyugatra vonuló magyarok, útjuk melyik részén, hogyan használták fel, minő mértékben és miképpen alkalmazhatták a fát? Ez elsősorban a bevándorolt táj fabőségével állott összefüggésben. Azután hol, mikor és mit tanulhattak a házépítés terén a körülöttük élő népektől? Hogy a honfoglalás után az új hazában hogyan építettek a magyarság első nemzedékei, arról halvány képet adhatnak azok az ősi pástorépitmények, amelyeket még ma is megtalálhatunk — mindinkább pusztuló nyomokban — a Hortobágyon, ugyanis az ottani állatnevelő élet, az egykori rideg pásztorkodás utolsó maradványa, — közeli rokonságban áll a Fekete-tenger északi partvidékén több évszázadon át vándorló magyarságéval. Mert azt vélni nem szabad, hogy népünk történetének ebben a szakaszában a törzsek folytonos vonulással haladtak előre a mondai cél, Attila egykori birodalma felé. A haladás lassú és változó ütemű volt. A tovavándorlás kerengő legelőjárás formájában folyhatott le s ott, ahol a viszonyok kedvezőek voltak, ahol a továbbnyomulás nem volt kényszerű szükség, a törzsek megtelepedtek. Alkalmilag kezdetleges földművelés is megindulhatott. Erről tanúskodik a magyarság szókincse, nevezetesen a török eredetű jövevényszavaink sora. Így azután a többé-kevésbé ideiglenes megtelepedések a menedékeknek a mozgó sáortól a földhöz kötött, földbeásott putriig terjedő átmeneteit hozták létre. De ez a fejlődés sem történt a formák fejlődésének abban a logikus egymásutánjában, amely mai gondolkozásunk számára természetesnek lát-

szik: sátor, utána putri, végül ház. Ezek a formák a magyarság keletről-nyugatra haladó vándorútja során a táji körülmények szerint változtak: mások voltak az építő lehetőségek az Ural erdős hegyeiben, mások a nedves alföldeken, ismét mások a száraz sivatagokon. A ház fölépítésének módja mindenkor szorosan összefüggött a környező táj talajával, tagoltságával, növényzetével és egyéb körülményekkel, ezért egy évszázadokon át vándorló népnél, fejlődése egyes szakaszaiban, a fejlődés szintjét kizárólagosan jellemző házformát és szerkezeti módszert feltételezni nem lehet, hiszen a természeti adottságok változása kénytelen-kelletlen is különböző építómódokra vezeti rá az embert. Maga a bármely vidéken egyenlőképpen igénybevehető, változatlan technikával készített és mindig azonos tökéletességgel föllátható sátor, amilyen például a kirgizek ma is használt rácsosfalú, nemez- és bőrökkel borított, belül szőnyegekkel burkolt sátra, egyrészt magas fejlettségű kéziipart, másrészt viszonylagos gazdagságot tételez fel. Ilyen sátor a legősibb korokban aligha volt, de később sem lehetett általánosan használt. A nomádok egy része kényszerűségből megelégedett a fedett kocsi nyújtotta szállással, más része egyszerűbb sátrak kezdetleges kellékeit szállította magával és rakta össze esetről-esetre, némelyek viszont a nagy vándorút pihenőin kunyhókat raktak maguknak, leveles színeket építettek, sőt földbeásott putrikat róttak össze, — minden esetben a táj természeti adottságai szabták meg a házformát.

A magyarság nagy vándorútját követvén azt látjuk, hogy a legrégebb nyomok szerint a nemzet ősi lakóhelye az erdős vadonokban dús Nyugat-Szibéria volt, a finn-ugor kultúrának, egyben az „előmagyarok”-nak is őshazája. A táj sajátos erdőkultúrát váltott ki lakóiból, — így az építkezés ezen a vidéken a kezdetleges faépítkezés jellegét hordta magán, — földbevert oszlopokból szerkesztett, fakéreggel borított, esetleg földdel tapasztott kunyhóik lehettek, talán abban a formában, ahogy a később

nyugat felé, északi tájakra elvándorolt népek ma is rakják. Alakjukra nézve ezek az egyenes, vékony szálfákból, köralaprajzra felépített menedékek sátorhoz hasonlóak lehettek. Ilyeneket fenn Észak-Európa egyes népeinél ma is találhatunk: e formák képviselői például a finn kóták s az osztjákok csumjai. Az ilyen menedékek anyagának megszerzése nem okozott gondot az erdős tájkon, s őseink sűrűn, jól záróan rakták egymásmellé a szálfákat. Pazarolhatták az anyagot: hiszen bárhol telepedtek meg, elegendőt találtak, s a régi helyről az új építéshez nem kellett a fát elszállítani. Mikor azonban a nemzetet útja délkeletnek vitte tovább, mindegyre kevesebb fából lehetett csak összeróni a sátrat és a putrit, mert ritkább volt a fa és az anyagihiány következtében e tájon a szálfát elég gyakran magukkal kellett hurcolniok. Ez vezetett fokozatosan a földbeásott putrihoz, ennél ugyanis a függőleges falakhoz nem kellett a szálfa. Valószínű, hogy már ekkor megtörténtek az első kísérletek a köralaprajztól a szögleteshez való átmenetre. Erre mutatnak ma a szibériai Léna vidékén élő jakutok fatörzsekből összerótt kezdetleges hajlékainak téglányalaprajzú, csaknem függőleges falai.

Az előmagyarok a Kr. utáni II. században az Ural keleti lejtőin ereszkedtek le Ázsia felé. Ott akkor, a Tarim forrásterületéig, a turk-ogurok tanyáztak, keletre pedig, egészen a kínai birodalmat védő nagy falig, az oguz törökök földjei terültek el. Az ogurok pásztorkodó nép voltak, de az oguzok a Taklamakán sivatag szélén intenzív kertgazdálkodást folytattak, mindaddig, míg egyelőre ismeretlen okok következtében a sivatagparti, oázisszerű kertészkedésük alapját alkotó módszeres vízgazdálkodásukat feladni nem kényszerültek. Ennek a vidéknek és népeinek építkezését nyomokban máig is megőrizte a sivatagok mindent megvédő és elborító homokja. Stein Aurél nagy kutató útjain a Khotántól vagy 300 km-re fekvő Nijában felfedezett romhelyeken favázás lakóházakat talált, amelyeknek a kitöltő falazata kákából

és sártapasztásból állott, tehát építésmódjában a Magyarországon patics néven ismerthez hasonlókat. Stein Aurél ugyanitt agyagból döngölt falú házakat is talált, kelet felé továbbhaladva pedig az ősi, egy évezred előtt elhalt oázis-kultúra területén, a Tarim és a Lop összefolyásának tájékán, — tehát vagy 600 km-re keletre — egy romhelyen keményre döngölt agyagra épült vályogfalakra lelt, amiknek félméteres rétegeit tamariskus gallyakból készített erősítő szerkezetek tartották össze, ugyanezt a szerkezetet egy évezred múltán hazánk falusi építkezéseiben fogjuk viszontlátni. Mindez arra enged következtetni, hogy az ogur és oguz törzsek közelébe jutott előmagyarság életének ebben a szakaszában egy olyan kultúrával érintkezett, amelyre jellemző, hogy a körébe tartozó nép nem volt sátorlakó, viszont kitűnően értett a fában szegény sivatagok által létrehozott építési módokhoz. Az együttélés folyamán a magyarság is megtanulhatta fortélyait. Az V. sz.-ban az onogurok, azaz az előmagyarok és az ogurok keveredéséből kialakult származéktörzsek nyugat felé tolódtak el. A Meotisz keleti partjait lakták már, aránylag békés századok peregtek le, s ezalatt egyre fejlődött, közelebbről ismert vonásokat vett föl a magyarság sajátos arcú-lata. Ebben az időben állattenyésztő, vagy a letelepedés határain tétovázó, itt-ott földművelő néppé alakult át, nevezetesen úgy, hogy a behódolt szolganépeket földművelésre szorította. „Sok szántóföldjük van — írta róluk az arab Ibn Ruszta — a velük szomszédos szláv népek felett uralkodnak s őket termékekből álló adókkal terhelik”. A tájszabta évi életbeosztásuk az lehetett, hogy télen a tenger, meg a folyók partjaira vonultak és ott a nyáron termelt gabonából, továbbá a téli halászat és vadászat zsákmányaiból éltek. Amikor kitavaszkodott, állataikkal a kizöldült mezőségekre vándoroltak, és nagy körben továbbhaladva télire visszatértek vízparti szállásaikra. Életbeosztásukat jól jellemezte Al Bakri: „E nép sátrakban lakik követve az eső

hullását, a fű sarjadását". Sukrullah ibn Sihab jegyezte fel róluk, hogy „bárhova utaztak, sátraikkal együtt vándoroltak". A nap járását követő életmódjuk kétféle lakásmódot tett szükségessé: nyáron könnyen szállítható és gyorsan felállítható sátrakat — télen maradandóbb, az embert az időjárás viszontagságaitól jobban megvédő kunyhókat: földbeásott putrikat. A lakóformának ilyen, az életmódból eredő tagoltsága tovább tagolódott szociális okokból. A magyarok, a törzsek előkelői, a vezető rétegek, nyáron, — de talán télen is — finomabbművű sátrakban laktak, amelyek a VIII. sz.-i újgur birodalom freskómaradványai szerint minden tekintetben hasonlítottak a mai kirgizek jurtjaihoz. A sátrak szerkezetének lényege a függőleges, kerek alaprajzon felállított, összecsucskható és széthúzható, ollószerű elemekből összerótt könnyű lécfal s a ráállított kúpszerű tetőváz, melyet a koszorúalakú gyűrűfába erősítettek. Erre a szerkezetre borították a nemeztetőt, akasztották rá a függőleges falakat helyettesítő szőnyeget, a lécfalba pedig beleillesztették a többretegű szőnyeggel fedett ajtókeretet. A sátor belső berendezésének legfontosabbika a közepén kövekből rakott tüzelőhely volt. A füst a sátor csúcán, egy szétnyitható és zsinórral ismét összehúzható füstelvezető nyíláson távozott. A falakat belülről prémekkel, finomművű szőnyegekkel borították, a falak mentén állították fel a család ingó vagyonát elrejtő hímestáskákat. A táskákat fedőlére rakták ki a díszművű fémtárgyakat és fegyvereket. Az előkelők pompás, gazdag sátraikat még a magas kultúrájú bizánci írók is ízlésesnek, elragadónak találták. A szegények sátrai egyszerűbbek, kezdetlegesebbek lehettek, kiki úgy segített magán, ahogy éppen a tájadta természeti lehetőségek szerint tehette. Annyi bizonyos, hogy a meotiszparti és később a lebediai élet idején a magyarság sátorlakó nép volt. Amint azután a besenyők nyomása alatt a nyugat felé nyomulás üteme meggyorsult, arra kényszerültek, hogy minél könnyebben szállítható mene-

dékeik legyenek. Ekkor alakulhattak ki az olyan lakóalkalmatoságok a magyaroknál, amikhez hasonlót Vétsei Papp István még a XVIII. sz.-ban is látott a besszarábiai tatároknál: „Talyigákban és olly házatskákban lakoznak, amellyeket egyhelyből más helyre elvontathatnak”. Lehetséges, hogy ekkortájt a honfoglaló magyarok nagyon is megkedvelték a tovavándorló életet és sokáig úgy gondolkodtak, mint Vétsei tatárai, akik azoknak, akiket el kívántak átkozni, azt mondták: „lakozzék egy helyben, mint a keresztények”.

A IX. század közepe táján a politikailag ujjaszervezett onogur magyar törzsek több kisebb nyugati kalandozás során eljutottak az Alduna tájára, de Pannoniába is. A keletről nyugatra nyomuló bessenyők a Meotisz partjairól mindinkább nyugat felé szorították a már kialakult hét magyar törzset. A magyarság előlük a Dnyeper és az Alduna közötti Etelközre vonult. Ám ez a föld csak ideiglenes otthont nyujthatott. Álmos fia, Árpád arra törekedett, hogy népét katonailag jobban biztosított tájakra telepíthesse. A második nagy bessenyő támadás után indult meg két irányban az előző évek folyamán már kikémlelt új haza meghódítása. A törzsek egyik része a Keleti-Kárpátok szorosain kelt át a Maros és Olt völgyébe, másik része északkelet felől, a Tisza felső völgyén keresztül vonult le az Alföldre, hogy rövid néhány év alatt az ország egész területe Árpád népéé legyen.

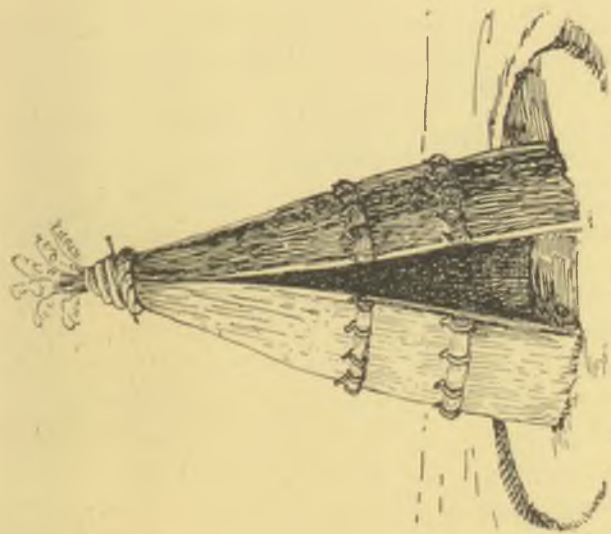
Anonymus krónikájában találunk néhány, a magyarság első magyarországi építkezéseit sejtető sort. Ott olvassuk, hogy Árpád és vitézei a Tarcál hegyén túl, Szerencs tájékán tábort ütöttek, s ekkor Árpád vezér és főemberei cselédségükkel együtt dolgaikat félbehagyták és „kunyhókat (tuguria) építve pihe-nőre tértek”. A krónikás a későbbi Heves vármegye meghódítására térve át ezeket jegyezte fel: „Az Eger vizénél kunyhókat készítve több napig ott maradtak, s azt a hegyet, amelyen a

vezér számára *levelesszint* (foliata) vertek, Szinhalomnak nevezték el". S végül harmadszor is szó esik építkezésről, amikor Árpád vezér Csepel szigetén „*mesterembereket* fogadott és velük *pompás vezéri házakat építtetett*". Történettudományunk álláspontja szerint nincs okunk e feljegyzésekben kételkedni. Az idézetek érdekesen és változatosan világítanak rá a honfoglalás-kori magyarság lakásviszonyaira — vagy talán inkább átmeneti otthonaira — valamint azok építésére. Mindenek előtt feltűnő, hogy a szerencsi pihenőn kunyhókat építettek — ez úgy látszik azt jelenti, hogy az útközben használt menedékek: a sátrak (tentoria) és az ekhós szekerek, nem nyújtottak kellő védelmet és kényelmet, mert máskülönben az építkezésre aligha lett volna szükség. De érthető az is, hogy a vezér számára az Eger patak mellett *levelesszint* vertek: a legpompásabb vezéri sátor sem lehetett elég nagy a vezér és a törzsek vezetői számára, a legjobb vitézek tanácskozásaira, vagy lakmározásaira. A pihenők idején tehát *levelesszint* állítottak, ágasfákra borított lombos ágakkal fedve, amilyent ma is látunk vásáron, búcsún, s egyéb alkalommal. Még érdekesebbek a csepeli építkezésekről szóló hírek. A krónika szerint Árpád tavasztól ősziig tartózkodott a szigeten, azután vitézeivel együtt elindult Pannonia meghódítására. Valószínű, hogy az időközben épített házak nemcsak a sátraival elvonuló harcos nép, hanem a továbbra is maradó asszonyok szállásaiul készültek. Sokat mond az is, hogy e munkára „*mesterembereket*” fogadtak! Bizonyára az itt talált szolganépekre kell gondolnunk, maradék avarokra és szlávokra, akiknek különleges, a magyarokétól eltérő, a helyi viszonyokhoz mérve fejlettebb építőtudásuk volt. De ők csak vezéri házakat építettek, az egyszerű vitézek maguk gondoskodtak a visszamaradók menedékeiről. Hogy az utóbbiak hogyan építettek, azt egyes dolgok csak sejtetik, így azok a kúpalakú hajlékok, amelyek a legősibb alföldi építőgyakorlat formáit úgyszólván napjainkig megőrizték s az

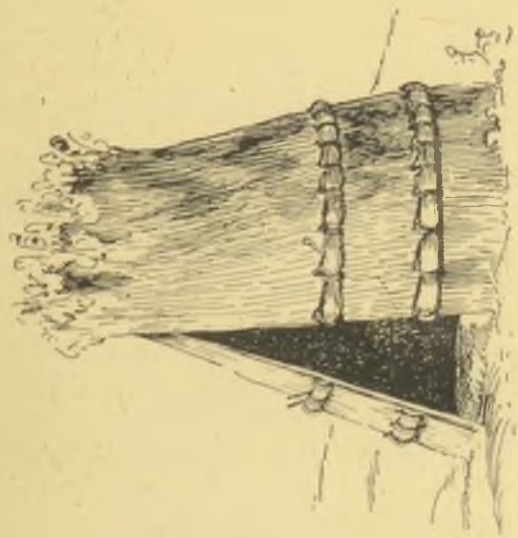
Alföld egykor végtelen mocsarain halászgató pákászok menedékei voltak. Ezek formában a legrégebb házfélének, a szálfákból összerakott, kúpalakú, fakéreggel fedett menedékeknek a ránkmaradt mintái. Itt, az új hazában, a steppeszerű Alföldön, ía híjában, ezt a menedékformát a mocsarak nádjából készítették el. A szükség azután megtanította őseinket a tökéletesítésre: míg a kezdetleges nádsátorból a füst ott távozott el, ahol tudott, most fokozatosan kialakult a füstkibúvós, világítós nádkunyhó. Hasonlókat a XIX. sz. végén is gyakorta lehetett látni az Ecsedilápon, s építésükhöz ügyes mesteremberek akkoriban még szép számmal akadtak. E kúpalakú menedéket lábnyi vastagságú nádkötegekből állították össze, — 50 kéve is kellett egynek-egynek a megépítéséhez — s a szénakötéllal körülcsavart, sárral becsapott kontyon át távozott el a kunyhóból a füst. A mesteri módon alkalmazott korcok nagy szilárdságot kölcsönöztek a szemre bizony elég gyenge anyagból készült szerkezetnek. A kötések szoros megfeszítése olyan volt, mint a hálóké, már ezért is jellegzetes halászepítmények voltak ezek a nádkunyhók. A kúpalakú forma továbbfejlődése volt a gúlaalakú, szegletes nádkunyhó, kialakítására az ösztönözte lakóját, hogy a hosszabb tartózkodás során cók-mókja egyre több lett, s a kerek alaprajzú kunyhó kényelmetlenné vált, hiszen a középütt parázsló tűz mellett csak a földön lehetett kuporogni, vagy úgyahogy heverészni. Az egyre nélkülözhetetlenebb élelmiszeres láda sem símulhatott jól a kerek alaprajzú, kényszerűen kissugarú, összehajló nádfalhoz, s a találékonyabbak csakhamar felismerték: mi módon lehet szögletes kunyhót alkotni, hogy azután egyenesvonalú falai mentén a bejáratnál jobbra és balra a kényelmes fekvőhely elférjen. A vaskos kötésekkel merevvé tett nádkévék ezt az építést is lehetővé tették, s az eredetileg vékony szálfákból rótt kúpalak az új szerkezet által egy más építő anyag szerkezeti formáját öltötte föl, s kialakult a sátorból a házhoz vezető átme-

net, amely bizonyos mértékig már a földhöz kötött volt, s anyagának tömegénél fogva legalább is nehezebben szállítható lett. Viszont érdekes és sokatmondó jelenség, hogy az Alföld halászó és rideg-pásztor népe egy évezreden át megőrizte a szögletes nádkunyhó mellett az ősi, kerek formájú kunyhó alakját is.

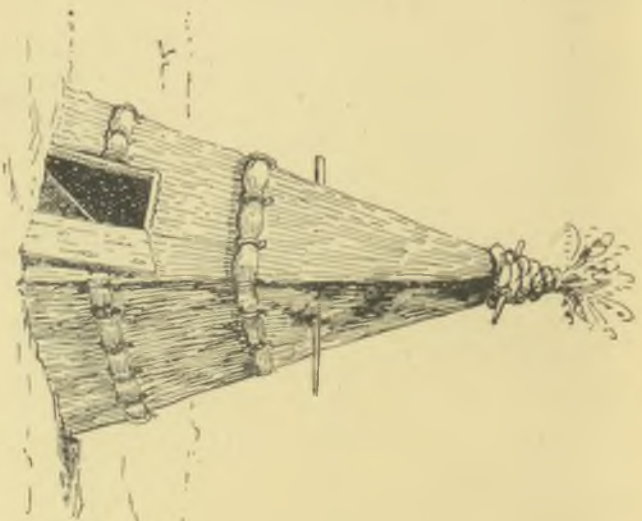
Valószínű, hogy együtt alakult ki a föld fölé emelt nádkunyhó és a félig földbeásott putri építőgyakorlata. Bizonyítja ezt mindenekelőtt egy 1353-ból eredő feljegyzés, amely szerint Simon pozsonymegyei főispán „hatalmasul megszállotta Jákótelkét”. A fejevári káptalan vizsgálatot rendelt el és azt találta, hogy „Jákótelkén ott van a főispán felesége egész cselédségével együtt, laknak pedig in tentorio (sátorban), tabernacula (lehet cserény), spelunca (barlang, vagy putri)”, de hozzáteszi az okirat, hogy ennek népies magyar neve „izikuk”. Szükséges volt putri azért, mert az időjárás viszontagságaival szemben nagyobb védelmet nyújtott, mint a tisztán föld feletti építmény, a másik ok pedig az lehetett, hogy a földbe süllyesztett putrit kevés fával, néhány rúddal már megépíthették, befedhették, ami a fában szegény tájon nagy előnyt jelentett. A putri formája máig is él, mint az alkalmi földmunkához elszegődött kubikosok menedéke. A legkezdetlegesebb putrihoz két lépés széles, három-négy lépés hosszú, két láb mély gödröt ástak, egyik végén lépcsővel. A gödörre néhány husángot tettek keresztben, befödtek nádcsörmővel és felül földdel meghordták, végül jól betapasztották. Fejlődöttebb formája, hogy szelemenágasokat állítottak fel és azokra nyeregтетőt tettek ugyancsak náddal, szalmával és tapasztással. De készítettek nagyobb putrit is: a hossza 8 m, szélessége 5 m volt, s a gödör mentén vályogfalat húztak, úgyhogy a belsőben állani is lehetett. A nagyobb méretű putriknál 5—6 „V” alakban összekötözött szarufát alkalmaztak, a szarufákra korpcálcikákat raktak, s arasznyi vastagon befedték náddal, és rá földet hánytak. A déli oromfalra került a

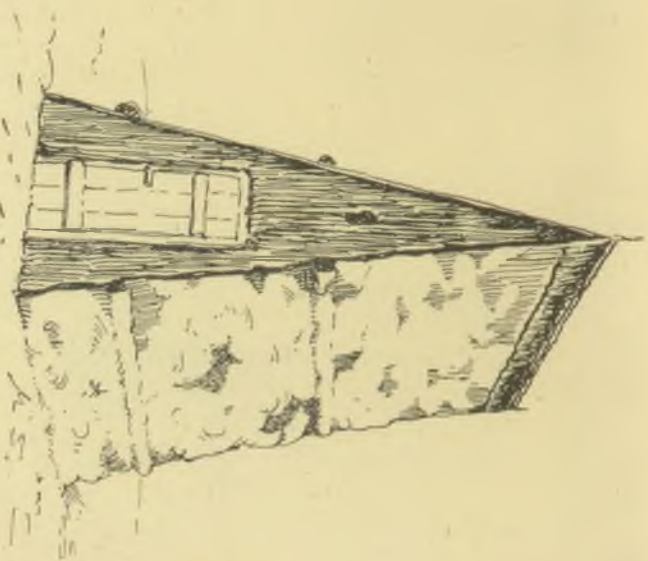
2. Nából épített kúpalakú menedék.
HERMAN OTTÓ nyomán.

1. Nából épített vasalóalakú menedék.
HERMAN OTTÓ nyomán.

3. Nádből épített gúlszalakú parasztkunyhó.
HERMAN OTTÓ nyomán.

4. Nyeregtesős parasztkunyhó.
HERMAN OTTÓ nyomán.

bejárat, az északit vesszőfonással, s rácsapott sározással borították. A putri ma a legszegényebbek, a sátoros cigányok menedéke, — de egykoron, a középkor első felében, mint Simon pozsonymegyei főispán esete is bizonyítja, a tehetősebbeknek is többé-kevésbé ideiglenes lakhelyül szolgált.

Az elmondottak a fában szegény Alföldre vonatkoztak. Kétségtelen, hogy más lehetett a helyzet azoknál a magyar törzseknél, amelyek Erdélybe érkeztek a szorosokon át s ott megtelepedve a székelység alapjait vetették meg. Csak természetes, hogy az erdőelveiek a táj roppant fagazdagságát felhasználták otthonaik megteremtésénél.

A kezdetleges faépítés területi határa messze túlnyúltott a mai Erdély határain, hiszen akkoriban az erdők rengetegei minden égtáj felől mélyen belenyúltak az Alföld mocsaras, vízdús tájaiba. S ugyancsak elterjedt lehetett a faépítkezés a Dunántúlon, így Göcsejben és az Ormánságban. Ezek a tájak a faépítés általános gyakorlatát máig megőrizték.

A honfoglaló magyarság építkezései nem haladták meg a feltétlenül és kikerülhetetlenül szükségeset: építményeik menedékek voltak. Nem is lehettek egyebek, mint a vándorlásukról magukkal hozott sátrak kiegészítései a viszonyok és körülmények által megszabott mértékben. A sátorban-lakás, az állandó helyváltoztatás természetesnek tűnt fel előttük, az egy helyen megtelepedésnek, a földhöz tapadásnak vágya, kívánsága még nem jelentkezett, így szükség sem volt maradandó építésre.

A XIX. sz. történelmi romantikája, amely a magyarságot idegen mértékkel kívánta mérni és felmagasztalni, s a nyugati, már megtelepedett népek műveltségének minden sajátosságával szerette felruházni, szívesen ábrándozott a honfoglaló magyarok építőtudásáról és a Priskos Rhetor által leírt Attila-palota nagyszerűségét a honfoglaló magyarok építőkétségébe is belelátta, bár azt sem tudjuk, hogy kik építették. Szerettek

beszélni a magyarság távolkeleti építőtudásáról, illetve építészeti emlékeiről, s úgy vélték, hogy nyomait a honfoglaláskori díszítőművészet apró emlékeiben megtalálták, összekötvén ezt az ornamentikát a magyar népművészet későbbi ornamentális kincseivel. Ez a történet szemlélet, mikor a honfoglalás korának művelődési mérlegét felállította, fájdalmas hiánynak érezte, hogy építészeti emlékekkel nem dicsekedhet s a hiányt álomképekkel pótolta. Ma már tudjuk, hogy ez a XIX. sz.-ra oly jellemző történelem-szemléletnek távlati tévedése volt. Ma minden kornak művelődését más és más alapelemekből összetetteknek és az elemek értékrendjét állandóan változóknak tartjuk. Az, ami egy kor műveltségében elsőrangú érték, egy más korban esetleg jelentéktelen lehet, és megfordítva. Felesleges fáradozás tehát, ha a steppejáró magyarság halványan élénk rajzolódó kultúrájának építészeti hiányosságát mesterkélten elképzelésekkel szépítgetjük. A végleges hazát kereső nemzetnek maradandó jellegű építészeti szükségletei és igényei nem voltak, de nem is lehettek, ezért csak annyit és úgy épített, ahogy azt életkörülményei előírták, — ami nem jelenti még azt, hogy nem volt *művészete*. Művészi, nevezetesen képzőművészeti ösztönei más területen nyilatkoztak meg és pedig az ingó, magával szállítható tárgyai-nak díszítésében. Szépítő készsége és ízlése e tekintetben az ásatások eredményeként mind csodálandóbban bontakozik ki. A fegyverek, a lószerszámok, az öltözékek fémrészeinek pompás díszítményei tesznek erről tanúságot.

Az elmondottak azt sem jelentik, hogy a honfoglalás magyarjában nem éltek a mult néminemű építészeti tapasztalatainak, egy talán feltételezhető ural-altáji építészeti gyakorlatnak elmerült képei az emlékezet tudatalatti rétegeiben. Ha azt a keveset, amit e tájak és korok építéséről tudunk, összevetjük a később kifejlődött magyar építészet egyes sajátos vonásaival, akkor ilyen mély emlékezetbeli nyomokat sejthetünk meg.

AZ ORSZÁGÉPÍTÉS KORA

AHONFOGLALÁS után az első évszázad nem hozott változást; a magyarság az új hazában a meotiszmenti, etelközi életét folytatta tovább: a törzsek a számukra kijelölt területen pásztorkodtak, halásztak és a szolganépekkel annyi gabonát termeltettek, amennyire éppen szükségük volt. Folytatták az etelközi kalandozásokat s nem egyszer, szövetségi kötelezettségnek téve eleget, eljutottak a messze nyugati földekre s délre Itáliába is. Azonban csakhamar kiderült, hogy a lajtántúli világ már sűrűbb településű, hadügyileg keményebben megszervezett, semhogy a kalandozások eredményesek lehessenek; a nyugatra való továbbnyomulás elé pedig nagy akadályok torlódtak, — viszont kitűnt az is, hogy az újonnan meghódított hazán túl aligha található föld, amely a magyarság utolsó félezredév alatt kialakult életmódjának jobban megfeleljen, mint a Duna—Tisza—Körös—Maros-menti végtelen róna. A vezérek előtt csakhamar nyilvánvaló lett az, hogy feladatuk itt megtelepíteni a magyarság törzseit s a harcra és hódításra szervezett törzsek egészét oly módon átalakítani, hogy a nemzet ezen az ígéret földjének látszó földön megéljen. Az évezredforduló előtt az Árpád leszármazottaiból vezéri székbe került Geiza politikai éleslátásával világosan felismerte a helyzetet, átlátta, hogy jó és hasznos, ha a nemzet felveszi a kereszténységet, behelyezkedik az európai népek műveltségébe, s e világnézeti lépésnek következtetéseit az élet minden megnyilvánulásaiban levonja. E poli-

tikai iránynak megalapozására Geiza a Királyhágón túli és inneni magyarságnak egyesítését akarta elérni először, nőül vette tehát az erdélyi Gyula leányát, Saroltot s fiának keresztényi nevelést adatott. Jó szerencséje a magyar nemzetnek, hogy Geiza fia Vajk, István néven utóda, a kor legkitűnőbb politikai elméinek egyike, az apja által eléjerajzolt utat teljesen felfogta. Istvánban megvolt ennek az útnak a kiépítésére minden képesség, és pedig úgy, hogy megfeleljen az akkori Európának is, de megfeleljen a nemzeti életformája szerint még fiatal magyarságnak is. Istvánban egyesült a korai középkor keresztény Európájának megértése a magyarság sajátos életakarásának mélységes átérzésével, megvolt benne a szervező országépítő tehetség, s megadott neki ezenfelül az az akaratereő és kitartás, amelyre szükség volt az ellenállásnak leküzdésére is.

István király különösen fejlett politikai érzékével nem arra törekedett, hogy országából máról holnapra, az akkor nyugaton általánossá vált Karoling-rendszerű hűbéres államot építsen, szeme előtt egy átmeneti forma lebegett, amely biztosítja ugyan a királyi főhatalmat, de másrészt meghagyja a nemzetnek megszokott életmódját is. Ezért István király a honfoglaláskori, törzsszervezeten alapuló területfelosztást, a törzsek által elfoglalt szállásbirtokok rendszerét nem szüntette meg, — hanem mindössze arra helyezett súlyt, hogy Árpád törzsének földjeiből és a még megszállatlan földekből olyan királyi birtokot alakíthasson, amely a maga és utódainak most már királyi főhatalmát az egész ország területén biztosítja. Erre éppen a szerteszört, a törzsi szállásokot át- meg átszövő megszállatlan földeknek királyi birtokká nyilvánítása bizonyult a legkitűnőbb eszköznek. Ezzel együtt járt a királysággal szorosan egybefűzött egyházi hatalomnak a kiépítése a király támogatásával.

Az ország földjeinek rendezése a nemzet letelepítésének leghatásosabb eszköze volt. Az egyes törzsek a maguk szállás-

birtokainak alig-alig megrajzolt tágas határain belül továbbfolytathatták az etelközi, a nap évi járásával forduló életmódjukat, de vándorútjaik köre mindig kisebb lett. A szaporodás következtében is szűkült a vándorlás határa. Fokozatosan kialakultak téli és nyári szállásaik, hogy azokba mind gyakrabban visszatérjenek. Ez a körülmény a menedékek fokozatos kialakítását, maradandóbb kiépítését tette szükségessé. Maga a király már továbbment földjeinek és birtokainak telepítésében, amikor az egyes királyi birtokrészek központjául egy-egy várat jelölt ki, és a várgazdaságnak környékén felszabadítottakból kialakult vítézi osztály legjavának, a későbbi jobbágyoknak a királyi földekből, örökös használatra földet adott, hadi kötelezettség fejében. Az udvari gazdaságok keretében kisebb adományföldet kaptak az udvarnokok (servi), akik ennek ellenében részes rendszerben gazdálkodtak, földet műveltek és pásztorkodtak, háziipari munkákat folytattak, udvari szolgálatot teljesítettek, és így szorosabban véve a királyi gazdaságokhoz kötött szolgák voltak. Ezek szerint három telepedési formát látunk: a szabadok, az ősi törzsek földközösségén belül, a régi szokások szerint élők csoportját, a várjobbágyokat, akik a királyi gazdaságokat megművelték, s az idegenből bevándorolt külföldieket, a nemes származású hospeseket, valamint a szintén idegenből telepített iparosokat és kereskedőket, akik a városi lakosság első magvait alkották, s akik már városias életszokásokkal jöttek hazánkba. Csak természetes, hogy e csoportok mindegyikénél különböző, bár csak kevéssé eltérő formákat öltött az első letelepedés. A megtelepedés nehézségeiről, lassúságáról, bizonyos intézkedések sorozata tájékoztat. Az országépítő egész elgondolásából szervesen következett, hogy a telepedések középpontját a falu temploma alkossa. Ezért mondta ki Szent István törvénykönyvének első részében, hogy minden tíz falu templomot építsen. Azonban a falvak kialakulása és templomaik felépítése csak lassan és nagy távolsá-

gokban történt. Csaknem egy évszázaddal később Szent László király első törvénykönyve kimondja, hogy „ha a falvak túlságosan messzefekszenek és a községeik lakói a templomba mind el nem jöhetnek, akkor nevükben köteles egy lakos eljönni...” Ez egyértelmű azzal, hogy a falvak nagy része, főként az egyházas községek, még e későbbi időben sem voltak egymáshoz közel. E törvény más feltűnő intézkedést is tartalmaz, nevezetesen gondoskodni kíván az elhagyott és feldúlt egyházak újjáépítéséről. Ugyanezt megismétli Kálmán király második zsinatának egy határozata, amely kimondja, hogy „a templommal bíró falunak lakossága távolabbra szét ne széledjen, s ha szertefut, 16 pensa — vagyis 400 dénárnyi súlyos pénzbírságot fizessen és visszatérjen templomához...”

E törvényekből kitűnik, hogy milyen lassan haladt a magyarság letelepedése, s milyen nehezen vált a lovas magyar falulakóvá, sőt az is, hogy bizonyára napirenden volt a falvak szétfutása, feldúlása. Évszázadokon át megszokták a nemzetségek, hogy mikor egy terület rétségeit fellegeltették, könnyen tovább mentek, s ha a magukénál jobban termő földet más törzs, vagy nemzetség meg nem ült, arra húzódtak át. Ilyenformán az egyhelyben maradást jelentő komolyabb építkezés sem tűzhető kívánatosnak. Ezekben a századokban a szélesebb rétegek aligha fogtak komolyabb építkezésekhez, hacsak valami nem kényszerítette őket, például a királyi udvarnokok és jobbágyok szolgálati helyzete. De még ők is könnyen túltették magukat e jogrenden, amint Simon főispán 1353-beli, már említett esete még sokkal későbbi időkre nézve is bizonyítja. A törzsek és nemzetségek téli szállásai az első századokban alig különböztek a honfoglalás idejének Anonymus által leírt szállásaitól. E feltételezés helytállóságát bizonyítják Ottó freisingeni püspöktől, I. Frigyes német császár 1147-ben hazánkban átvonuló keresztes hadjáratának krónikásától eredő feljegyzések is, amelyekben ezt

olvashatjuk: „Kellemes, derűs a táj, földjei híresek termékenyséükről, s ezért Magyarország szinte Isten paradicsomának, vagy Egyiptomhoz hasonlóknak tűnik fel. Mint mondtam a legszebb látvány, de a lakók idegenszerű szokásúak és ezért ritkán díszítik országukat falakkal és épületekkel... Mivel pedig hitvány falvaikban és városaikban házaik (habitacula) nagyobbára nádából (ex cannis), ritkán fából (ex lignis), de legritkábban kőből (ex lapidibus), épültek, egész nyáron, meg ősznek idején sátrokban (papiliones) laknak...” Csaknem ugyanezeket írta le a XIII. sz.-i Tamás, spalatói főesperes, a magyar urakról szólván: „Váruk még nincsen, mint a nép, amelyből kiemelkedtek, télen kalyibában laknak és mihelyt lehetséges, örömmel keresik fel az ősi sátrót, ott töltik idejüket árnyas erdőkben, kies mezőkön.” Tagadhatatlan, hogy Freisingeni Ottó éles szemmel nézett maga körül, mert nem csak azt állapította meg, hogy ebben az időben a magyarságnak téli és nyári szállása volt (habitacula — papiliones), hanem a felhasznált építőanyagot is megfigyelte. Megtudjuk, hogy a XII. sz. közepén éppúgy megvolt ez a különbség, mint ahogy megvolt a honfoglalás idején és a rákövetkező első századokban. De a kunyhó lassan továbbfejlődött, és ha még nem is vált házzá (domus), de már házacskává (habitacula), hajlékká, szállássá alakult. Anyaga kitűnik Freisingeni Ottó feljegyzéseiből: inkább nád lehetett, sem mint fa, vagy kő. Természetesen ez elsősorban az Alföld tájaira vonatkoztatandó, itt járt a Duna vonalát követő keresztésekkel Freisingeni Ottó. Erdély és a Dunántúl rengetegeiben, az Őrség földjén, ahol akkor lakottak voltak, megindulhatott a faépítkezés, viszont az Alföld mocsarai mentén a sátrat utánzó nádkunyhó és a földbeásott putri alapformáinak egymásbaölekezéséből kialakult a nádépítkezés, amely akárcsak a nádkunyhók, az ország nem egy táján szinte napjainkig életben maradt, úgyhogy építésének menetét a néprajzi kutatósokból ismerjük. Ez az ősi építésmód a következő volt: miután

kijelölték a ház körvonalát, négy sarkára négy ágast állítottak a földbe, ezek hordozták a szemöldökfákat. A két oldalfalon az ágasok közé pedig a hosszabb szelemenágasokat állították s ezekre tették a szelement. A szemöldökfák és a szelemenágas hordozták a szarufául szolgáló fedélfákat. Az ágasok tölgy- vagy égerfából, hasítványfából készültek. Mivel az átlapolás, az eresztés, tehát a szabatos ácskötések mestersége csak később terjedt el, a horgasvégű fedélfát egyszerűen a szelemenbe akasztották s szalmacsomóval kötötték egymáshoz. Ha szilárdabban akartak építeni, akkor a fedélfák végeit behasították és egymásbacsíptették, s a két fát fűzfagúzzsal összekötötték, hasonlóan erősítették az ágas villájába a szelemeneket. Később a fedélfák végébe lyukat fúrtak és azon egy horog gyanánt szolgáló cöveket vertek át. A fedélfákra hosszabb égerfa suharcokat kötöztek fel, amelyekre a tető nádazatát rakhatták. A háznak ily módon elkészült vázába beleillesztették az ajtófélfákat, s ekkor kezdték meg a tulajdonképpeni, csak térelzáró és nem teherhordó nádfalak készítését. A lábasok között lábnyi mélységű árkot vetettek, beleállították a nádkötegekből jó korcolással készült falat, amelyet félmaroknyi korpárral fűzfavesszőguzsalyok közé alaposan beszorítottak. A szemöldökfa felett lenyírták és végül az egész falat pelyvás sárral alaposan betapasztották s kívülről-belülről kiegyengették. Legutoljára a házat náddal befedték. Ennek máig dívó készítését úgy kezdték, hogy a nyeregtető felületeit két végükön nádkötegekkel megszegték, alsó végére vendégoldalt tettek, hogy a nád, amíg le nem kötik, le ne csússzék. A kévénként felrakott nádat léccel megcsaptatták, azután pedig megkorcolták, félmaroknyi nádpamacsokkal s fűzfavesszővel a nádtartó fákhöz erősítették. A tökéletes tetőhöz három réteg, — három verés — nád kellett. Miután a tető egész nádazása elkészült, a vendégoldalt elvették, és alsó széléről ereszverővel símára felverték. Úgyes kéz munkája alatt olyan lett a nádazás vége, mintha csak legyalulták

volna. A tetőgerincen a nádazás befejezését karvastag nád pamacsokkal megszegték és a marokszám felrakott nádat középen megtörve lehajlították. Befejezésül felvették a koporsódeszkákat, amelyekre a lenyúló kalodafák jöttek, ezeket végeiken a kalodaléc tartotta össze. Ez a szerkezet biztosította a nádtetőt a szél ellen, de egyúttal tetszetősen is tagolta, szinte díszítette. A fejlődés kezdetén a tető általános formája a nyeregtető volt, csak később alakulhattak ki az összetettebb faszerkezetet igénylő kontyos formák: az üstökös, a kanfaros, a buggyos tető néven ismert végződésű, még ma is gyakran látható nyeregtetők. E házak kitűnően megvédték lakóikat az időjárás viszontagságaitól: hidegtől, melegtől, ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy legújabban ismét készítenek nádból, vagy szalmából préselt, sodronnyal korcolt, falépítőelemeket.

Ami a korai középkori magyar házaknak terjedelmét illeti, kétségtelen, hogy a legrégebbi magyar házak egyhelyiséges, egysejtű házak voltak. Bizonyosság erre, hogy a magyar „ház“ szó népi jelentésében szinonimája a mai köznyelv „szobá”-jának. Az ősi magyar ház egysejtű, nyílttűzhelyes ház volt, és csaknem egy évezreden át az maradt, de a XIX. sz. elején is sok vidéken még egészen általános volt. 1818-ban így írt Nemes Népi Zakál György a vasmegyei déli Őrségről szólva: „A régi lakások csupán tsak egy tágas konyhából, egy mellette lévő pitvarból, egy-két kamrából és istállóból állottak. A konyhát szoba gyanánt használták. Benne köröskörül padok... hátul egy nagy agyagföldből csinált kemence, melyet téli időben kályha gyanánt használtak: a kemence előtt kandalló (értsd füstfogó tűzhely), ahol tüzelnek.“ Göcsejben még a XIX. sz. végén is beszélték az öregek, hogy régebben nem volt a házban szoba, nagy konyhákban laktak, éltek az emberek. S az Ormánság ősi háza is egyetlen hatalmas, kéménytelen helyiségből állott, a füst az ajtó feletti részen távozott a szabadba. Ebben a kéménytelen helyiségben tartózkod-

tak az öregek és ifjak, heverésztek a füst és tűzhely körül, míg a fiatal házasok részére az udvaron külön kamrákat építettek. Így volt az ország egyéb vidékein is. A mai ember, ezt hallva, megdöbben, hiszen a nagyvárosban már a csak konyhából álló lakást társadalmi viszonyaink szomorú kísérőjelenségeinek tartjuk, sőt szociális és higiénikus okoknál fogva az egy szoba-konyhás lakások túlságosan nagy arányszámán is megütközünk. Azonban ne felejtjük el azt, hogy a sátorlakó ember számára az egysejtű lakás, a tűzkörüli élet természetes és megszokott volt. A helyzetet egyes az ősidőkből eredő, napjainkig fennmaradt magyar életszokások enyhítették. A házban csak az asszonyok és gyermekek éltek, háltak, a férfiak a legelő állatoknál voltak, de még akkor is a tűzhelyes ólban húzódtak meg, ha az állatokat a házhoz tartozó ólban teleltették. Az egysejtű házat kiegészítette az eresz, meg a tetőszerkezetnek előrenyúló része: eresztéke, amelyet helyenkint színnek is neveznek és eredetileg a ház elé, a ház végébe épített, árnyékadó állás lehetett.

A ház építésénél a legnehezebb feladat a füstnek elvezetése volt. A tűz fészke eleinte egyszerű gödör, később a tapasztott, vagy kövekből rakott alzat volt, amelyet oldalról sárfallal, vagy kőlappal kerítettek, ahogy ma is teszi a szabadban főző ember: a cserkész, vagy az épülő házak közelében a munkásember. A tűz mellett melegedtek és főztek, főleg a tűz fölé lógatott üstben, amelyet görbe szolgálóra, üstfára, vagy keresztláncra akasztottak. A közép-reállított tüzelőhely, mint a magyar ház annyi más alap-eleme, néhol napjainkig megmaradt, a középütt szabadonálló asztalalakú tűzhelyek formájában. Am előbb a vessző- és nád-házban nem is állhatott másutt, mert a gyúlékony falhoz nem simulhatott. Később a különböző sárfalú, sövényre, vagy nádra tapasztott falú házban már a sarokba tolták. A tűzhely fölé a tetőszerkezetre vesszőből font, tapasztott szikrafogó cserénylapot tettek, hogy a tetőszerkezetet megvédjék. A füst tehát a cserényt

megkerülve, a tetőtérben keringve, a héjazat résein távozott el a szabadba. Csak természetes, hogy az ilyen házat a tüzelés idején erősen ellepte a füst, a lehulló pernye. Ezért füstös háznak nevezték, így nevezik ma is. Sok mesterkedésre volt szükség, míg ezen segíteni tudtak, s végre, a későbbi századok során sikerült a lángot a nyitott tűzhelyről elvezetni. Mint a magyar történelem annyi más terén, az Árpádkori ház tekintetében is nagyobbára sejtésekre, következtetésekre vagyunk utalva. Hogyan élhette volna egyetlenegy is túl, akárcsak nyomaiban is a török-tatár időket? Formatörténetileg azonban kétségtelen, hogy a XI—XIII. sz. magyarságának háza egysejtes, nyílt-tűzhelyes, szabadonálló ház volt, hasonló a mai legegyszerűbb pusztai szállásokhoz, szőlőhegyi hajlékokhoz. Lényeges, hogy a ház kizárólag a család otthona volt. A magyar ház ezt az eredeti ősi formáját tanulságos összevetni a legősibb, legeredetibb német, illetőleg germán háztípussal, a ma is élő német házzal (Niedersächsisches Haus), amely egyetlen hatalmas tető alá hozta az embert és a gazdálkodásának alapjait adó állatokat. Az épület elülső részét 4—5 kamra foglalta el. Hozzá csatlakozott a két sor állatállás közötti, szinte utcaszélességű „Diele“, amelybe a terményeket hozó kocsikat hajtották. A ház végső harmadában a dielére keresztirányban, a hosszanti külső falakig nyúló helyiség következett, a „Fleet“, amelynek közepén állott a tűzhely, ahol az asszony dolgozott és figyelhette az állatokat. A fleet mögött húzódott meg még néhány kamraszerű szoba. Míg a magyar ház egysejtű volt, mivel csak az ember menedékül szolgált, és a jószág a szabadban maradt, illetve, ha tető alá került, külön ólat kapott, addig a germán család együtt, egy tető alatt lakott az állatokkal többsejtű házában. Míg nálunk napjainkig megmaradt az a szokás, hogy csak a férfiak élnek szorosán együtt az állatokkal, — nyáron a legelőn, télen az ólban — a házban pedig az asszonyok laknak, addig a német házban a tűzhelynél foglalatoskodó

asszony ügyel az istállóba állított jószágra. Ez az elrendezés talán az ősi germán matriarchátusból eredt, míg a magyar életmód a keleti harcos népek patriarchális berendezésének folyománya. Közrejátszottak anyagi okok is: a német gazdálkodás családi és majorszerű volt, kevesebb állatot tartottak, földet műveltek és ezért megbecsülték a trágyát, mint a föld táplálékát, a magyarság viszont, alighanem törzsközösségi alapon, hatalmas csordákat és méneseket nevelt, a trágyát nem gyűjtötte, hanem eltűzelte és ha földet művelt, mindig újabb földet tört fel a már kimerült helyett. De igen tanulságos a felnémet frank és bajor parasztház összehasonlítása is. E típus ma is több kisebb épületből áll: lakóházból, csürből és istállóból, amelyek „U” alakú udvar körül csoportosulnak és nagy, rendesen átfedett kapuval nyílnak az út felé. Újabb vélemények szerint ennek a típusnak a kialakulása a Rajna—Duna vonalig terjedő római kolonizációra vezethető vissza és bizonyos mértékben a klasszikus perystilos háznak kései utódja. Az ilyen formájú ház, árnyas udvarával, valóságos kis várkastély. Valószínű, hogy a magyarság Dunántúl és Erdély határszélein talált ilyen házakat, várszerű majorokat, de kevés kivétellel, alig utánozta őket, ilyen átvételeket inkább ott látunk, ahol a helyi faépítkezést a régi magyarok átvették: így Göcsejben és Székelyföldön és ahol szomszédságban élt délnémetekkel és szlávokkal, szászokkal és románokkal, tehát kultúrája határterületein.

Csak igen lassan indult meg a királyi és püspöki városok fejlődése, amelyeknek hivatása a királyi és egyházi javak igazgatása, meg a sajátos, vándorlójellegű kereskedelem vásárhelyeinek megteremtése volt. Az előbbi hivatást elsősorban a királyi vármegyék székhelyei elégítették ki, utóbbit pedig a nagyrésztben ősi, geopolitikailag kijelölt nagy országutak mentén természet-szerűleg kialakult gócpontok telepedései szolgáltatták. De a kettő nem mindig esett össze. A honfoglalás utáni városok kialakulásában nálunk is igen nagy szerepet játszott a késő római városok

továbbélése. Ma már kétségtelennek tekinthető, hogy a Dunántúl összes régi városai, kivétel nélkül, ilyeneknek az újraélése, s nemcsak a régi római városok falaira épültek fel, hanem bennük még római leszármazottak is éltek a honfoglalás idején, így Veszprém őslakóit még Anonymus is rómaiaknak nevezte. A római maradványnépek szívósan ragaszkodtak municipális területeikhez, s a későbbi jövevények körülöttük telepedtek meg, az ősi városok külterkeit foglalván el. Az itt talált városok a magyarságban csodálkozást váltottak ki. Árpád és vitézei ámulva szemlélték Aquincum falait, néhány napig ott táboroztak, — de jellemző, hogy Árpád mégsem Aquincumban ütötte fel tanyáját, hanem Csepelen, s a városokat általában a romanizált lakóknak hagyta. Geiza már szívesen székelt az esztergomi hegyen épült régi várostelepen; Szent István a monda szerint ott született. Első királyunk más városok fejlődésének alapjait is megvetette azáltal, hogy nagyszabású templomokat építtetett és benépesítette a városokat iparosokkal, kereskedőkkel, nagyobbára idegenből jött vendégnépekkel, hospesekkel. Ezek bizonyára a maguk hazai földjén megszokott módon rendezkedtek be, s emeltek építményeket, felhasználván az akkor még terjedelmesebb erdők fáit, meg a környék köveit. Építkezéseik persze igen kezdetlegesek voltak, aminthogy ilyeneknek látjuk mai szemmel a XI. sz. nyugat-európai városainak házait is. Valószínű, hogy a bevándorlók között akadtak olyan mesteremberek, akik egy személyben voltak kőművesek, kőfaragók és ácsok. A nyugati mesterembereknek feladata lehetett a királyi udvar éppen csak ébredő épületszükségletének kielégítése is. Hiszen, amint az kitűnik az Érdi Kodex Szent István életrajzából is: „Szent István némely éjszaka, nagyszámú jeles kíséretétől körülvéve, kiment egy messzeterjedő mezőre, ahol sátrat ütöttek. Nyáron és őszi időben napokat töltött sátorban, mint régente pusztázó ősei.” A díszes királyi palota, a fényűző királyi ház csak lassan vált

az udvar szükségletévé és pedig bizonyára az ott tartozkodó sok nyugati vendég, a Regensburgból hozott királynő, majd a veleneci unokaöccs kedvéért. Az udvarnál élő magyar urak még később kívánták meg a kőházban-lakást. A palota nem annyira élet, — mint inkább reprezentációs szüksége volt első királyainknak.

Ez a reprezentatív szükséglet szorosan összeforrott egy meglepően hamar kialakuló lelki szükséglettel, a nagy keresztény egyházak megépítésével, melyet Szent István szívügyének és elsőrendű államfői kötelezettségének érzett. Az évezredforduló nagy vallási elmélyedése magával ragadta Szent Istvánt és hozzátartozóit. A Hartvik legendából látjuk, hogy milyen hatalmas volt Szent István templonépítő buzgalma: „... mely szorgalmas lett légyen, mind egy azon feleségével, Gizellával szent egyházaknak gondviselésében. Úgy olvastatik róluk az ország Krónikájában, hogy minden esztendőben eljárják vala az országot meglátogatván, nézögetvén minden szent egyházakat, kikben kívül-belől, ha mi fogyatkozást láttanak, addig onnan el nem mentek, míg szerével meg nem építették.” De nemcsak a királyi egyházak építkezéseit mozdította elő Szent István, hanem Rómában zarándokházat és monostort, Konstantinápolyban templomot, Jeruzsálemben pedig kolostort emeltetett.

Kevés, de sokatmondó, amit az egyházi építkezésekről tudunk. Hiszen csak romokból ismerjük a székesfehérvári, kalocsai templomokat, méretüket és a korhoz mért tökéletességüket. Néhány leírás azonban képet ad eredeti pompájukból. Hartvik ezeket írta a fehérvári királyi egyházzól: „A király ... hogy a Nagyasszony oltalmának kegyelmét annál inkább megnyerhesse, magában a királyi szék városában, mely Fejérvárnak neveztetik, azon Szűz tiszteletére s nevére híres és bámulatos alkotmányú roppant szentegyházat kezdett építeni: ennek karfalát különválasztott vésemények, padolatát pedig márványlapok ékesítik: szavaim valóságáról az tehet bizonytságot, aki látta temérdek sok

palást, egyházi készület és egyéb ékességek nemeit, oltárai körül több tiszta aranyból készített és igen drága sorbavett kövekkel környezett tábláit, a Krisztus asztalán álló csodálatosművű oltár-sátorát és mindenféle kristály, ónixkő, arany- és ezüstedényekkel teljes kincstárát.” De így írt századokkal később a kényes ízlésű Bonfini is: „Csodálatos ez az építmény költségessége miatt, fényes márvány intarziával, mozaikpadozatával, fenséges oszlopaival, melyek részben faragott képekkel ékesek.” Ennél nagyobb dicséret alig hangozhatott el, hisz egy humantista írta egy korai középkori épületről! — A Bécsi Képes Krónika egy iniciáléján a négytornyos bazilika kezdetleges képét látjuk; hogy a székesfehérvári ilyen volt, azt Henszlmann ásatásai is igazolták. A templom ezek szerint közel 80 m hosszú, 23 oszloppáros, háromhajós bazilika volt. A felmenő falak mozaikdíszének darabjai is előkerültek, előkerült még néhány oszlopfő, árkádív és a bejáratok festett és aranyozott faragásának néhány töredéke.

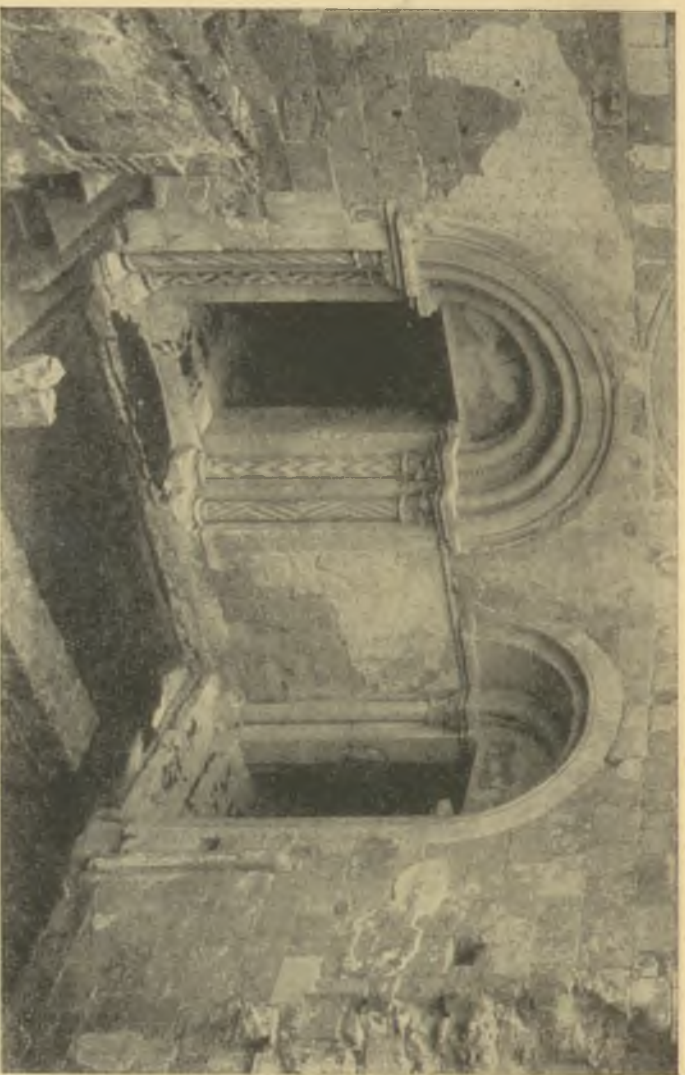
Az elmondottak, a templomalapítások nagy száma, a templomépítő buzgalom lendülete, valamint a székesfehérvári egyház hírből és romokban élő nagyszerűsége, élénken tanúsítják, az országépítő Szent Istvánnak királyi építő szenvedélyét. Közelebről kell ezt szemügyre venni, mert az első ilyen megnyilatkozása a magyar léleknek. Szent Istvánnak nemzetsége még 2—3 nemzedékkal előbb valóságos vezére volt egy lovas népnek, amely a végtelen rónákon vándorolt és később, megtorpanva a Duna-Tisza síkján, bekalandozta Európa nyugati, már megállapodott országait. Ennek a népnek a szemléletében a maradandójellegű építkezés idegenszerű, csak elcsodálkoztató volt, de semmiestre sem jelentett életszükségletet. A kalandos útjaikról visszatérő magyarok nem érezték az állandó, helyhezkött otthon hiányát. És íme az ezredfordulón, három emberöltővel a honfoglalás után, Szent Istvánban egyszerre életszükségletként jelentkezett az építőkedv, az architektúra. Az országépítő lelkialkatának vizsgálata

arra mutat, hogy építőkedvének megnyilatkozásai elsősorban egyházi vonatkozásúak voltak, és teljesen beillettek a királyi lélek remek egységébe. Mert ahogy vallásosan megalapozott politikai törekvéseivel letelepíteni és nyugati államformában megszervezni akarta nemzetét, hogy Európában így biztosítsa fennmaradását, a művészetben hasonló igényekkel és törekvésekkel jelentkezett ez a szellem, jelesül: nyugatíva akarta tenni a magyart és országát. Nem kétséges, hogy a gondolkozásmód és az akaratmegnyilvánulások ilyen alakulásában nevelőjének Pilgrim püspöknek, valamint bajor feleségének, Gizellának hatása tagadhatatlan. Minden együtt: a nevelése, a környezete, a családi élete tette őt is erősen nyugati lelkületű, a nyugati szellem igényeivel élő emberré. A nyugati igényességnek ez a belülről buzogó, s a lélek egészével azonosult kialakulása, a magyar építészeti kultúrában döntő jelentőségű. Királyainknak, környezetüknek s a velük egy műveltségi fokon élőknek az igényessége volt a magyar építészetté nagy mozgatóereje. Eredete az évezredfordulón van, ahol a királyban jelentkezett, ettől kezdve nőtt, mint csermelyből a folyam, hogy olyan tulajdonsága és jellegzetessége legyen nemzeti életünknek, mely a közel-keleti szomszédnépeknél nincs meg. A magyar királyok és csakhamar a magyar főurak is, már mind nagy építők, amikor a havasalföldi vajdák, a balkáni fejedelmek, a bojárok még mindig csak többé-kevésbé nomád pásztorok törzsfői, kultúrigények nélküli vezérei.

De az építőkedv önmagában még nem alkothat, szükség van azokra az erőkre, amelyek vágyait kőberakják, megépítik és kifaragják az épületeket, amiket az építető megálmodott. Szellemtörténeti rangsorban egy ország kultúrája szempontjából mindenesetre az első a mecénás, mert hiába vannak egy országban építészek, ha nincsenek megbízók, viszont az építőkedv, az építeni akarás talál építészte: az elvándorol oda, ahol szükségét látják képességeinek.

5. Az egykori román stílusú esztergomi bazilika díszkapuja.
XVIII. századi olajfestmény nyomán. *(Lux Géza felvétele)*

6. Az arcastrergomni királyi palota kápolnabéjártata. XIII. sz. eleje.

(MTI felvétele)

A Szent István építette egyházak közül még aránylag legjobban ismerjük maradványaiból a székesfehérvárit. Összevetve minden adatunkat, fel kell tételeznünk, hogy építőmesterei Regensburgból érkeztek, ahonnan az első keresztény hittérítők is jöttek és István felesége, Gizella királynő is, II. Henrik, bajor herceg leánya, a regensburgi Obermünster zárdájának tanítványa. A személyi kapcsolatok felsorolásához még hozzá tehetjük, hogy ekkortájt a legnagyobbbíró volt a regensburgi St. Emmeran kolostor háromhajós, kereszthajó nélküli bazilikája, melynek apszisát kerek tornyok szegték, s nyugati végén négyzetes tornyok álltak, — tehát ugyanúgy négytornyosra épült, akárcsak a székesfehérvári. Viszont a székesfehérvári ásatások leletei arról tanúskodnak hogy a román bazilika díszítései, faragott művei velenceiek, illetve velenceiesen bizánciak, amit egyszerűen megmagyarázhat az a körülmény, hogy István király nővérét Orseolo velencei dogehoz adta nőül. Ez érthetővé teszi, hogy a királyi egyház továbbépülése során olasz faragók, intarziások és mozaikrakók érkeztek a rokoni kapcsolatú Velencéből Székesfehérvárra. E mesterek munkája lehetett a Nemzeti Múzeum u. n. Szent István szarkofágja, és a számos mozaikkő bizonyította faldíszítés.

Szent István többi nagy építkezéséről keveset tudunk, de hihető, hogy hasonló odaadással építhette királyi székhelyének, Esztergomnak Szent Adalbert tiszteletére emelt templomát, amelynek eddig nyomát sem találták. Hosszú uralkodása alatt kisebb-nagyobb szabású építkezések folyhattak Kalocsán, Csanádon, Nagyváradon és Pécsen. A pécsi székesegyház római sírokra, ókeresztény katakombákra épült háromhajós, háromapszisú bazilika volt, mesterei olaszok lehetek, jelenlegi formáját azonban nemcsak a XIX. sz.-i restaurációk, hanem a századok folyamán bekövetkezett átalakítások is erősen befolyásolták. Négy tornya csak fokozatosan épült fel, későbbiek a harántívek, a kriptalejáratok is csak a XII—XIII. sz. fordulóján nyerték el a

mai alakjukat, bár a szentély kezdettől fogva magasított lehetett, s ezzel a kor európai szokásainak megfelelő módon épült fel már Szent István idejében. Mindez élesen ellentmond a magyar régészetet megalapító Henszlmann Imre felfogásának. Szerinte Szent István korában a székesfehérvári királyi egyház kivételével csupán „szükségleti, vagy enyészeti” építmények keletkeztek hazánkban.

A királyi udvar templom-építkezésein kívül több, kisebb-nagyobb, főleg bencés kolostor építkezése indult meg Szent István alatt és a következő évtizedekben. Ekkor kezdték építeni Pécsvárad és Zalavár apátságát (1019), — ezeken a néhány megmaradt köemlék szerint olaszok dolgoztak, — Bakonybél apátságát (1023). Pannonhalma apátsága Géza kezdeményezései nyomán épült tovább, Tihany apátságát viszont I. Endre alapította (1063). Különös érdeklődésre tarthat számot a XI. sz. tihanyi apátságból úgyszólván egyedül reánkmaradt kriptául szolgáló, e korból származó egyetlen altemplomunk, mely formáiban kezdetleges, de komorságában a legtisztább képét adja a kor építészetének, s ezenfelül azért is igen érdekes, mert reámutatott arra az egészen szoros kapcsolatra, amely e kor magyar építészetét a Nyugathoz fűzi: ekkoriban Francia- és Németföldön alig épült templom ilyen csarnokszerű kriptá nélkül. Egészen sajátos, szinte titokzatos a felsebrői templom altemploma, a XI. sz. elején épült monostornak az egykori templom hossz tengelyére keresztirányban emelt 12 boltmezős kriptája, amelynek gazdag bizánci elosztású és előadási modorú freskódíszje nyomokban megmaradt. Ugyancsak bizánci iskolájú freskókat találtak a veszprémi székesegyház altemplomában. Több alapító oklevélből értesülünk, hogy az alapítók mivel járultak hozzá a klastrom megépítéséhez: a földbirtok-adományok felsorolása után következnek az okiratokban a kolostorhoz adott szolganépek felsorolása, akad közöttük gulyás, csikós, juhász és kanász, vincellér és méhész, sütő és szakács, fazekas és kerékgyártó, kovács, kádár, csizmadia és takács — a tihanyi apátság

alapítóoklevelében ácsra és faragómolnárra lelünk, — de építőembert, kőművest és kőfaragót nem találunk. Egyszer említenek zsendelyhordókat! — Pedig bizonyos, hogy ha ilyeneket is adtak, — adhattak volna, — akkor fel is sorolják a névsorban. Erre azonban nem is volt szükség, mert hiszen e munkákat maguk a szerzetesek végezték el. A kor szerzetesei, nevezetesen a bencésrendiek, vallási teendőik mellett súlyt helyeztek a testi munkára: megművelték a földjeiket, s építettek. Maguk rakták celláikat, építették templomaikat, de gyakran útra keltek szerszámaikkal, s építettek falusi plébániákat, prépostsági és püspökségi templomokat is.

De kérdés, hogy a legelső monostorok, és az első falusi egyházak építésénél kőművesekre, meg kőfaragókra szükség volt-e? Alig valószínű, hogy a királyi egyházak és monostorok templomain kívül a községekben és falvakban azonnal kőtemplomok épültek. Altmann, passauai püspök (1080—1100) életírásában olvassuk: „Az ő munkássága előtt püspöksége területén csaknem az összes templomok fából voltak és díztelenek voltak . . . Most már ellenben az ő tevékenysége folytán csaknem az összes templomok kőből vannak, festékekkel és más díszítésekkel ékesek.” Ha így volt ez a már 300 éves passauai püspökség területén, aligha lehetett másként minálunk a térítőmunka legkezdetén, azon a földön, ahol csak a királyi építkezések voltak fejlettebbek.

3

A ROMÁN ÉPÍTŐSTÍLUS ELTERJEDÉSÉNEK
KORA

SZENT István halála, nagy és szuggesztív egyéniségének elmúlása után nyilvánvaló lett, hogy országépítő munkája nem fejeződött be teljesen. A magyarság egy kisebb része ősi életszokásaiban megbántottnak érezte magát és továbbra is pogány maradt. A trónöröklés kérdése, az Árpádház súlyos belső családi viszályai fokozták az ellentéteket. Közel félszázadon át széthúzás és háborúskodás nyugtalanította az országot, s akadályozta európai irányú fejlődését. Csak egy kimagasló királyi személyiség teremthette meg újra a nemzeti állam lelki egységét, közös akarását. Ilyen személyiség volt Szent László és utóda: Könyves Kálmán. Uralkodásuk alatt országszerte építeni kezdettek: kisebb-nagyobb templomokat, apátságokat, újjáépítették az első évszázadban elpusztult Szent István alapította templomokat, így a kalocsai püspöki székesegyház, amelyből, minthogy leégett, Szent László 1094-ben Bácsra helyezte a püspöki trónust. Az eredeti bazilikára ráépített második kalocsai templomnak a világháború előtti években kiásott alapfalai érdekesen világítják meg a hazánkban ekkor bekövetkezett izlésbeli változást. Míg a XI. sz. magyarországi templomok általában, s közöttük az első kalocsai székesegyház is, egyszerű, aránylag kisméretű, téglányalakú, síkmeny-nyezetű bazilikák voltak, keskeny mellékhajókkal, félkörös apszissal, addig a második kalocsai templomnak már 25 m széles, 60 m hosszú, kötött rendszerben épült boltozatos hajója a 12 m széles kereszthajóba torkollott, s az ugyanolyan átmérőjű szentélyt a

félköríves körüljárójához csatlakozó öt, sugárirányú kápolna koszorúja ölelte körül, és már nem hasonlított a Szent István korában épült, térkompozíciójukban monumentálisan egyszerű bazilikákhoz, amelyek német közvetítéssel a római bazilikák típusát hozták hozzánk. A második kalocsai székesegyházzal megjelent a következő évszázadoknak hazai építészetét mélységesen befolyásoló francia építészet, nevezetesen az akkor fénykorát élő burgundi építőiskola hatása. A kalocsai székesegyház újjáépítésében kifejeződik az a politikai és kulturális irányváltás, mely az Árpádok politikájában a XI. sz. vége felé bekövetkezett. A német és olasz hatásokat minden téren felváltották a francia befolyások. A clugnyi bencésapátság Európa-szerte nagyhírű első apátja Odillo, levelezésben állott Szent Istvánnal, s György kalocsai érsek őt 1050-ben meg is látogatta Clugnyben. Odillo utóda az apáti székből Hugó, 1051-ben Magyarországra jött, mint Leó pápa békekövete. A század végén László király ardennesi franciákat és vallokokat telepített hazánkba. A tanulmányzó ifjúság, a klerikusok, mindnagyobb számban keresték fel Párizs akkor felvirágzó egyetemét, a Saint-Geneviève melletti Sorbonnet, az esztergomi Krisztustársaság' pedig segítette az ott tanuló magyar diákokat. Könyves Kálmán normann grófnőt vett feleségül, s most már franciák jöttek hozzánk kolostorokat alapítani és építeni, így a század nyolcvanas éveiben a somogyvári apátság, a Saint Gilles melletti bencés apátság leánymonostoraként épült, s a romok tanúsága szerint franciás elrendezésű volt, temploma reánkmaradt szoborműveit, egy áldó Krisztust és egy arkangyal reliefjét a provençal kőfaragóiskolához tartozó művészek faragták. Ezek a kitűnőkező francia mesterek lehettek azok, akik Szent István alapította pécsi székesegyház szobrászi ékesítését megkezdték. Francia alaprajzi típust képviselt a Vértes rengetegében épült vértes-szentkereszti apátsági templom is. A szentély romjainak kőfaragómunkája mestereinek fejlett készségéről tesz tanúságot. Fokozó

dott a francia kultúrhatás, amikor az új, francia alapítású szerzetesrendek, a ciszterciek és a prémonstreiek mind nagyobb számban jelentek meg hazánkban és itt a műveltségnek is buzgó terjesztői lettek. Az első cisztercita apátság, a nyomtalanul elpusztult cikádori (Báttaszék) volt. Alapítói 1146-ban jöttek Morimondból. Ezek az új rendek a templomépítésnek egy modernebb felfogását hozták magukkal: ellentétben a bencésekkel, a burgogne-i iskolával, a templomaikat puritán egyszerűséggel építették meg, úgy ahogy a citeauxi rend alapítója, Szent Bernát tanította. Alaprajzban a legnagyobb egyszerűsége törekedtek, mellőzték a díszesen figurális faragásokat, mert ezek Szent Bernát szerint elterelték a figyelmet a vallás-igazságok lényegéről. Tovább fokozódott a francia kultúrhatás, amikor 1147 nyarán VII. Lajos francia király 70.000 kereszteslovaggal átvonult az országon, de tetőfokát érte el, amikor III. Béla első feleségének Chatillon Ágnesnek halála után másodszer házasodva, nőül vette VII. Lajos lányát, Capet Margitot. A francia szerzetesek sűrű rajokban érkeztek hozzánk: 1179-ben ciszterciek jöttek Pontignyből a csanádmegyei Egresre, melynek monostorát a tatárok után a törökök teljesen elpusztították. 1182-ben Clairvauxból érkeztek Zirc alapítói, — hajdani templomuk nemes építészeti szépségéről a zirci főapátsági kertben megmaradt pillérköteg beszél. Ugyanez évben Ancyból jött barátok alapították a pilisi monostort. Ennek néhány köve Pilisszentkereszten megmaradt, 1184-ben a Troisfontainesből érkezettek Szentgotthárdot alapították. S ezekből a kolostorokból szétrajzottak a franciák az ország többi részébe: Pásztóra (1190), az erdélyi Kercre (eredeti nevén De candelis, 1206), ahol jelentős romok tanúskodnak a rend fejlett építő tudásáról, sajátos ízléséről.

A királyi és főpapi kolostoralapításokat a XII. sz. végétől kezdve sűrűn követték a főurak és nemzetségek monostoralapításai: a századfordulón több mint 600 ilyenről szólnak a krónikák.

A lébényit Hédervári Saul alapította 1199-ben, a csodálatosan szép jáki apátsági templom a Jaák nemzetségbeli Ivánfia Nagy Márton, Zsámbék a zsámbéki Smaragdok, Bozók a Hont-Pázmányok, Kisbény pedig a nagyhatalmú Omodék alapítása volt. Bár aligha épült mind a hatszáz e korbéli kolostor mellé nagyszabású templom, mégis a megmaradtak azt mutatják, hogy Magyarországon a kereszténység s kereszténységnek akkortájt legjelentősebb, a kultúrát és civilizációt terjesztő szervei, a kolostorok, már a legnagyobb szerepet játszották. Természetes, hogy a kolostorok az építészeti kultúrának ennenmagukban is terjesztői voltak. Mintaképet adtak, igényeket neveltek, — és a maradandó-jellegű építésnek iskoláivá lettek.

Az új építkezésekkel párhuzamos újjáépítésekről is tudunk. Pannonhalma időrendben második apátsági templomát Dávid apát 1137-ben szentelte fel, s alig száz év múlva már épült helyén a formájában harmadik főapátsági templom. Ebben az időben építkeztek a székesfehérvári királyi templomon is, amely nagyszabású és a kezdetinél is gazdagabb szobrászi díszítést kapott. Ugyanez történt Pécsen a burgundiai származású Bertalan püspök idejében: akkor faragták francia mesterek a kriptalejárónak remek domborműveit. III. Béla uralkodásának végén Jób érsek újjáépítette a Szent István korából származó esztergomi bazilikát, amely túlélte a törökidőket is, s csak a XVIII. sz. végén bontatott le, de még ekkor is a „Szép templom” nevet viselte. Jób érsek székesegyházának ékességéről tanúságot tesz egy XVIII. sz.-i olajfestmény, amelyet Klimó Mihály kanonok készíttetett, a díszesművű főkapu maradványairól. Az ívbéleletes kapuzat nemesen egyszerű faragásokkal, vésett ábrázolásokkal és pompás polychromiával ékeskedett. Karcsú oszloppárok-tartotta öszszekötőívei, akár a környező falazat, vörös és fehér márványból készültek, az oldalsó fal félköríves záródású fülkébe hat szentnek márványintarziás képe simult. Hasonló technikájú dí-

szítmények ékesítették az ajtófélfákat, és a szemöldökgerendát, amelyen III. Béla és az esztergomi várpalota, Jób érsek és a székesegyház ábrázolásai voltak láthatók, a tympanon-orom mezejébe pedig Szent István és Adalbert püspök között Máriának, Magyarország patronájának képe került. Szent István kezében írásszalag függött, rajta ez volt olvasható: „Kegyes Szűz Mária, fogadd kegyesen kormányzandó országomat!” Egy másik felírás így hangzott: „Szent elmét — igaz dicsőséget az Úrnak — a Hazának szabadságot”. E felírást a XVIII. sz.-i hagyományok szerint sokáig szokás volt hazánkban magánházak bejárata fölé írni. Mindez arra mutat, hogy az esztergomi „porta speciosát”, melyet ügyes és tanult mester faragott, olyas valaki rendelte meg, akiben élt a magyarság nemzeti és történeti tudata is, itt nemcsak az egyetemes kereszténység szólalt meg, hanem az államalkotó magyar nemzet szava is felcsendült már.

Am a XII—XIII. sz. fordulóján nemcsak az ország királyi székvárosaiban, hanem országszerte mindenfelé nagyszabású, új püspöki székesegyházak épültek, a régebbiek alapfalai fölé. A magyar katedrálisok kora ez. Már említettük a francia stílust kezdeményező kalocsai székesegyházat, mely egyesek szerint II. Béla uralkodása alatt, 1135-ben, mások szerint II. Endre idején Csák Ugrin érseksége alatt, az apszis falába helyezett kőfelirat szerint Martinus Ravesu lapicida kezemunkája nyomán épült fel. Ugyanez időbe kell helyezni a második nagyváradi püspöki templomot, amelynek gyér nyomokban kiásott alapfalai a kalocsaihoz hasonló sugárkapolnás elrendezésre engednek következtetni. Ebbe az időbe esik a nagyszabású, hatalmas kereszt-hajókkal ékes gyulafehérvári székesegyház első építési korszaka, ugyanis a XIII. sz. végéig még kétszer folyt építkezés rajta. Imre király idején épült az egri késő-román katedrális, melyről IV. Béla egy oklevelében ezeket olvashatjuk: „A magyar királyság összes katedrálisai felett székelt, mint a népek királynője a

felsőszékes szépségnek koronájával . . ." E második egri székesegyház szentélyének finomművű, némi nyomok szerint freskókkal borított falai a legújabb ásatások során kerültek napfényre. A XIII. sz. első négy, a tatárjárást megelőző évtizedében a székesegyházakon kívül, egymásután épültek a díszesművű, s nagyobb számban reánkmaradt apátsági és városi templomok. Lébény, Ják, Pannonhalma harmadik temploma, Ócsa, Kisbény apátsági templomai a románból a gótikusba-forduló stílusnak kitűnő remekei: kőarchitektúrájuknak teljes hatású egyszerűsége és nagysága, belső terüknek, valamint külső tömegeiknek arányosságai-ban felcsendülő térbeli muzsikája, az oszlopfők és az ívbéleletes díszkapuk kőfaragói munkája szinte tökéletes. Különös érzés, amikor az apátságokat övező ma is élő falvak utcasoraiból érkező a templom előtt megállunk. Az az illúziónk, hogy a falusi házak egykorúak a régi templommal, de nem is lehettek akkor sem mások, amikor az apátságokat építették. Élesen átérezhető a falu világi és egyházi építészetét egymástól technikai és művészi szempontból elválasztó nagy űr, ám meggondolandó, hogy az a kor, mely mesterműveket alkotott, bizonyára építhetett volna tökéletesebb otthonokat is, de számára fontosabb volt transcendentális érzelmeinek az a nagyszerű kifejezése, melyet templomaiban adott s amelyért minden áldozatot meghozott. Ez jellemezhetette a görög kultúrát is: a görög templomok reánk maradt márványcsodái mellett úgyszólván mi sem maradt meg a lakóházból, bizonyára azért, mert épp oly egyszerű építésű és igénytelen volt, mint a középkori lakóházak legtöbbje.

Hogy e kor a világi vagy a földi élet számára is tudott építeni, azt legújabbán fényesen igazolták az esztergomi ásatások, ahol a kutató csákány alól előkerültek III. Béla palotájának egyes részletei. Kétségtelenül ugyanazok a mesterek építették a palotát, mint akik később a „Szép templomot”, a székesegyházat rakták. De az, ami a palotából eddig előkerült, ismét a közép-

kori világlátásnak tagadhatatlan bizonyítéka. III. Béla palotájában ugyanis a lakóterem, a hálóterem, a legszorosabb összefüggésben épültek a királyi kápolnával, amely így szerves része volt a királyi lakásnak, s arányaival szinte uralkodott rajta. A földi és túlvilági élet ölekezése szól hozzánk e romok között — s ez megmagyarázza azt is, hogy itt több és más épült, mint pompás, gazdag emberi otthon, a középkori uralkodó felkent felségében nem volt egyszerű világi uralkodó, hanem annál több: Isten országának földi építőmestere, aki igényt tarthatott olyasvalamire, ami alattvalóit nem illette és amit azok, számunkra szinte megfoghatatlan gondolkodásukkal, nem is igényeltek. A király palotája méltóságának olyan kifejezője és tartozéka volt, mint koronája, jogara és palástja.

Ha e kiterjedt és művészileg kitűnő építkezések mestereinek kilétét kutatjuk, úgy közöttük elsősorban francia eredetű és iskolázottságú mestereket sejthetünk. Ez következik a templomok jellegzetes alaprajzi elrendezéséből és szobrászati díszítményeiből. Ez vélhető az ócsai templom alaprajzából, ahol is kereszthajójához három hatszögletű-záródású szentély és két ugyanilyen alaprajzú kápolna csatlakozik. A bélapátfalvi templom (1232) alaprajzában, kereszthajójával és négyzetes szentélyével, külsejének egyszerűségével, oldalkápolnáival, hűen követi a ciszterci templomok alaprajzi elvét. Ják és Lébény apátsági templomaiban a francia boltozott templomok rendszere él, ugyane csoporthoz tartozók voltak az arácsi és a somogyvári kolostortemplomok. A megmaradt emlékeken az alaprajzi típusok rendkívül változatosak. A vértesszentkereszti apátság mesterei a kereszthajós típus négyzetes szentélyét három félköríves fülkével gazdagították. Tarna-Szentmária XII. sz.-i templomának gazdag térhatású szentélye ugyancsak tökéletes. E templom azért is érdekes, mert a falak elé állított longobard ízlésű, rovátkolásokkal díszített oszlopait fából faragták. Ám találunk az országban,

főleg a nyugati megyékben, kőalaprajzú kápolnákat is, így Tótlakon, négy félköríves fülkével, s ilyen a jáki apátság temető-kápolnája, három fülkés a rábaszentmiklósi kőtemplom. Nagyob-bára kőből építkeztek — érdekes kivételt jelent a bélapátfalvi és a türjei premontrei templom, valamint a tolnamegyei Mária-Széplak temploma, amelyek építőanyaga egy-egy faragott részen kívül téglá.

A kor nagyszámú építkezései felvetik azt a gondolatot, hogy vajjon teljes egészükben idegen mesterek kezemunkájának kell-e, s lehet-e tulajdonítanunk? Valószínű, hogy a szerzetesi építőműhelyek lassan és fokozatosan kőfaragó iskolákká alakul-tak, hazai segítőársakat neveltek, laikus frátereket, s talán vilá-giakat is, akik először csak az egyszerű, szegletes építőköveket faragták ki, majd fokozatosan kényesebb feladatokra is vállal-koztak, párkányokat és gyámokat, finomvonalú bordákat készí-tettek az idegenek vezetése alatt. Sőt csakhamar eljutottak oda, hogy a középkori templomok legfőbb díszjeleinek, az oszlop- és pillérkötegeknek fejezeteit, lombos párkányait faragták ki, s résztvettek a gazdag, mélyszimbolikájú, figurális díszítőművek megalkotásában. Míg az egyszerű kőfaragókról, a névtelenül dol-gozó mesterekről semmiféle tudomásunk sincs, mert a szerzetesi műhelyek tagjai még csak a későbbi nemzetközi megállapodás-szerű kőfaragójeleket sem alkalmazták, addig a figurális farag-ványok mestereiről bizonyos sejtéseink vannak. Ilyen elsősorban az, amelyet a kishéni templom egyik oszlopfője közvetített a késő utókornak: ez oszlopfő faragásai vadászjelenetet ábrázol-nak. Szarvasra, rókára és medvékre vadásznak kopókkal. Az egyik vadásznak íj van a kezében, a másiknak kard, mögöttük egy lónak a körvonalai. A vadászok csizmát viselnek, felálló-gallérú, szűkujjú, hosszú, bő kabát van rajtuk, amelyen a zsinór-zatnak is nyoma látszik. Ipolyi Arnold az ábrázolást középkori egyházi szimbolumnak magyarázta. Divald Kornél már subás,

bajuszos magyar alakokról beszélt. Hóman Bálint a Magyar Történet első kötetének illusztrációi közé beillesztette az oszlopfő képeit és pedig joggal, mert ez a kis faragás a magyar képzőművészet terén körülbelül olyan jelentőségű, mint az irodalomban a Halotti Beszéd. A nagyszámú monostori templom-építkezéseknél az idegen, alighanem délfrancia mesterek vezetésével egyre fokozottabban dolgozhattak magyarok is, eleinte mint kőmetszők, akikre a falazatok és boltozati kövek készítését bízták, később a díszítőelemek előkészítésében. S ime egy magyar kőfaragósegéd kezébe vette az acélvésőt, hogy loptában egy oszlopfőt a maga kedvére faragjon ki, és azt ábrázolja, ami őt legjobban érdekelte: a maga fajtájabeli magyart, mikor kutyáival az erdők vadját űzi, s a felhajszott medvére fogja íját, hogy leterítse. Ez a kis jelenet, amit a véletlenül reánkmaradt oszlopfőtár elénk, rendkívül sokatmondó. Mindenekelőtt megvilágítja a magyarság szerepét a kor monumentális építészetében: immár több volt, mint a kőhordó napszámosé, a köveket illesztgető kőműveseké: már faragott, már tudott faragni, sőt életet ábrázolni. De, és ez a legfontosabb, a korai magyar faragó művész, amikor kedvére alkothatott, nem arra törekedett, hogy a vele együttdolgozó idegeneket utánozza, hanem azt akarta kifaragni, ami a lelkéhez közel állott, a vadászatot. Képet ad ez a kis faragvány a magyarnak faragó készségéről is, amely alapjában véve a pásztorkodó ember naiv faragcsáló tehetségében gyökeredzett, és így homlokegyenest szembenállott a kishéni templom egyéb részeinek raffinált díszítő művészetével. Míg az, délfranciaországi eredeténél fogva, sok évszázados, sőt évezredes, a rómaiakig visszanyúló művészeti tradíció virága volt, addig kőfaragó magyarunk kezében az az ősi faragóművészet szólalt meg, amely napjainkban is él és a népművészet apró remekeit hozza létre. Ez a kis dombormű sokkal közelebb áll a mai népi figurális faragványokhoz, mint a többi kishéni faragott díszítmé-

nyekhez. A látásnak frissesége, a megszokott formáktól eltérő előadásmód, a faragóművésznek érezhetően kemény küzdelme a plasztikai formákkal, mikor profil és szemközti nézeteket elegyít (az íjász szembenéz és oldalt nyilaz) mind megannyi jellegzetessége egy népies gyökerű ábrázolásnak!

Hasonló dolgokat mond el az esztergomi palota kápolnájában az egyik ülőfülke két oszlopfője, mely középkori szokás szerint a kőfaragók arcképeit örökíti meg. Az egyik fej a faragás stílusában, valamint a fiziognómiában francia kézre, francia alkotóra vall. A másik kezdetlegesebb kivitelű, nyersebb fej, mokány, mongolos magyar arc, felfelé pödört bajusszal. A francia és a magyar kőfaragók versenyre keltek egymással önmaguk ábrázolásában!

A magyar templomépítő, kőfaragó iskola kialakulásáról a legtöbbet a jáki apátság páratlanul szép díszkapuja révén tudunk meg, amely a magyar épületek kőfaragása gyorsütemű fejlődésének legszebb, leggazdagabb emléke. Itt a faragó mesterek a francia románstílus minden lehetőségét kihasználták. Az ívbéleletek pazar és változatos pompája, az oromzat nagyszerű figurális dísze — Krisztus és az apostolok sora — vetekszik a külföldi kapukéval. Ha a díszítőelemeket részleteiben vizsgáljuk és összehasonlítjuk, fel kell ismerni, hogy kétségtelenül rokonok e kor franciaországi, nevezetesen Calvados és Charenton megyék díszítő formáival. Megtaláljuk Jákon a Vendéében igen elterjedt ú. n. szögletesen szegezett szalagot, valamint a tört és összefont pálcátagot, ezeket a jellegzetes, északi eredetű ornamentális elemeket. E francia tájon ugyancsak igen gyakori a jáki faragott frizek egyik kedvenc eleme, a sarkokon elhelyezett, csőrrel érintkező madárpár. A díszítések felépítése a változatos motívumok egymáshoz illesztése, a kompozíció ritmikája, dúsan áradó fantáziáról és fejlett ornamentális tudásról tanuskodik. Behatóbban megfigyelve az egyes elemeket nevezetesen az osz-

loptagok alapját képező négyzetes pálcatagoknak csipkés faragásait, fonásszerű díszítéseit és lezárását a formás madárfrizzel, úgy tetszik, hogy ebben a kőfaragótechnika sajátos formái, a fafaragó technikáéval ölelkeznek. Talán igazuk van azoknak, akik azt vélik, hogy itt korábbi népies fatechnikának kőben való alkalmazása fedezhető fel.

A legutóbbi évtizedekben, az osztrákok által végzett kutatások során kiderült, hogy a jáki templom és kapujának nagyhírű mesterei a tatárjárás vihara elől valószínűleg Ausztriába vándoroltak, s ott olyan kapuzatokat faragtak, amelyek formáikban közelállanak a jákihoz: ilyen a tulli temető csontkápolnájának kapuzata teljesen Jákra emlékeztető felépítésével; mélyreható rokonság állapítható meg még a bécsi Szent István templom ú. n. Riesenthorja díszítményei és a jáki, valamint a horpácsi premontrei egyházból egyedül reánk maradt díszkapu között is. E tényekből a kutatók arra következtetnek, hogy egy francia iskolázottságú magyar bencés kőfaragó iskola dolgozott a XIII. sz. közepén a szomszédos Ausztriában. Hasonló híreink vannak Dalmáciából is. III. Béla idejéből szólnak az első okirati adatok magyar épületszobrászokról: a király Dénes kőfaragómestert és fiát, Tököst, érdemeikért a szabadok sorába iktatta.

Nem szabad végül megfeledkezni arról sem, hogy e kor magyar templomaiban minő nagy szerepet játszott a szín: a falfestés, melynek halvány nyomait ma már sokszor csak a régész gyakorlott szeme ismeri föl. A jáki apátsági templom szentélyfalán egy Szent György képet találtak meg, az egri vár szentélyfalán egy utolsó vacsora végső színfoltjai porladoznak, ennek a jelenetnek megrázó ábrázolása teljesebben maradt meg Zsigrán. Míg az építészetben és szobrászatban mestereink franciák voltak, a festmények ez időkben Keletre, Bizánc felé mutatnak, az ikonográfiai típusokban és az előadásmódban is. Viszont az

esztergomi királyi palota kápolnájában olasz festők ecsetjének remekeire akadtak.

A nagyszabású kőtemplomok mellett e korszakban is róttak össze fából templomokat. Mivel ezek természetszerűleg nyomtalanul elpusztultak, ma meglepőnek találjuk, hogy Szent László király a Szent István fellelt jobbkezőnek őrzésére szánt biharmegyei szentjobbi monostor-templomot fából építtette. Kétségtelen tehát, hogy a kevésbé jelentős templomok nagy számban készültek fából.

E korban épültek az első városi templomok. Elsősorban a pesti Nagyboldogasszony egyházat kell említeni, a mai belvárosi templomban rejtőző románstílusú templomot, amelyben a hagyomány szerint 1211-ben tartotta Árpádházi Szent Erzsébet eljegyzését a türingiai örgróffal. De a városokban rendi templomokat is találunk már a tatárjárás előtt: Pesten Bessenyei Mihály és Kenderesi Balázs 1220-ban alapították a domonkosok fallal övezett klastromát, a mai Angolkisasszonyok zárdájának helyén. Sopron kapui előtt a Johanniták ezekben az években építették első templomukat, de ekkor épült ugyancsak a várfal előtt ma is fennálló külvárosban a kis Szent Lélek templom (1221). 1237-ben rakták le az első, kisméretű kassai Szent Erzsébet templom alapjait. Mindez már a városok jelentőségének fokozatos növekedéséről beszél. A fejlődésben elüljárt az ország akkori fővárosa: Esztergom, melynek milyenségéről a legtöbb adat maradt reánk. Székesfehérváron kívül ez a városunk az, amelyet már a tatárjárás előtt civitasnak, sőt urbsnak neveztek az okiratok. Konrád, Salzburg érseke 1131-ben Esztergomot az ország metropolisának mondta, Arnoldus Lubecensis pedig 1189-ben nyugati jellegű városként emlegette; de tudomásunk szerint csak az érseki várnak voltak falai, míg az alsó város épületei nagyobbrészt faházakból állottak, és azokat a tatárjáráskor az érseki várba húzódó ellenség porig felégette. Csak a királyi

és a főpapi házak voltak szilárd kőépítmények, amint azok az okiratok is bizonyítják, melyek a káptalani paloták és kőházak bérbeadásáról szólnak. S azt sem szabad gondolni, hogy e korbeli városainkban a szegényes házak szabályos utcákat alkottak, hiszen még Bécs is a házak kúsza halmazának látszik egy XIII. sz.-i adóbehajtási térképen.

A tatárjárás előtt már Pest is jelentős kereskedő város volt, és élénk municipális életet élt; legalább három temploma volt, de megerősítetlensége miatt a tatár seregeknek könnyűszerrel esett áldozatul. Házai aligha lehettek nagyigényűek, hiszen a lakosság egy része a tatárok elől a domonkosok kolostorába menekült, s ott pusztult el. Vácott is csak az egyházi épületek voltak kőből rakottak. A kor városi építkezéseire jellemző az az adat, hogy amikor V. István elrendelte Győr megerősítését, a polgárságnak adományozta a Duna szigetét, hogy ott „a házak helyreállításához rőzsét és karót vághasson”. Mindez azonban a középkor számára nem volt különös, nem jelentett elmaradottságot. A XIII. sz.-ban fénykorát élő Kölnnek 6000 háza közül alig 10-ről jegyezték fel, hogy kőből épült. Hannoverben egy tanúnak nevét így határozták meg: a kőházbeli János.

De a városok kő- és rőzseháza, a falusi telepedések nád- háza már a civilizáció, az egyhelyben-lakás kifejezői e korban és a sátoros életen messze feletteállónak tetszettek. A tatárok elől menekülő s az országba fogadott kunok vándor életmódját és a kóborlásaik alatt a szántóföldekben, legelőekben, szőlőkben elkövetett kártevéseit valóságos szörnyűségnek látta az a magyarság, amely 200—300 év előtt ugyanezt az életmódot folytatta; a felzúdulás arra készítette a királyt, hogy megkísérelje a nomádoknak az ország lakatlan részeiben való letelepítését, ahol is nemezsaítraik körül legeltethetik nyájukat s kárt nem okozhatnak.

A tatárjárást megelőző években a letelepedés folyamata

7. A jáki apátsági templom. XIII. sz. első fele.

(MTI felvétele)

8. A jáki apátság templom belseje.
(MTI felvétele)

befejezettnek tekinthető, a vándorló magyarság legnagyobb része megtalálta földhözkött életterét, amelyen felépíthette a kor és a maga táji körülményeinek megfelelő otthonát. S eljött az az idő, amelyben az apátsági templomok már nem voltak idegenszerű csodák a magyarság számára. Építésük titkaiba már a nép is kezdett beletanulni, elérkezett az a kor, amikor mind szélesebb vonalon maga vehette volna át az építőfeladatokat, belevihette volna az építésbe a maga ízlését. Ha a sors úgy akarja, a későbbi középkori építőművészet európai együttesében megszólalhat a magyar hang is. De a magyar történet fejlődésének ritmusát — végzetszerűen — épp ekkor, az építőkulturába beilleszkedés pillanatában törte meg a tatárjárás förgetege.

A TATÁRJÁRÁS UTÁNI ÚJJÁÉPÍTÉS KORA

AMIKOR IV. Béla a tatárjárás után visszatért feldúlt és elpusztított országába, kétségbeejtő látvány fogadta. Nemcsak anyagi értelemben tették tönkre a mongolok az országot, nemcsak a honfoglalás óta elmúlt negyedfélszázad építőmunkáját dúlták fel, hanem emberi és erkölcsi értelemben is pusztasággá tették a magyarság hazáját. IV. Bélának úgyszólván előlről kellett kezdenie az országépítés munkáját, ami most szinte nagyobb, keményebb, reménytelenebb feladat volt, mint Szent István idejében. Az évezred elejének magabizó, bátor és erősakarátú, pusztai frissességű lovas népe helyett, kiéhezett és agyongyötört borzalmas emlékektől szenvedő nép kereste „honját a hazában.” Senki sem bízott senkiben és semmiben, talán legkevésbé a saját erőiben. Hozzájárult mindehhez, hogy a nemzet összetételét a kezdetlegesebb műveltségű, nomád ösztönei teljességében élő kunok befogadása heterogénné tette. Betetőzte a királyi hatalom előtt tornyosodó nehézségeket az a súlyos politikai helyzet, amely a II. Endre-korabeli tékozlásokból állott elő, és amely a királyi birtokállományt, a királyi vagyont, szétforgácsolta. IV. Bélának alig voltak földjei, alig voltak munkabíró jobbágyai, akiket az újjáépítésre felhasználhatott volna. A visszatért nagy urak szeme előtt csak egy cél lebegett: minél többet megszerezni, minél inkább kihasználni a király nehéz helyzetét oligarchikus hatalmuk kiépítésére. Csodálatos, hogy IV. Béla ilyen viszonyok közepette, mennyire átlátta a tennivalókat s hogy uralkodásá-

nak hátralevő éveiben mennyire irányt tudott szabni a további fejlődésnek. Mindenekelőtt levonta a tatárjárás nagy tanulságát, hogy t. i. egy megtelepedett nép nem élhet megerősítetlen, védtelen országban, amelyen Kelet lovas hordái bármikor újra végigszágulhatnak, mert a népnek nincs biztos menedéke. A felismerést követő újjáépítési folyamat háromszáz évet betöltő fejlődés kezdete lett. Mert IV. Béla király elgondolása egy tucat, vagy pár száz kisebb-nagyobb vár felépítésénél messzebb szárnyalt. A szentistváni telepítési elgondolásnak logikus továbbfejlesztését akarta: a városias jellegű telepedések lehető legnagyobbmértékű kialakítását, hogy egy újabb betörés esetén minél többeket fogadhassanak be, s a nemzet anyagi és erkölcsi értékeit megőrizzék.

A kitűzött feladat megoldásának tehát egyik részét jelentette a várépítés, melyet maga a király folytatott s amelyre a főurakat és főpapokat hatalmas birtokok adományozásával ösztönözte, akár a királyi földek további csökkenése árán is. Így néhány évtized alatt egész sora keletkezett a püspöki váraknak — a veszprémi püspök építette Tátikát, Pozsony egy bástyáját, az erdélyi püspök Gyulafehérvár falait, a pannonhalmi apát Szigliget várát. A várépítkezések az elnéptelenedett országban a legnagyobb nehézségekkel jártak, a szükséges munkaerők előteremtésének akadályairól fogalmat ad IV. Béla és fia István közt 1266-ban kelt békeszerződés: apa és fia megegyeztek, hogy egymás összehordott építőanyagát, jobbágyait nem veszik igénybe, s a munkát kölcsönösen meg nem zavarják.

A magyar várak legnagyobb része a természeti adottságokhoz simuló hegyi vár volt: a kisebbek, akár a nagyobbak, követték a geológiai formációk által előírt vonalzást és a helyzetet csak a legkritikább esetekben módosították falazatokkal, nagyobb teraszépítkezésekkel. Elrendezésükben harcászati szempontok voltak az irányadók. Fontos volt a minél nagyobb fal és rajta a

körüljáró, ahonnan fedezékből lehetett nyilazni, köveket, égő szurkot, olvasztott ólmot a támadókra zúdítani. A falak formáját, magasságát a körülmények szabták meg. Egységes magasságban való vezetésük, vagy egyéb esztétikai szempont alig jött számba, kialakult általános stílusról sem lehet beszélni. Kivételek: Várpalota, Tata, Hédervár, Zólyom, Diósgyőr és Sáros-patak vára, amelyek feltűnnek a szabályos saroktornyos kiképzésű, szabályos téglány- vagy négyzet alaprajzokkal. Hogyha ezekre a várakra gondolunk, szinte lehetetlen elzárkózni ama benyomás elől, hogy alakjukat nem véletleneknek, természeti viszonyoknak köszönhetik. Megjelenésükben, alapelrendezésükben tudatos, tervezői munkát sejtünk. Építőik nyilvánvalóan szabatos terek és tömegek megalkotására törekedtek, a természetbe határozott, mondhatni racionális hatású testeket kívántak állítani és ezzel talán erőteljes benyomást is kívántak elérni. Hasonlóságuk, feltételezhető egykorúságuk közös eredetre utal. Eredetük külön kutatást érdemelne. Vajjon e várak nem idézik-e IV. Béla dalmáciai bujdosásának emlékeit: a spalatói Diocletian palotájának római monumentalitását? A formák építészeti közvetítését talán a kereszties lovagrend, az ispotályosok rendje végezhette. Erre következtethetünk abból, hogy e rendnek budai, felhévizi épületcsoportján is egy ilyen négyzetes saroktornyos épület uralkodott, amely a törökkori Budát ábrázoló metszeten jellegzetes szerepet játszik és a Császármalom formájában a múlt század 60-as éveikiig fennállott. A kor kisebb-nagyobb várait többnyire csak szórványos kövekből ismerjük, s ezeknek az építkezéseknek csak legjaváról tudunk valamivel többet. A megszámlálhatatlan sok vár ma már csak festői rom, bár édeskeveset tudunk egykori állapotukról, még sem szabad azokat afféle pompás lovagváraknak képzelnünk, amilyenné Vajda-Hunyad is csak Hunyadi János kormányzó korában lett. Az olyan építészetiileg is jelentős és érdekes vár, mint az ispotályo-

sok lékai vára, határozottan kivételnek tekinthető. Ismerve a XIII. sz. művészetileg is jelentősebb építkezéseinek mindenkor lassú ütemét, el sem képzelhetni mást, mint hogy a várak sürgős szükségletére való tekintettel csakis magasabb színvonalú építkezésekre csupán a királyi építkezéseknél gondolhattak, ahol a munkaerő előteremtése mégis csak könnyebb volt, vagy ahol az építtető, mint Léka esetében az ispotályosok, magával hozta iskolázott munkaerőit.

Az országépítő terv másik részének, a városok fejlődésének előmozdítására a király nagyjelentőségű kedvezményekben részesítette a már meglévő hospeslepeket. Új kiváltságokat adott, hogy a községek városokká fejlődhessenek; s villa liberából, szabad községekből: civitasokká, fallal körülvett városokká alakulhassanak. Hogy ezt a fejlődést elősegítse, az akkor egészen földművesek lakta községekbe sok kézművest és iparost igyekezett Németországból, Olaszországból és Flandriából hazánkba csábítani. Az így városokká lett községek közé tartozik Pest, Buda, Szeged, Késmárk, Lőcse, Gölnitzbánya, Besztercebánya, Nyitra, Körmend, Gyulafehérvár, Kolozsvár. Ez önkormányzatok alapokmánya az ú. n. fehérvári jog volt.

Városok alapítására a király nemesemberek földjeit is igénybevehette. Így történt Nagyszombaton, valamint Zólyomban. A már korábban kialakult védtelen városok helyzetének javítására, a közelükben várak emelésére törekedett; így történt Győrött, Zágrábban.

A magyar városok alapításáról és a meglévő félig-meddig falusi telepek várossá-alakulásáról a legplasztikusabb képet kapjuk, ha Óbuda, Pest és Buda sorsát állítjuk magunk elé a még mindig csak igen kis részletekben felkutatott szörványos adatokból.

A pesti révnek gazdaságföldrajzi jelentőségét, természeti adottságait és értékeit, már a kőkorszakban felfedezték az ország

lakói. Itt végződik a Nagyalföld, a pilisi hegyek végső fokainál. A mai Gellért- és Várhegy alatti rév forgalmi jelentősége kézenfekvő: a Kárpátok koszorúzta országok kelet-nyugati tengelyében fekvő kényelmes átjáró volt a Dunán, a kontinens nagy folyóján, amelyet feljebb és lejjebb két ágra osztanak a szigetek. Délebbre a Csepelsziget már két gázlót igényel, azután mocsarak következnek Belgrádig. A pesti révhez építették a rómaiak a balpartra előretolt bástyájukat is. Mindehhez hozzájárult a budai partnak hőforrásokban páratlan gazdagsága, amely bizonyára mindenkor döntőhatású lehetett a városalapítók elhatározására. Az Árpádok a honfoglaláskor a víztől övezett Csepelszigetre helyezték a súlyt, talán mert alkalmas átmeneti szálláshelynek látszott. Később a visegrádi kanyar fölé húzódtak, az esztergomi Várhegyre, s ott a meglévő római eredetű telepre építették ideiglenes székhelyüket. Mégis már az Árpádok alatt megindult az élet a pesti rév környékén. Árpád izmaelitákat telepített a balpartra és már a XI. sz.-ban egyházak, a középkori települések magvai és gócpontjai épültek a mai Tabánban és a Sárosfürdőnél. Kétségtelen, hogy a XII. sz.-ban Buda déli és északi végén is megindultak az építkezések. A mai Margitkörút—Zsigmond-utca keresztvezésénél a század végén a János-körút telepedtek meg; a Szent Háromsághoz címzett apátságukról 1187-ben III. Orbán pápa emlékezik meg. Az egyhajós, 45 m hosszú, sokszögletes apszisú, nyugati végén toronnyal végződő templom falai 1906-ban kerültek elő a föld alól; Gergelaki Bertalan prépostnak 1467-ből származó sírköve szerint a XV. sz.-ig virágzott e monostor, mely körül lassan egész kis település alakult ki: Buda-Felhévíz. Idetartozott a Keresztelő Szent János kápolna, a lovagok császárfürdői Ispotálya, amelyet kiegészített a Rómaifürdő táján állott Szentlélek kórház. Nagyobjelentőségű és építészetiileg is tökéletesebb volt az óbudai Szent Péterről elnevezett királyi prépostság, a mai Kálvin-utca

környékén, ahol a végzett ásatások a templom pompás késő-románstílusú bejárócsarnokának alapjait hozták napfényre. Egy-egy faragott részlet a XII. sz. klasszicisztikus szellemáramlatának jegyeivel teljes. A kődarabok megmunkálása ízlésre, tanult kezekre vall, a sárga és vörösszínű köveknek váltakozó alkalmazása pedig az esztergomi vörös-fehérmárvány kapura emlékeztet. A leírások szerint nem mindennapi szépségét egy XVII. sz.-beli Dillich-féle metszet előterében látható, félköríves-jellegű romnak rajza sejteti. A prépostság így egy hospes-telepedésnek központja lett, bizonyos autonómiával bírt, s a későbbi királyi Óbudának magját képezte. Óbudának jelentősége megnövekedett, mióta gyakran maga a király is ott székelt. 1269-ben IV. Béla udvari papjai Szent Jakab tiszteletére a mai Újlakon templomot építettek, melynek nyomai valószínűleg a mai plébániatemplom falai alatt rejtőznek. Körülötte alakult ki lassan Szentjakabfalva.

IV. Béla országalapító programjából a pesti rév nem maradt ki, azt meg kellett erősíteni. A legmegfelelőbbnek látszott erre a mai Várhegy, ahogy akkor nevezték, a Mons Pestiensis. A várat Pest és egy erősített jobbparti város védelmére szánta, ezért esett választása a jobban beépíthető mai Várhegyre, s idekerült a Castrum novum, ellentétben az óbudai Castrum veterummal. A mai Dísz-tér és Szent György-tér közelében legjobban kiemelkedő hegytetőt csakhamar falak vették körül, a területnek délfelé eső negyedét a király magának tartotta meg. A XIII. sz.-i Budavár falait nem szabad bástyákkal tagozottnak elképzelni, vagy a mai Bástya-sétány rondellákkal erősített falaihoz hasonlónak tartani. Ezeket a kiugró bástyákat csak a tűzfegyverek bevezetése és a megváltozott harcászat tette szükségessé. Később is épültek, ami kitűnik abból, hogy nagyobbára téglából falazottak voltak, holott a magyarok se a mohácsi vész idején, sem a törökkorban nem építettek a ritka és drága téglából várfalakat. A legrégebb várfalakból a keleti oldalon lévő ma-

gas támasztópilléres várfal és a rá merőlegesen álló két bástya maradt fenn. A régi kerítőfal egyes részeit pedig mai háztelkeken, házak belsejében találták meg. Ez a mai szemmel nézve szerény fal sem ment körül egyvégben az egész hegytetőn: ahol lehetett, nevezetesen a meredekebb lejtőkön, a házak külső falainak erősebb kiképzésével helyettesítették, az akkori hadviselésnél úgyis csak a fal függőlegessége, pusztán létrákkal megmászható lehető legnagyobb magassága volt a lényeges. Egyes házak tornyosak lehettek, ilyen volt a pálosok budai háza — bérháza, — amely a mai Üri-utcában állott. Caspar Velius 1541-i leírása szerint is így festettek Buda falai: „Szerfelett alacsonyok és nem ölelik körül az egész várost. Ezenfelül a magasabb házak, amelyek a meredeken állottak, rendetlen falaikkal ugyancsak várfalnak tekintettek.“ Így érthető, hogy Buda erődítményi értéke már Mátyás király idejében erősen alászállt, úgyhogy a király kénytelen volt palotájának erődítését újrapiíteni s növelni.

A szerény falakkal s részben a házak külső falazatának felhasználásával, Budavár csakhamar körülövezte a hegytetőt és 1255-ben már mint népes városról esik szó. Népeiségének gyors növekedésére mutatnak bizonyos események.

A budai Várhegy kerítőfalainak meghúzásával egyidőben kellett kijelölni a város utcahálózati beosztását, amely kétségkívül tervszerűnek látszik, ha a tervet a természeti körülmények szinte kényszerítő módon is szabták meg. A mai Bécsi- (egykor Szombati-) kaputól a mai Szentháromság-térig, ahol a Várhegy elkeskenyedik, három párhuzamos a Várhegy peremét enyhe görbékben követő utcát — ma Üri-, Országház- és Fortuna- (egykor Olasz-, Mindszent- és Szent Pál-) utcákat húzták meg. Északnyugaton kijelölték a Mária Magdolna plébániatemplom és cinterme helyét a szombati piac mentén, amely eredetileg bizonyára a kapuig nyúlt. A Fortuna-utca és az északi kiszögellés között alakult háromszög, melyet a mai Verbőczy- (egykor Zsidó-) utca szel

keresztül, lett a zsidóváros. A második plébánia, a Nagyboldogasszony templom a boltosok sorával és a piactérrel, a szélesebb rész végére került. Innen a mai Tárnok- (régén Szent György-) utca vezetett a régi Szent György- (mai Dísz-) térre, ahonnan a Szent Zsigmond- és Szent János-utcák nyúltak a Vár előtti nagy térségre, melyet ma Szent György-térnek neveznek. Itt végződött a polgári város. Mélyebben feküdt a királyi várnak szánt terület, melyet a legutolsó házaktól mintegy 150 méterre egy várárok és mögötte fekvő keresztirányú fal zárt el. Istvánfy leírása szerint ez a tér lejtősségével egy hatalmas színházhoz hasonlított, amely bárminő tömegek befogadására elégséges volt. Későbbi időben egy újabb, körtornyos keresztfalat húztak a téren át, körülbelül ott, ahol ma a királyi várkert kerítése és kapuzata áll. Ezzel a fallal a mélyebben fekvő várudvart kívánták megvédeni az időnként nyughatatlan városi polgárság esetleges támadásaitól.

A polgári városnak három kapuja volt: egy nagyobb rondellával ellátott kapu, az u. n. Fehérvári-kapu a mai Lovas úton, a Vizivárosi-kapu a mai Hunyadi János-út felső végződésénél és a Szombati-kapu északnyugaton. Egy kisebb mellékkijárót sejt-hetünk ott, ahol ma a Jezsuita-lépcső torkollik a Halászbástyába. A budai városterv mindenben a természeti adottságokból következett és helytelen volna benne bárminemű városépítési mesterkedést keresni. Az elrendezés sok tekintetben hasonlít az 1356-ban megerősített Bernhez, — e két város terve bizonyítja, hogy a középkori városrendezőket mindenütt elsősorban a természeti adottságok vezették. A szaporodó népességnek egyik első szükséglete volt nagyszabású templomok építése. S mint régebben, úgy most is egy újabb vallásos mozgalom adott különös eleven-séget a templomépítő buzgalomnak. Az évezredforduló körül a clugny-i bencések adták meg ezt a lendületet, később a premontrei és ciszterci rendek arisztokratikus szerzetesei. Most Európa-szerte

a nép széles rétegeibe viszi a vallásosságot egyrészt Szent Ferenc mélységesen emberi, szeretettől áradó életmunkájából eredt, másrészt Szent Domonkos magasba szárnyaló, szellemi elképzelésből született prédikációs rendje. Mozgalmaik Magyarországon dúsantermő talajra találtak: a ferenciek 1233-ban önálló rendtartományt állítottak fel, a dominikánusoknak 1221-ben már hat rendházuk állott hazánkban és 1256-ban Budán tartották a rend nagy káptalanját. A ferencesek talán még a tatárjárás előtt alapozták meg Pesten Szent Péterről elnevezett kolostorukat, — ugyanott, ahol mai barokk templomuk áll, mint akkor írták „közel a Rákoshoz”, amely akkor benyúlt a mai Múzeum-körútig. — Itt koronázták meg III. Endrét, s falai alatt választották meg Róbert Károlyt királlyá. A domonkosok már a tatárjárás előtt építették meg pesti templomukat, s ilyent emeltek a tatárjárás után Budán is.

A premontreiek és ciszterek csakhamar királyi támogatással építkeztek a Nyulak szigetén. A tatárjárás előtt a sziget a premontreiek birtoka, akiknek szerény Szent Mihály temploma állott ott, — ez az a kápolna, melyet a legutóbi években újjáépítettek. A ferencesek a mai u. n. főhercegi kastély tájékán szerényebb zárdát építettek, a királyi családhoz közelálló Szent Domokos-rend Mária királyné drágaságainak és ékszereinek adományozásából női zárdát emelt, amely 1252-ben készült el. Elsőnek a királyleány, a 10 éves Margit vonult be falai közé 17 társnőjével. A kolostortemplomnak hajója 12 m széles és 30 m hosszú volt és famennyezetes lehetett, — a boltozás csak a XV. sz.-ban következett be. A bejárati torony mellett volt a királyleány oratóriuma, „Szent Margit asszony kamrácskája”. A templomhoz csatlakozott egy nagy, keresztfolyosó, vagy ahogy Ráskai Lea nevezte: „Kerengő”, kerítette udvar. Az épületek a középkori kolostorok szokásos helyiségeit foglalták magukban: káptalantermet, a konyhát, a munkatermet, az emeleten a cellákat. A zárdá-

hoz csatlakozott egy alsó udvar körül a cselédház és az ispotály. A mai romok területén található díszesfaragású kőmaradványok nem tekinthetők a XIII. sz.-i, Margit királyleány-korabeli épülethez tartozóknak, mert azok a XV. sz.-beli újjáépítésnek maradékai. Boldog Margit zárdája, eltérőleg az előző kor pompázatos szerzetesi templomaitól, puritán egyszerűségű volt, s az Assisiben eredeti egyszerűségükben megmaradt, ősi ferencesrendi házakhoz, S. Damianohoz, Szent Klára kis zárdájához, vagy a Carcerihez, Szent Ferenc kedves remetehelyéhez hasonlónak kell elképzelnünk. Nem voltak itt gazdagon faragott díszek, sőt valószínű, hogy a falazatok vakolása is csak a legszükségesebbre szorítkozott, t. i. a kövek közötti hézagok eldörzsölésére. A falak olyanformájúak lehettek, mint a régi budai várfalnak a Margit-körúton legújabban helyreállított részlete. Az egész épületen meglátszhatott a tatárjárás utáni évtizedek nincstelensége, de áthatotta az új népies szerzetesrendek önkéntes szegénysége is. Ráskay Lea 1510-ben írt szavait: „békesség vagyon az cellában: az cellának kívülre nincsen egyéb, ha nem csak hadakozás...” bátran alkalmazhatjuk Margit kolostorának szellemére, lemondó és megnyugvástnyújtó hangulatára.

Ezalatt a „pesti hegyen” épült új várban egymást követték az egyházi építkezések. Az első budavári templomot már 1248-ban említi IV. Ince pápa, amikor is annak kegyurasága felől folyt a vita. Ez az első egyhajós, egytornyos templom, ám csak a szentélye és tornyának egyes részletei valók ebből a korból. Építését időben követte a dominikánus kolostor és a hozzátartozó Szent Miklós egyház, amelybe az 1252. évi bolognai rendi nagygyűlésen a legközelebbi káptalant meghívták. A Szent Miklós templom hatalmas tornyának első része napjainkig megmaradt, homlokzatát és csúcsíves ablakait a legutolsó években sikerült helyreállítani. Ugyanakkor a szentélye alapfalait is kiásták. A budavári Fő-templom, a Nagyboldogasszony-templom román-

stílusú elődje, melyet 1255-ben IV. Béla még megépítendőnek mondott, 1270 körül készülhetett el. Ennek is csak a mai északi saroktornya és bejárata maradt meg eredeti formájában, a XIII. sz.-ban bazilikális elrendezésű volt, magas főhajóval és alacsony oldalhajókkal. Az utóbbiakat, úgy mondják, be sem boltozták. Ezért van az oldalhajó pillérkötegeinek két sor fejezete. A ferencesek várbeli kolostorát 1264-ben alapította IV. Béla és ez volt az a Szent János templom, mely a törökidők után Karmelita templom lett; maradványai a Vár-színházban rejtőznek.

Pesten és a „pesti hegyen” épült új vár területén jelentős polgári építkezés is folyt. A XIII. sz.-i Pestből ugyan mi sem maradt meg, de tudunk arról, hogy Wernherr lovagnak, földbirtokosnak a pesti határtól északra fekvő új Bécsben már „palotája” volt. A budai házakról többet tudunk, mert a Vár sokszorosán átépített házaiban szinte összefüggő sora maradt meg még félköríves építészeti részleteket is felmutató kapualjaknak. A házak bejáratának oldalfalain feltűnő buzgósággal alkalmaztak díszítésül boltozatos ülőfülkéket. Sőt ezekben határozott fejlődést is lehet megfigyelni: míg a mai Országház-utca 20. sz. ház kapualja egyszerű dongaboltozatú s abba csak kis boltsüvegek vágódnak bele, addig az Uri-utca 40. sz. ház keresztboltozatát már bordák tagolják. A felépítmény, a házak homlokzati megjelenése sem maradhatott el a belső mögött, sajnos csak egyetlen ház tanúskodik erről, az igen ódon Országház-utca 20. sz. épület, amelynek emelete túlélte a török időket és a felszabadító ostromot is. E ház homlokzatának emeleti része egy faragott hármasmetszetű ívsorú párkányzatra támaszkodik.

Azonban eltévelyedés volna a fennmaradt házak alapján általánosítani és hasonló épületekkel megtömönten képzelni el az egész XIII. sz.-végi Budavárát, mert a megmaradt és érdekesebb házak nagyobb része már a XIV. sz.-ba tartozik. Az utolsó Árpádok kora Buda városképének csak éppen az alapjait rak-

hatta le, egy város felépítése sok időt igényel. Mint látni fogjuk a törökök távoztása után 20—25 évvel Pesten még alig állott néhány nagyobb kőház, a legtöbb csak két-három szobás vályogház volt. A XIII. sz. első felétől még ennyit sem várhatunk.

Buda gyorsabb fejlődését részint egyedülálló földrajzi helyzete, részint pedig a királyi kegy gyorsította meg. De eleven élet kezdett pezsdülni a többi városban is: így a határszéli Sopronban, amely városi jogait IV. Bélának köszönhette (1277). Még a városi jogok elnyerésének évében jelentős egyházi építkezések indultak ott meg: a ferencesek lerakták a mai bencéstemplom alapjait, s megkezdték a Szent Mihály plébániatemplom munkálatait, mindkettőt már a gótika jegyében. Pozsonyt állandóan pusztították az országnak Ottokárral vívott évtizedes harcai; később a Németújváriak hatalmaskodásai és Albert osztrák herceg hódító vágyai veszélyeztették, mégis a XIII. sz. elején emelt Szent Márton székesegyházát már 1278—97 között megújították, ezt követte a ferenciek és klarisszák kolostora. Lőcse polgárai 1245 után telepedtek meg a hegytetőn és kezdték meg a méreteinél fogva nagyszerű Szent Jakab templomot építeni, még átmeneti stílusban. Ugyanez mondható az 1271 óta városi joggal bíró Gölnicbánya templomáról. Kassát már a tatárjárás előtt alapították; a későbbi hatalmas Szent Erzsébet-templom románstílusú elődjének építkezéseit 1237-ben kezdték meg, 1260-ban pedig már a gótikus Szent Mihály-kápolna is épülőfélben volt. Besztercebánya XIII. sz.-i vártemploma az átmeneti stílusnak tanúja. Gyulafehérvárott a tatárjárás előtti románstílusú templomokat az erdélyi oligarchák dúlták fel, úgyhogy a székesegyházon 1277—91 között újjáépítési munkákat kellett végezni, amelyekhez 1287-ben „Johannes lapicida filius Tynonis de civitate Sancti a Deo” — Tyno fia, János Saint Dié-i kőfaragóval kötött a püspök szerződést. E korba tartozik a széparányú és festői felépítésű átmeneti stílusú brassói Szent Bertalan-templom is.

Míg a tatárjárás előtt a királyok és a gazdag főurak építkeztek, most az építkezések kezdeményező akarata a városok közösségeiben jelentkezett.

Más lapra tartozik az a kérdés, hogy mi része volt ebben a városoknak, nevezetesen IV. Béla által behívott idegen telepeseknek és a magyarságnak? Kétségtelen, hogy a városokat, közöttük elsősorban Budát, e kor elején erősen idegen etnikum jellemezte. A Nagyboldogasszony-templom már mint a magyarok plébániája épült. Az idegen telepesek régebben is a perifériákra, a Felvidékre és Erdélybe mentek, mert lakatlanabbak és természeti adottságaikban megfelelőbbek voltak számukra, mint hogy ezek a vendégek elsősorban nem földművesekből, hanem iparosokból verődtek össze. Ezért volt megfelelőbb a felvidéki és az erdélyi Érchegységbe telepedniök. A bevándorlottakból kevés juthatott az Alföld végtelenére, ahol a kunok pásztorkodtak s a tatárjárás széles vonalban viharzott végig. Az elmenekült, majd visszatérő magyarság csak elhagyott pusztaságot talált egykor virágzó földjei helyén. Kinek volt kedve újra megtelepedni? Az újramegtelepedéshez az ország békésebb szögleteiben is kezdetkezdetével fogtak hozzá az elszántabb akaratúak. Az ilyenek, éppen életrevalóságuk következtében, minden erkölcsi aggályoskodástól mentesen, csak a maguk hatalmát, anyagi érdekeit tartották szem előtt. Az oligarchák, ahol csak lehetett, leigázták a várjobbágyokat. Az élelmesebbek körömszakadtukig védekeztek, igyekezve a nemességhez csatlakozni, s a nyomorult jobbágyok most váltak igazán jobbágygá, olyanná, amilyennek a nincstelen zsellért azóta is tartjuk. Ez a folyamat, az oligarchák birtokszerző harca mindenki ellen, tüzzel-vassal dúló harc volt. Az urakból rablólovagok lettek, tisztjeik a nép sanyargatói. Az országot útonálló és zsványok népesítették be, egymást maró farkasokká lett a hajdan jól megszervezett társadalom. Egy régi krónikában olvassuk: „városokat romboltak össze, falvakat égettek fel, a béke

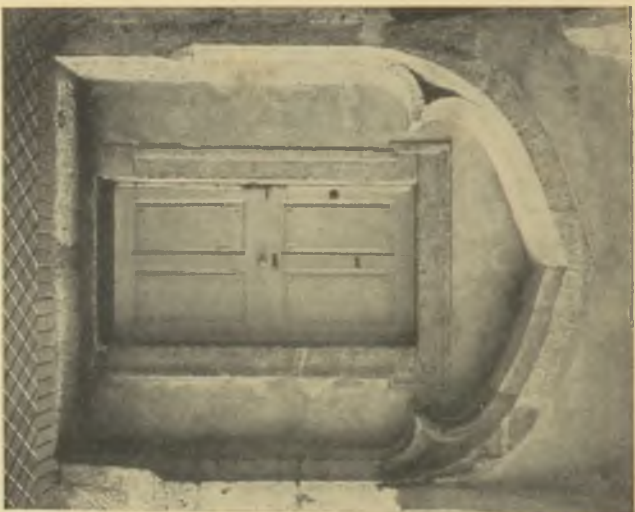
és egyetértés teljesen megbomlott, a gazdagok megfogyatkoztak, a nemesek a szegénység nélkülözésében parasztokká lettek, mivel hogy a folytonos rablás miatt az igavonó barmok megfogyatkoztak, az emberek, barmokmódjára, talyigábfogva pótolták a barmokat". Elképzelhető-e az, hogy a végső bizonytalanság, a teljes anarchia közepette bárki is többre gondolt volna, mint a jelenre, a ma közvetlen és múlhatatlan szükségleteire, a keserves, szűkös kenyérre, a természet, s az ember felidézte viharok elleni nélkülözhetetlen menedékre? A földdel tapasztott és így elrejtett nád-kunyhó volt a szegénység legjobb vára. Kinek jutott volna eszébe a házépítést tökéletesíteni, a napsugaras rónán messzire-ragyogó, fehérló házat építeni? Míg a falakkal kerített, szabadságokkal rendelkező városok fejlődhettek, nőttek és építkeztek, addig a falvak tovább pusztultak, a paraszti építkezés pedig kényszerűen pangott.

A XIV—XV. SZÁZAD MAGYAR GÓTIKUS ÉPÍTÉSZETE

AZ ÉPÍTÉSZET mindenkor hű tükre egy nemzet életforma-
beli és kulturális átalakulásának, az átalakulás menetének
s a fokozatos fejlődésnek. Az építészet mindig becsülettel
számol be arról, hogy a nemzet egészében, valamint a nemzettest
egyres rétegeiben minő életszükségletek válnak valósággá. Természe-
tesen, így van ez a magyarságnál is, melynek történetét, Európához
való viszonyát építészetünk története emberöltőről-emberöltőre
híven regisztrálja. Jellemző példája, hogy a szentistváni korszak-
ban komolyabb építészeti érdeklődés és alkotómunka csakis a
királyi udvar fénykörében, s a királytámogatta szerzetesrendeknél
jelentkezett. IV. Béla nagy felismerése, hogy egy második ország-
pusztulást csak erős városok, erődített várak akadályozhatnak
meg a jövőben, vezetett a XIII. sz. második felének város-
alapításaihoz. Azonban az ország szervezetét és felépítését szol-
gáló terv már végrehajtásakor a lényegében megváltozott és a
kezdetektől eltérő formába öltözött. III. Béla idejéig ugyanis a
királyság és vele a központi kormányhatalom a királyi földek
gazdag hozamára volt felépítve. Már II. Endre, azután IV. Béla
nagy — elvben különböző okból eredt — birtokadományozásai
végét vetették ennek a rendszernek, s a királyságnak át kellett
térnie a fiskális gazdálkodásra, ami azt jelentette, hogy aranyban
és ezüstben adózó nemzetre volt szükség. Azonban a magyarság
ekkortájt jobbra terménygazdálkodást folytatott; mindenki a
maga szükségleteit termelte és a maga számára dolgozta fel:

9. Gótikus keresztfolyosó az egri várban. XV. sz. eleje.
(MTI felvétele)

10., 11. Budavári ház kapujának boltozott fülkéi. XV. sz. vége.
(MTI felvétele)

a háziipar keretein belül készültek a szerszámok, a ruházat, s csak egészen elenyésző jelentőségű csereforgalom kísérte a termelést. A külföldről beérkezett csekély tömegáru forgalmát, a kereskedelmet nagyobbára idegenek bonyolították le: mohamedánok, izmaeliták és zsidók, akik úgy látszik, már a honfoglaló magyarsággal együtt jöttek be az országba. Mindez fokozatosan megváltozott az első városalapításokkal, a városok iparos lakosságának gyarapodásával. Az olasz Róbert Károly és tárnokmestere Necessai Dömötör világosan felismerték, hogy a nélkülözhetetlen királyi jövedelmek már csak a városok szolgáltatták, könnyen behajtható adókkal biztosíthatók. Széles látókörükkel, a nyugati viszonyoknak ismeretében az országot az európai kereskedelembe kívánták bekapcsolni, hogy ezzel megteremtsék a városok gazdagodásának alapját. Ennek módja a középkor e szakaszában a vásárok megszervezése és részükre áru-megállítási jogok adományozása volt.

Az utóbbi azt jelentette, hogy a városok a területükön áthaladó kereskedőket kirakodásra és eladásra kényszeríthették, ami egyrészt a városi vám lerovásával járt, másrészt kereseti lehetőségeket adott a város kereskedőinek. Az idegenből érkező kereskedők szívesen árusítottak a városokban, mert ha ott piacot találtak, megszabadultak a továbbszállítás veszélyeitől és költségeitől. Természetesen, a helyzet csak akkor volt kedvező, ha az eladók mint vásárlók is felléphettek, és a visszautat a beszerzett áruk hazaszállítására használhatták fel. Így az árumegállító jog fellendítette a kereskedelmet, valamint a városokat, különösen olyan vidékeken, ahol termelés is folyt, s ahova más irányokból is érkezett áru. Ez volt Buda helyzete. Éppen ezért, bár Budának a XIII. sz.-ban, szabatos jogi forma szerint, nem is volt vásárgoja, a budai vásárok mégis egyre jelentősebbek lettek és Nagy Lajos 1347-ben e már kialakult árucserhelynek adta meg a teljes vásárszabadságot, az árumegállító jogot: „Országunk és kapcsolt részeinek egyetlen kereskedője se merje Buda városunkon

túlvinni az áruit, hanem azokat budai városunkban adja, vagy cserélje el, avagy raktározza be.” Ezen időpontra Róbert Károly és Lajos királyok kiépítették a brünn—budai és krakkó—kassa—budai nagykereskedelmi utat, persze nem műszaki, hanem jogi értelemben, amennyiben a szövetségeseikkel együttesen megteremtették a Budára igyekvő kereskedők és áruik számára az oltalomjogot. Az észak-nyugati irányú közlekedésen kívül a Szebennek és Brassónak adott kiváltságokkal, valamint a Velence felé vezető útnak biztosításával elérték azt, hogy a Dunamedencén kelet-nyugati és észak-déli irányban mindinkább feléledt a forgalom és a két útvonal metszéspontja Buda lett. A különböző jogi intézkedések révén a Brassó felől érkező keleti áru is csak Budán keresztül juthatott Velencébe, s mindebben a királyi kincstár is erősen érdekelve volt, mert az ország harmincadvámját mindkét viszonylatban Budán kellett leróni. Érthető tehát, hogy ez a kiváltság a természet által is erre rendelt hármas várost hamar felvirágoztatta. Ebből gyarapodott a királyi kincstár is, mert a jól kereső városi kereskedő lett a legjobb adózó.

Csakhamar Budával azonos vásárjogot nyert Székesfehérvár, Kassa, Sopron, Pozsony, Lőcse, Bártfa, Brassó, Nagyszében, Kolozsvár és Szeged. Mind e városoknak építészeti fejlődését a kereskedelem felvirágozása hozta meg. Általa lettek ezek a városok módosak és igényesek: a polgári építkezéseknek pedig ez az alapfeltétele. Az építkezések módja merőben eltér az előző korokétól, nemcsak a közvetlen polgári építkezések, hanem az egyházi építkezések terén is.

Az új városi szellem elsősorban megteremtette a polgári házak formáját. Első, kezdetleges megnyilatkozásairól a XIII. sz.-i budavári házakról már említést tettünk. Láttuk, hogy a pusztai szükségleti formán már akkor túljutottak a polgárságnak építőmesterei: bizonyos csinoságra való törekvés nyilatkozott meg a házaknak legvédehetőbb sarkaiban: a boltozott kapualjakban.

Ha Budavár polgári építkezéseivel foglalkozunk, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a város területe korlátozott és módfelett szűkös volt. Felvilágosít a helyzetről egy a harmincas évekből származó házösszeírás, amelyből kitűnik, hogy akkor Budán, — alighanem csak a Várban — 967 lakóház állott, 1235 nagyobb terem, 3467 kisebb szoba, 742 fedett udvari helyiség, 627 éléskamra volt található. Hogy e számok jelentősége jobban felfogható legyen, megemlítjük, hogy 1930-ban 194 házat, 1303 lakást, 3008 szobát számoltak a Vár területén. A középkori házhelyek kiterjedésükben tehát a maiaknak egyötödét sem teszik ki. A termek és szobák nagyobb számából kitűnik, hogy a beépítettség mennyire sűrű volt.

Másrészt e számokból némi következtetést vonhatunk le, Buda e korbéli lakosságára, amely mintegy 18.000—20.000 főre tehető, összehasonlítási alapul véve azt, hogy Nürnberg lakossága 1450-ben 20.000 volt, Firenzében 1340 körül 90.000 főről beszélnek. Ilyen körülmények között érthető az, hogy Buda a középkori városokkal egyetértőleg, igyekezett óvni és védeni a házakat, hogy az állandóan növekedő polgársága helyet találjon. Érdekes fényt vet a viszonyokra a budai városjog egy szakasza: „Ha valaki végrendeletben, lelke üdvösségére fekvőséget hágy az egyháznak, azt egy év lefolyása alatt el kell adni, éppen annak érdekében, aki a végrendeletet tette, mert különben sok háztönkrejut és éppen a rendelkező lelki üdvére kárba megy.” Ugyanis a középkori városok tapasztalatai szerint az egyházi tulajdonosok nem sokat törődtek a reájuk hagyott házzal, a bérletől várták el a gondozást, az viszont könnyen elhanyagolta az idegen tulajdont. Ezért nem szívesen látta a város, hogy ha házai egyházi tulajdonba mentek át. Másrészt az ilyen házak megnehezítették a városi polgárságnak a házak szerzését.

A XIV. sz. közepétől, amikor Buda mindinkább királyi székvárossá alakult, a magyar főurak egyre több házat vásároltak,

hogy az udvar közelében megfelelő szállásuk legyen. Régi oklevelekből sok főpapi és főúri házvásárlásról tudunk.

Ilyen körülmények között a szűk területet a polgárságnak a lehetőség szerint ki kellett használnia. Ezért a telekhatár mentén, ha a telek elég széles volt, mindkét oldalon a telek mélységéig végig építkeztek. Ezekbe az udvari szárnyakba kerültek a földszinten a raktárak, amelyekre igen nagy szükség volt, mert a külföldi kereskedőknek minden árujokat Budán kellett hagyniok, ha egyszer átlépték az ország határát. Még kisebb telkeket találunk a középkori városok zsidónegyedeiben, — például Sopronban — aminek az volt az oka, hogy a zsidók csak pénzváltással, kölcsönüzletekkel foglalkozhattak, áruval nem kereskedhettek, legfeljebb csak zálogtárgyakkal és ezért raktárra nem volt szükségük. A telekkörülépítésnek nálunk napjainkig élő szokását és a függőfolyosós építési rendszert tehát ezek a körülmények teremtették meg a középkorban.

A kereskedői érdek szempontjából nézve érthető meg a budai, ma szerény megjelenésű házak kapualjainak díszes kiképzése: ide lépett be először a külföldi üzletbarát. A román stílusú dongaboltozatok félköríves fülkéit a XIV—XV. sz.-ban a mind díszesebb csúcsíves fülkék gazdag formavilága váltotta fel. A már említett Uri-utca 34. sz. ház román fülkepárjával szembe háromszor metszett mór-művű gótikus fülkék kerültek. A szomszédos házban a fülkepár két-két kisebb fülkéből áll, ahol egyenesvonalú keretbe már számárhát ívek illeszkednek. A legdíszesebb és legváltozatosabb azonban az Uri-utca 40. sz. ház kapualja, ahol minden fülkének más és más a kiképzése: az egyik szinte Tudoríves fülkével szemben kilencszeres csipkedézsűt látni, s a két másik fülkét már csaknem flamboyant stílusúnak kell neveznünk. Ehhez a valóságos mintagyűjteményhez járul még az az érdekes tünet, hogy a félköríves, nyilván még román időkből eredő hevederbordákba gótikus bordaformákat kezdetek vésni. Mind-

ezt látva, szinte azt szeretnők feltételezni, hogy ez a ház a XV. sz. végén egy kitűnő építőmesternek, vagy kőfaragómesternek a háza lehetett. Azonban ez azt is mutatja, hogy az egykor monumentális építkezések stílusa erős visszhangra talált a polgári építkezésekben és nagy hatást tett rájuk. Sőt, egy esetből, abból, hogy az Űri-utca 38. sz. ház kettős, félköríves fülkéjének középső konzolját később gótikussal cserélték ki, egyenesen arra következtethetünk, hogy a XV. sz.-i Budán az építészeti ízlésben a divatnak is nagy jelentősége volt. Talán jellemző az is, hogy találtak liliumformájú faragott kőtagokat. Nyilvánvaló, hogy ez a motívum az Anjou címerre utal. A polgári ház nemcsak lakóhely volt, hanem egyúttal kereskedés is. A földszinti nagy bejárócsarnok és a mellette fekvő helyiség alkották az üzlethelyiséget, amely boltozatától nyerte mindmáig élő nevét. E boltoknak széles, nagy ablakai voltak, s az ablaktáblákat a magasba lehetett emelni, hogy a házban álló kereskedőt, valamint áruit megvédjék a naptól és esőtől. Ez az elrendezés ma is megfigyelhető a firenzei Ponte Vecchio és a velencei Rialto hid középkori formájú üzlethelyein. Gyakori lehetett az is, hogy a nyílás felett előtető ugrott előre. További fejlődés, hogy a ház elé boltozatokat építettek és ezek sorából utcahosszat árkádos házak alakultak ki. Ilyenek egyes erdélyi városokban ma is találhatóak. Az effajta ház eredeti magyar neve: lábas ház. Hogy Budán voltak-e ilyenek, nem tudjuk, mert egy sem maradt ránk. Némelyik utazó leírásában, így például II. Ulászló feleségének, Bretagne-i Anna heroldjának 1522-ben kelt levelében olvassuk, hogy „Buda házai olasz módra épültek . . .” Néhány évvel később I. Ferdinánd titkárának, Ursinus Veliusnak leírásában azt olvassuk, hogy mielőtt a törökök felégették a várost, a kereskedők és a főurak házainak nagyrésze olaszországi mintákon épült. („Italicorum edificiorum symmetriam constructis, perinsignis fuit”). Kissé nehéz megérteni, hogy ezek az írók mit értettek olasz építőmód

alatt? Ursinus Velius németországi volt s megszokta, hogy ott a házak oromfalukkal fordultak az utcára és az ereszcsonna a telekhatár mentén csüngött, minek következtében az egyes házak között gyakran szűk sikátorok képződtek, talán ez magyarázza meg feljegyzését: ő idegenszerűnek találta, hogy Buda házain a tetők az utca felé lejtettek és az eresz, illetve a párkány az utcával párhuzamosan vonult, ami tényleg az olasz építésmóddal azonos berendezés.

A házak úgyszólván kizárólag kőből épültek. Kezdetben az alagsorokból kitermelt lágy mészkő volt a legkézenfekvőbb anyag, később terjedelmes pinceüregekből, a házak alól bányászták ki a követ, a budai mésztufát, mint könnyen megszerezhető építőanyagot. Téglával Budán a XIV—XV. sz.-ban nem építettek, mert még nem voltak téglavetők. Ez az oka annak, hogy Zsigmond neje, Borbála királyné 1425-ben a bécsi polgármesterhez fordult: „a mi székhelyünkön, Etzelburg felépítéséhez itt ezen az országban nem tudunk téglavetőket találni. Ezért sürgetve kérünk Tégedet, szerezz nekünk két téglavetőmestert, olyan feltételek alatt, amint Bécsben szoktak dolgozni. Tudd meg mit kell nekik adnunk, a fedélcserép és téгла ezréért, ha magunk adjuk hozzá a fát, a kemencéket és más szükségeseket”. A tetőfedés nagyobbára zsindey volt, csak kimagaslóbb épületeket, nevezetesen a házakba beépített tornyokat igyekeztek cseréppel átfedni: így Kalmár János — a pálosok Nagy-utcai házának bérlője — köteles volt a ház közepén emelkedő tornyot cseréppel átfedetni, amit azért követeltek meg, hogy ostrom esetén ezeket a tetőket gyújtóröppentyük ne veszélyeztessék. Az üveglak sem volt már ismeretlen, ami egy budai háztulajdonos, Vitripar (üveges) János nevéből könnyen kikövetkeztethető. Nevezetes tény ez akkor, amikor még a visegrádi királyi várban, Mátyás idejében is selyembehúzásokat használtak az ablakokon.

Mivel a budai városjog szerint az idegen kereskedőknek csak

a nagy nyilvánosság előtt volt szabad üzleteket kötni, szükség volt az idegeneknek bérbeadható kamrácskákra, illetve a belőlük bazar módjára összeépített árucarnokokra is. A bennük árusító idegeneket kamara-uraknak (Kammerherren) hívták, ellentétben a helyi nagykereskedőkkel. Hogy Budán volt-e nagyobb szabású áruház — hasonló a páduai Salone földszintjén létezethez, vagy legklasszikusabb példajaként említhető krakkói posztócsarnokhoz, — nem tudjuk. Egyes leírásokból az tűnik ki, hogy egy ilyen vásárcsarnok a Vizivárosban állhatott. A budai városjog az idegen kereskedőknek megtiltotta, hogy saját rőfjükkel, vagy mérlegükkel mérjenek, s a városi mérleg használatára kényszerítette őket: ezért városi mázsaháznak is kellett lennie, amilyenek Hollandia ódon városaiban ma is fennállanak. Jelentős szerepet játszott a középkori Budán az egykori Zsidó (ma Werbőczy)-utcai Kamaraház (Kammerhaus), melynek külön őrsége volt és a zsidók kiűzése után Zsigmond által elfoglalt telken állott, valószínűleg ott, ahol ma a Pénzügyminisztérium Gazdasági Hivatalának épületét találjuk. Ez magyarázza a Werbőczy-utcának hirtelen kiszélesedését: vásári sokadalom esetén erre bizony nagy szükség volt az adóhivataloszerű kincstári épület előtt.

Buda egyéb nagyobb épületeiről úgyszólván mit sem tudunk. Heinrich Faust 1694-ben készült, a Fővárosi Múzeumban őrzött olajfestményén a Nagyboldogasszony-templomtól balra egy aránylag nagy, nyeregfedeles, palotaszerű épület vehető észre, amelynek a Duna felőli oldalát az emeletes nyolc árkád tagolja. Ez az épület a Tárnok-utca sarkán, egy ma üres telken állhatott és más rajzokon is szerepel.

Minden jel arra mutat, hogy Buda a XV. sz.-ban igen tiszta és tiszta város lehetett. Az utcák kövezettek voltak; a kövezet karbantartása, amint az a bérleti szerződésekből kitűnik, a háztulajdonosok kötelessége volt, de tisztán kellett tartaniok a városi törvénykönyv szerint a járdákat is. A szemetet a városi szolgák

hordták el, a városbíró kötelessége volt minderre ügyelni. Ez annál meglepőbb, mert a német városokban az utcák tisztántartására való komolyabb igyekezet csak a XV. sz. végén jelentkezett, és különösen dícsérőleg említik Nürnberget, ahol kötelességük volt a városszolgáknak a dögöket elhordaniok.

Nem volt jelentéktelen Buda földalatti hálózata sem. Még ma is alig ismerjük azt a labirintust, amely a Várhegy alatt húzódik. Azt sem tudjuk, hogy mennyiben természetes, mennyiben mesterséges, emberalkotta ez a pincerendszer, tény, hogy a pincék igen nagy fontosságúak voltak a borkereskedelem virágkorában. A sok peres ügyben szereplő Pálos-ház bérlője pl. köteles volt pincéjét 40 hordó befogadására kibővíteni.

Ha a középkori Buda házmaradványait összevetjük az egykori íróknak Budáról szóló leírásával, a leírások igen megbízhatónak tűnnek fel. Nem lehet vitás kérdés, ha az igen tárgyilagosnak ismert Ranzanus lucerai püspök, aki a XV. sz. 80-as éveiben hosszabb időt töltött Mátyás udvarában, így beszélt Budáról: „Nem nagy kiterjedésű, de szép, sőt előkelő”. 1536-ban, bruxellesi számkivetésében Oláh Miklós érsek, hasonlóképpen írt: „Bármely oldaláról szemléled némi távolságból a királyi várat és várost, van mit gyönyörködnöd benne: mintha az épületek nem földi anyagból volnának, hanem valami művész képe állana előtted”. A sziléziai Ursinus Velius, aki 1527-ben Ferdinánddal járt Budán, azt a római Janiculussal összefolyó Vaticanushoz hasonlónak nevezte. Kemal pasa Zadek, török író, aki a nagy Szulejmán idejében, 1554-ben Sejk Ul Izlám lett, a mohácsi vést tárgyaló könyvének 36-ik fejezetében Buda várát így írta le: „Nagy város volt az, ahol minden megvolt, amire csak vágyhatott az ember. A vének, ha csak nézték ezt a várost, egész elmúlt életüket újra megtalálták”. Evlia Cselebi világotazó a Várhegyet a Gellérthegyről nézve török hadigályához hasonlította, melynek fara a királyi palota. Budavár utcáinak arculata azóta nagyon

is megváltozott, nemcsak a XVIII. sz. változtatta meg a házak külsejét a maga ízlésére, hanem a XIX. sz. is beleillesztette történelmi köntösű középületeit és bérházait. És mégis a Vár utcáinak összhatása, a girbe-görbe, ívesen hajló utcák, mosolygós házaikkal, az avatott szemlélőnek ma is egy ódon, évszázados város képét tudja adni. A városkép konfigurációja, sajátos együttese, racionálisan fel nem mérhető hangulata a középkornak, egy a maitól eltérő életnek építészeti kereteit sejteti. Az egész együttesnek különös íze, helyi zamata, mondhatni klímája van. Hiába látunk helyenként más városokra emlékeztető, talán onnan le-másolt, átvett részleteket, ez a városkép mégis teljesen sajátos: ebből a földből nőtt ki. A Verbőczy-utca, vagy az Uri-utca képét nem lehet kiszabadítani s valami más, rokonformájú városképbe harmonikusan beilleszteni. Budavár egy-egy házának jellege, talán osztrák hatás alatt létrejött díszítése ellenére is más, mert külső képe mögött ott áll a középkori Buda kitörülhetetlen, kőberakott, kőben meghatározott lelkülete, az egészet egybefogó szempontok szerinti térformálása. A későbbi kövek, vakolatdíszek csak adalékai ennek az alapnak. Az elemek sajátos keveredése a régiekkel csak még ízesebbé, fűszerebbé teszi az együttest, s ez a kép a régi középkori Budát sokkal hűségesebben adja vissza, mint mindenféle tudós rekonstrukció.

Egészen más jellegű volt a XV. sz.-végi Óbuda. Igen jellemző erre Ranzanus egy megjegyzése: „Quae vicatim hodie habitatur . . . loco paene deserto” (ma is falusian lakott, csaknem elhagyott hely). Azonban a XV. sz.-ban Óbuda már túl volt fénykorán, amelyet a XV. sz. végére tehetünk, amikor, mint tudjuk, ott volt az ispotályosok felhévizi kolostora és kórháza, a mai Császárfürdő helyén északabbra a jakabfalvi templom és még feljebb a Szent Péter prépostsági egyház, amelyről Ranzanus azt írta: „Állott ott egy bazilika, nagyszerű művészi dísszel ékes épület.” Ott kellett állnia ama tárgyilag még ma is ismeretlen óbudai

királyi várnak is, melyet III. Endre özvegye az ország elhagyásakor István soproni ispán gondjaira bízott, s amelyben Róbert Károly és Nagy Lajos is sokat tartózkodott, hiszen Nagy Lajos egy oklevelében is említette Óbuda iránti ragaszkodását. De még inkább szerette Róbert Károly felesége, Erzsébet királynő, aki férje halála után odaköltözött és ott is hunyt el 1390-ben. Jellemző a korra és Erzsébet királynőre, hogy sok évtizedes székhelyén nem építtetett magának palotát, legalább is erről nem szólnak okleveleink, hanem erejét jórészt a Szent Péter székesegyház megújítására fordította: erről tesznek tanúságot az ebbe az időbe tartozó finomművű, gótikus oszlopfő-leletek. Még több erőt fordított a királynő a klarisszák óbudai kolostorának megteremtésére és gazdagítására. Amíg élt, nem szűnt meg a kolostorral szomszédos házakat összevásárolni, hogy bővíthesse és gazdag adományokkal szaporítsa az országnak e nagy művelődési és nőnevelési intézményét, ami által lassan egy kis városnegyeddé kerekíthette kedvenc apácáinak zárdáját. A kolostorról a világlátott Zsigmond császár írta: „Mirifici operis decore fundatum” (csodálatos díszekkel épített mű). E nagyszerű épület ma még teljesen ismeretlen, lehet, hogy az óbudai dunaparti Zichy-kastély barokk falai alatt rejtőznek nyomai. E kolostoron kívül Óbudán egy ferences kolostor is állhatott, továbbá a teljesen eltűnt Szent Margit-plébániatemplom.

A királynő építkezéseinek következményeképpen Óbuda városi élete hatalmas lendületet vett. Nagy Lajos 1355-ben, a pápa beleegyezésével már kivette a Szent Péter káptalan hatósága alól és anyjának kedvenc székhelyét királyi várossá nyilvánította. 1382-ben Óbuda úrnője, Erzsébet özvegy királynő, leányával, Mária királynővel együtt ott székelt. Később Zsigmond neje, Cillei Borbála kezébe került a város. Ő, amint már láttuk, egy téglapalotát kívánt építtetni. Cillei Borbálától leánya, az osztrák Albert neje örökölte Óbudát. Mátyás király első kormányzati

ténye az volt, hogy a királynői várost hőnszeretett anyjának, Szilágyi Erzsébetnek adományozta, aki gyakran keltezte levelét „óbudai várunkból”. Ekkor kezdődhetett Budavár felszívó hatása alatt Óbuda elnéptelenedése. Legalább is erre mutat az, hogy Mátyás költözködési szabadságot adott azoknak a jobbágyoknak, akik Óbudára telepedtek, adómentességet engedélyezett azoknak, akik az elhagyott szőlőket újra művelés alá vették.

Mint annyi magyar városról s a városok egykori építészeti nagyságáról, Óbudáról is vajmi keveset tudunk: néhány kőből, néhány véletlenül reánk maradt okiratból kell képzeletünkben felépíteni kultúránk hajdani kifejezőit. De ha a pár jelentéktelen adat segítségével megelevenítjük magunk előtt a középkori Óbudát és analógiát keresünk ma fennálló városokkal, úgy tesszük, hogy a késő középkori Óbuda e kor egyes európai városai-
val, s azok egyes részleteivel méltón fölvehette a versenyt. Eszünkbe jutnak a boldog Itália városai, például Sienna és ennek kolostorokkal, templomokkal teleépített külvárosai. Hozzájuk hasonlónak képzeljük el Óbudát. A kegyetlen sors azonban mindent elpusztított: török hódítók, osztrák, lotharingiai és spanyol felszabadító hadak, a német-római császári hadsereg sok évszázados gyakorlata szerint a földdel egyenlővé tették a várost, úgy amint annak idején Barbarossa Milánót. A megtelepedett magyarság épített, — a keleti pogány és nyugati keresztény hadak pedig képzelt hadászati okokból pusztítottak.

Egyes szerzők úgy vélik, hogy a királynői kegy sugarait élvező Óbuda elhalványította a Nyulak szigetének fényét. A kövek mást mondanak. A szegénységig egyszerű XIII. sz.-i domonkosrendi női kolostort a XIV—XV. sz.-ban, amikor a szentéletű királyleány sírhelye mind keresettebb zárandokhelyé vált, gazdag pompával építették újra. 1409-ben a pápa búcsút engedélyezett a sírhoz zárandoklóknak és bizonyára az innen eredő jövedelmekből készült a templom egykor díszes hálóboltozata, a csillag-

boltozatos „kerengő” és a gazdagdíszű kút-ház, melynek néhány köve ma is a kolostor helyén hever.

Egészen más jellegű volt a harmadik város: Pest. Egyfelől természetadta helyzeténél fogva, másrészt lakosságának összetétele révén. A tatárjárás idején még német város, ekkorra tiszta magyarrá vált és a németiség már csak elenyésző kisebbség lehetett a Mátyás korabeli kereskedő városban. Oláh Miklós bruxellesi visszaemlékezéseiben a pesti borkereskedésről is megemlékezik. „Pest nevezetes borkereskedéséről, nemcsak finom szerémi borokkal űzi ezt, melyek édesek, mint a krétai, hanem somogyi, baranyai és más borokkal, sőt ezenkívül minden árucikkkel. Nagy számban látogatják a kereskedők, lengyelek, sléziaiak és más idegen nemzetek itt vásárolják a bort.” Jelentős volt a búzapiaca is, — melyről teret is neveztek el — lóval, marhával is kereskedtek. Bertrandon de la Brocquière már 1433-ban említette a pesti lóvásárokat és a Budán gyakran megforduló Cuspinianus, Pestről szólva azt mondta, hogy ez látja el Európát lóval, szarvasmarhával, dúsgazdag piacról kapnak táplálékot a császár bajor, sváb és rajnamenti alattvalói.

Pest csak a XV. sz. második felében lett gazdag várossá. Aeneas Sylvius 1444-ben még falunak nevezte, amelynek sem díszes házai, sem védőfalai nincsenek. A 40-es, 50-es években Giskra cseh rablói csaknem Pestig kalandoztak. Ez tette szükségessé a virágzó és gazdag város megerősítését, s 1471-ben, amikor Kázmér, lengyel trónkövetelő veszélyeztette Mátyás uralmát, ostromszerek híján, Pestet már nem támadhatta meg lovasaival. A város fala, — melynek maradványai XV. sz.-i építkezésre utalnak — közel 10 m magas volt, íves vonalban húzódott, tornyok és pillérek nélkül a mai Magyar-, Semmelweis- és Hajó-utcák vonala mentén. A falazásnak már nem középkori jellegéből a régészek olasz mesterekre következtetnek.

Pest csakhamar túlnőtt a falakon is. Külvárosai a „cinctusig”

az árokig terjedhettek, egy víz-érig, amely a XVII. sz. rajzain is feltűnik, és a mai József-, Erzsébet- és Terézvárosok közepét szelhetette át, az Országház táján érhetette el a Dunát. Ez árkon túl feküdtek a külvárosok: északra Új-Bécs halászfalu, még északra Jénő, délen Szentpéter. Pestnek ez a hosszanti, dunamenti kiterjedése tűnik ki Oláh Miklós soraiból is: „mindkét oldalon hosszú külvárosokkal”. Így tehát Pest éppúgy folyómenti hosszú-kiterjedésű, a mai Újpesttől Soroksárig elnyúló, longitudinális telepedés volt, mint a jobbpart Aquincumtól Kelenföldig. A város és a falvak között, a homokosnak és terméketlennek nevezett Rákoson már akkor megindult a ma is fennálló kertgazdálkodás. Ebbe a késő középkori kultúrtájba illesztette bele Mátyás király a pesti, a városligeti tótól — az ú. n. Agaras-tótól — a város felé fekvő, fallal kerített Vadaskertjét, — amelyről Bonfini is szólt — és amely még 1514 után is virágzott, amikor is az olműtzi származású Taurinus (Stieröxel István), gyulafehérvári kanonok a parasztlázadásról 1515—1519 közt írt 2000 hexameteres eposzában, virágos renaissance latinsággal írta le: „Pest kisebb része alacsony dombon, nagyobb része mély homokon fekszik. Körülötte itt nyílt, verőfényes mezőn virít a mák-virág, amott gazdag gyümölcsöskertek oldalában a királyi vadaskertek és más művészi kertek égni látszanak a gyöngéd liliomoktól és tulipánoktól”. Hogy Mátyás kertje sem maradt művészi dísz nélkül, arra is utal néhány nyom: például egy faragott kő, amelynek felírása a következő: „Mátyás, a győzedelmes király, ezt a díszes művet a nemes élvezeteknek építette”. E kertek, mint az Taurinus hexameteireiből is kiderül, renaissance kődíszek és latin felirataik ellenére is hamisítatlan középkori kertek voltak, főjellegzetességük a színesebbnél színesebb virágokkal tarkított pázsit lehetett. Mindez látszólag nem közvetlenül építészeti jelentőségű, — de annál inkább városépítészeti fontosságú — telepedéstörténet és építészettörténet egymásba ölelkező

tudományok, felismeréseik kiegészítik egymást, nevezetesen akkor, ha a cél éppen a messzebbmenő felismerés. Ezekből az adatokból színes képet kapunk egy XV. sz. végi alföldi magyar várossról, és telepedésének jellegéről. S ha városaink épületeit említő szegényes adatainkat vizsgáljuk, azokból egészen érdekes városépítészeti tények megismeréséhez jutunk. Míg Budán, melynek terjedelmét a természet szűkre szabta, a telkek kicsinyek, s az utcák zeg-zugosak voltak, addig Pestet Thuróczy szerint széles utcák jellemezték, a telkek tágasak, kertekbe nyúlók voltak. Pest házairól azonban csak keveset tudunk. A középkori házakból egyetlenegy sem maradt reánk. De néhány megőrzött adásvételi szerződés szerint nem egy a budaiakkal is vetekedhetett. Szentpéter külvárosban, a mai Kossuth Lajos-utca mentén már kőházak is állottak. Anyagukat bizonyára nem Budáról hozták, hanem a kőbányai dombról, ahol már akkor voltak kőbevésett borpincék és valószínű, hogy alföldi szokás szerint, a szegény nép sárral csapott nád- és vályogházakkal is megelégedett. Így széles utcaival, szerényebb házaival Pest már megjelenésében is magyarosabb lehetett, mint Budavára.

A budavári Nagyboldogasszony-templomot IV. Béla idejében, mint háromhajós ú. n. átmeneti stílusú bazilikát kezdték építeni. A XIV. sz. második felében, tehát Nagy Lajos uralkodásának végén, mikor Buda már független polgári város volt, a bazilikát csarnoktempommá alakították, aminek tanúsága, hogy az egyik pillérkötegen még ma is megvannak az oldalhajó alacsonyabban fekvő oszlopféjezetei. Ez átalakítás során, nevezetesen az oldalhajó megmagasítása kedvéért az ablakokat is át kellett formálni és az egykor román ablakok, magasba felszökő, csúcsíves végződést nyertek. Az építkezés, úgy látszik csak a csarnoktemplommá alakításra szorítkozott, a régi tornyokat lebontották, de helyükre még nem építettek égbenyúló gótikus tornyokat. Ez csak Mátyás király idejében történt meg, amikor

az 1470-es évszámval ellátott, díszes „Hollós” cimert is elhelyezték az új tornyon. Mátyást erős érzelmi szálak fűzhettk a templomhoz: egy negyedszázad előtt oda vonult be diadalmenetben atyja a nándorfehérvári győzelem után és ott helyezte el az ellenségtől zsákmányolt zászlókat, de ott zengett az ég felé a Te Deum akkor is, mikor Mátyás prágai fogságából hazatért. Feltűnő, hogy ezt a templomot, bár hatalmasnak és szépnek nevezték, sehol sem említik olyan díszítő jelzőkkel, mint az óbudaiakat.

A pesti Nagyboldogasszony-templom sorsa sokban hasonlít a budaihoz. Az eddigi kutatások a román bazilikáról csak keveset derítettek ki: a déli toronyban egy román falrészletet, egy íves párkányt találtak, a román templomot a XV. sz. elején, tehát Zsigmond alatt alakíthatták gótikussá. Csak egy déli tornya volt, s a román templom hajója a ma is fennálló gótikus részig nyúlt. E szerint valószínű, hogy a XV. sz.-ban a román templomot nem bontották le, hanem csak meghosszabbították a gótikus résszel. Az új csarnokos résszel bővített templom nagy közkedveltségnek örvendhetett a XV. sz. folyamán, mert a céhek egymásután állíthatták fel oltáraikat, úgy hogy ezek elhelyezésére a templom mindkét oldalán végig kápolnasort kellett építeni.

A régebbi eredetű, bazilikális elrendezésű és ezért szűkebb térhatású városi templomoknak ez az átalakítása tágas csarnoktemplommá nem elszigetelt jelenség, sőt ez időszak magyar városi egyházi építkezéseinek, de főként és csaknem kizárólag a polgárság templomépitéseinek jellegzetessége, hogy kivételes szeretettel fordult a csarnoktemplomhoz. Ugyanez időkbén hazánkban is legnagyobb szerepet jávszó Szent Ferenc alapította szerzetek templomaikban felhasználták a gótika boltozó művészetét, de ők az egyhajós, teremszerű, inkább keskeny és hosszú templomokat kedvelték: azt a típust, amelyet Budavárán a dominikásusok régi Szent Miklós-temploma képviselt, s amelynek egész so-

rát ismerjük hazánkban: ilyen a XIV. sz. végén Laczkffy István nádor által épített keszthelyi Ferences, — ma Premontrei-templom — a nyírbátori Báthori István vajda által a XV. sz. végén rakott, — ma felismerhetetlenségig átépített — Minorita-templom, ilyen a kolozsvári, és a szegedi Farkas-utcai ferences templom. Az utóbbinak megépítése a ferencesrendet szerfőlött kedvelő Mátyás király bőkezűségének gyümölcse, remekművű hálóboltozatával az Alföldön egyedül hirdeti a gótika építőképességét, a hívők áldozatos lelkületét. E templomok formai hasonlósága, a városi plébániákkal ellentétes elgondolása valószínűvé teszi, hogy egy nagytudású ferences építőiskola működött az országban.

Az egyenlő magas hajójú csarnoktemplomok magyarországi elterjedéséről képet kapunk, ha emlékezetünkbe idézzük a Kárpátok karéjába símuló ország gótikus templomainak sorát: Pozsonyban a XIII. sz. második felében épült Szent Márton plébániát már a XIV. sz. végén újraépítették csarnokformában s Mátyás alatt a régi szentélyt is korszerűbb, gótikusan áttörttel cserélték ki. Szokolca főterének közepén a régi román templom helyén 1471-ben Pruisz János nagyváradi püspök gót csarnoktemplomot építtetett. Kelet felé haladva érünk Garamszentbenedekre, amelynek I. Géza által alapított bencés templomát 1440 és 1483 között háromhajós csarnoktemplommá építtették át. Geletneken Kálnai László 1483-ban finomművű gótikus templomot emeltetett, Szécsényben a Losonczyak 1466-ban építtettek egy csúcsíves plébániát. A bányavárosok templomai: Körmöcbánya és Besztercebánya vártemploma, Selmechánya ú. n. „tót-temploma” kéthajósak, viszont a selmechányai Vártemplom — melyet elkészülte után néhány évvel a középső udvaros Ó-várrá alakítottak — eredetileg is háromhajós csarnoktemplomnak épült. A Vágvolgyének vándora számára szinte meglepetés a lipómegyei kis Okolicsnó falunak, Korvin Jánostól alapított, 1489-ben épült, hatalmas-méretű gótikus csarnoktemploma. Az építészeti emlékekben oly

gazdag Szepesség főhelyein: Lőcsén és Iglón a Fő-téren, a polgárság hatalmas háromhajós csarnoktemplomai állanak, amelyeket a XV. sz. első felében építettek. A szepeshelyi, eredetileg román, székesegyház Sirokai László püspök 1478-ban csarnoktemplommá építtette át, 1488—1493 között pedig e csarnokhoz kötötték a gazdag gótikájú Zápolya-kápolnát, két boltnyílással hozzákapcsolván a székesegyházhoz, melynek tágas térpompája ezzel is növekedett. A lőcseihez hasonló csarnoktemplommal büszkélkedhetett a történelmi országhatáron Kiszszeben is. A Felvidék nagy templomainak sorát bezárja a kassai Szent Erzsébet-templom, az eperjesi Szent Miklós-templom, melyet 1392-ben bővítettek kéthajósra, 1410 után pedig háromhajósra. Ennek nyomán épült a közeli Só-Óváron a Ferences-templom, Bártfán a Szent Egyed-templom. 1492-ben fejezték be a jelentős méretű háromhajós sárospataki csarnoktemplomot, amelynek szentélyét Perényi Péter erődítési okokból lebontatta. E sorozatba tartoztak végül a miskolci, egykor szentély-körüljáróval ékes avasi csarnoktemplom, Szikszó és Szepsi ugyancsak háromhajós csarnoktemplomai. Nyirbátorban, a Báthoriak ősi fészken, István vajda 1479-ben egy gót templomot épített. A század első feléből való a Kolozsvár főterén álló tágas és napfényes háromhajós csarnokrendszerű Szent Mihály plébániatemplom. Ugyancsak ennek a kornak csarnoktemplomai a muzsnai, a nagyenyedi, a medgyesi, nagyszabeni és a beszercei plébániatemplomok. A két század város: Nagyszabeni és versenytársa Brassó a legnagyobb méretekben építették meg plébániáikat. A brassói Fekete-templom csarnokához később fénytől sugárzó, e kor építészeti stílusára jellegzetes szentélyt toldottak. A Fekete-templom leszármazottjának tekinthetjük a festői szászsebesi plébániatemplom hosszúra nyúlt szentélyrészét. Nagyvárad székesegyházát 1342—74 között kápolnakoszorús szentéllyel gazdagították, Esztergomban ugyancsak nagyszabású építkezések folyhattak a XIV. sz. folyamán,

az okiratok e város kilenc templomáról tesznek említést. Eger várában Dóczi Orbán püspök az Imre király alapította román stílusú székesegyház teljes átalakításába fogott bele, a nagymérvű átalakítás azonban sohasem fejeződött be. A legújabb ásatások eredményeinek vizsgálatából kiderül, hogy ott egy háromhajós, kápolnakoszorús és kápolnafülkés csarnoktemplom építése indult meg — talán a passauai mesterek közreműködésével.

Amikor egy ilyen általános elterjedtségű stílusjelenséggel állunk szemben, mint e korban a tágas térhatású csarnoktemplomé volt, nem szabad megelégedni e ténynek egyszerű megállapításával, hanem keresnünk kell mélyebbenfekvő indokait, igyekeznünk kell a jelenségből kiolvasni mélyebb értelmét: hiszen az építészettörténet igazi feladata az alkotásokon keresztül megmagyarázni a kor belső lelkületét, szellemét. A kérdés ez esetben az, hogy a városiasodó kultúra korában miért hagyták el a bazilikás formát és tértek át a csarnokrendszerre?

A középkori katolikus templomnak az ó-keresztény kortól kezdődőleg alapvető sajátossága volt, hogy a hajó — a bazilikáknál a főhajó — tengelyében állott az oltárt befogadó szentély, az egész tér szellemi tartalmait összefogó centrum. A nyugati főbejáratról a miseáldozatot körülölelő keleti szentélyhez vezető zavartalan látási vonal olyan alapvető elve a középkori templomnak, hogy mindig hozzáigazodott. A bazilikában a középső hajójában álló hívők zavartalanul reá láttak a liturgiai cselekményre, viszont, akik az oldalhajóba szorultak, a szent misét csak hallhatták, de nem láthatták. Ezzel a templomban gyülekezett hívek két részre osztattak: fő- és mellékhajóba szorultakra, tehát látókra és csak hallókra, — így a misén való részvétel élménybeli egysége kettészakadt. A középkor első felének hierarchikus tagoltságú társadalmában ennek nem volt nagyobb jelentősége, mert a szentmise áldozat spirituális egysége ölelte

körül a jelenlevőket. Más a helyzet a középkorvégi város-reszpublikákban, amelyeknek minden egyes polgára egész és egyenjogú tagja volt a társadalomnak.

Ezenfelül a vallásosság terén is nagy változások történtek: lejátzódtott a pápaság avignoni rabságának szomorú tragédiája, befejeződött a nyugati nagy schizma, ezek az események mélységes ellentmondásokat váltottak ki a hívők széles rétegeiben. Felütötték fejüket a protestantizmus előfutárjai, az Albigenzes és a Kelyhes mozgalom, Wycliff és később Huss János forradalmi kísérletei. Itáliában és hazánkban, hála a ferenceseknek és dominikánusoknak, símább kibontakozása lett a válságnak. E rendek nagyszerű alapítói és lelkes tanítványai apostoli lélekkel fordultak a nép fiaihoz, a nagyszerű ezeréves liturgikus hagyományokat tiszteletben tartva, a tevékeny kereszténységet, a krisztusi cselekvést meg életmódot gyakorolták és sugalmazták, a mise liturgiai misztériumainak formai kultuszához, a néphez szóló, nép nyelvén megnyilatkozó prédikációt, a hit szellemi lényegének művelését fűzték és ezzel elérték a vallásos élet lelki elmélyülését.

Ezek azok a szellemi tényezők, amelyek a templomépítést a XIV. sz.-ban új, a korábbi középkortól eltérő utakra vezették. A román és korai gót bazilikák architektonikus kötöttsége, ünnepegyessége, oltárra középpontosított felépítése vesztített ugyan jelentőségéből, viszont megnövekedett az áttekinthetőség fontossága, a tágasabb, egységesebb térforma keresésének akarása. Mindez általános európai jelenség, a városiasodó Európa építészetének sajátos vonása volt, Bruggestől Brassóig terjedő építészeti tünemény, amely a bazilikától a csarnoktemplom formájához vezette a fejlődést.

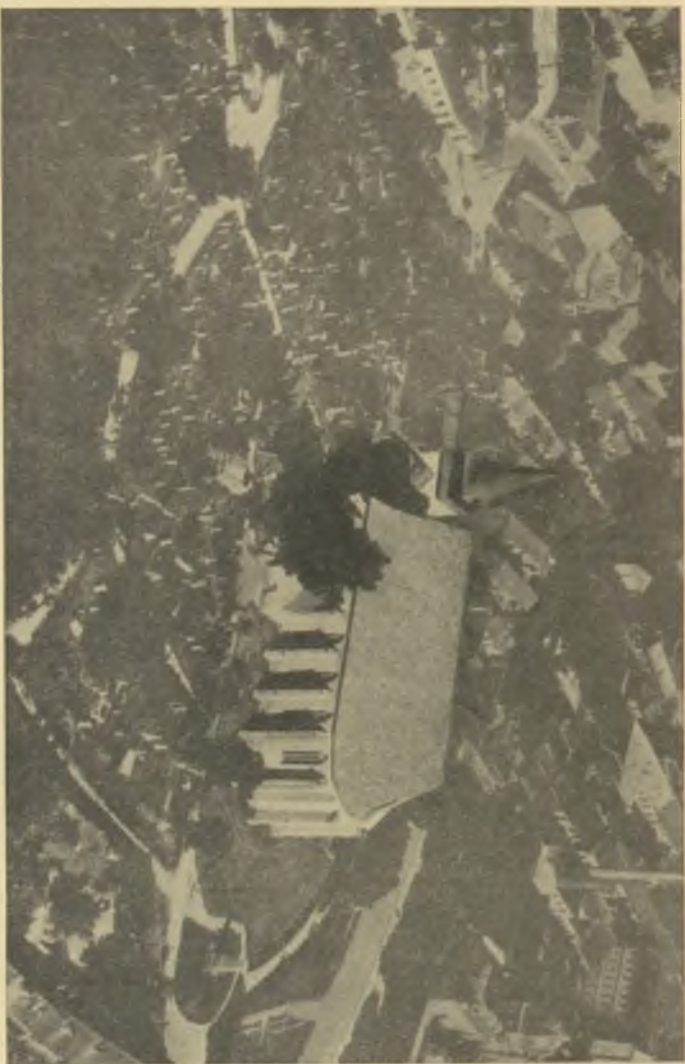
Kétségtelen az, hogy Nyugat ezidőben is erősen hatott a magyar építészetre, a nagy nyugati építő-páholyok tanítványai sűrűn járták Magyarországot, kezük és művészetük nyoma ha-

zánk templomépítészetében lépten-nyomon fellelhető, reá kell mutatni azonban arra az érdekes fejlődésre, amely a Felvidéken mutatkozott meg, ahol is a helyi mesterek az új lelki szükségleteknek, az új társadalomnak megfelelő csarnoktemplom formájához, hihetőleg a sajátmaguk munkájával, feladataik legjobb megoldásán való gondolkodással jutottak el és szinte kétségesnek látszik, hogy a Felvidék nagyszabású városi templomainak építkezésében volt-e nagyobb szerepük a külföldről jött mestereknek, de kérdés az is, hogy szükséges-e az idegen mesterek közreműködésének az a bonyolult igazolása, amit a XIX. sz.-i műtörténetünk megkísérelt?

A Felvidék XIII. sz. második felében kialakuló városaiban az előző kor nagyszerű kőből épült, monostori templomai helyett, kezdetben fatemplomokat állítottak és később, mikor ezeket a gyakori tüzeseteknek áldozatul eső templomokat kőépületekkel helyettesítették, akkor is naggyobbára csak a falak épültek kőből, a tetőszerkezetre viszont famennyezeteket alkalmaztak. 7—12 m szélesség mellett szentélyüknek feltűnő hosszúsága volt. A XIV. sz. a magyar városok fellendülésének kora: ez az az idő, amikor IV. Béla vetése az Anjou királyok ügyes kereskedelmi politikájának következtében mind dúsabb kalászkokba szökött. Amikor a városok tehetősebbé váltak, megnépesedtek, a famennyezet már nem látszott kielégítőnek, a gyakori tűzvész mind kívánatosabbá tette a templomok beboltozását. De akkor kiderült, hogy ezt az egyhajós templomok falainak aránylag kis vastagsága nem engedi meg, tehát a boltozáshoz további támaszokra, pillérsorra volna szükség. A szélességi méretek azonban a háromhajóssá átalakításhoz túlságosan keskenyek. Ekkor kézenfekvő dologra határozták el magukat a derék felvidékiek: templomuk középvonalába, tehát a szentély középtengelyébe is, két-három oszlopot állítottak és reájuk kétfelől boltoztak. Így alakulhatott ki a más országokban igen ritka, de a közeli Lengyelország-

12. A ménhárdi kéthajós templom. XV. sz.
(MOB felvétele)

13. Miskolci templom az Ávason. XV. sz. vége. — Toronysisak XVI. sz.

ban gyakori kéthajós templomforma. Ez történt Kassán és a Szepességben, ahonnan két tucat ilyen templomot sorol fel a művészettörténetírás. Megtalálni e típust Turócban és Liptóban is: Besztercebányán, Körmöcön, Bakabánya és Szentgyörgy vonalán át, le a Csallóközig, Csütörtökig, Somorjáig, ahol a sorozatos és folytatólagos bővítés folytán négyhajós templom keletkezett.

Jellegzetes példája ennek az eljárásnak az eperjesi Szent Miklós-templom. A város, amely 1299-ben még villa regia — királyi birótól vezetett falu — volt, 1370-ben Nagy Lajos kegyéből szabad királyi város lett. Ez a két emberöltőnyi fejlődés a templom kétízbeni bővítését tette szükségessé. Az elsőt, 1347-ben, Erzsébet királyné indította meg, amikor Sáros megye birtokosait felszólította, hogy az eperjesieknek adjanak engedélyt a kőfejtésre. Azok akkor az egyhajós templomuk déli oldalfala mellé egy második, ugyanolyan széles és azonos magasságú hajót emeltek, lebontván a régi déli falat, helyére két pillért állítottak és erre a kéthajós teremre kőboltozatot raktak, s a régi szentély mellé egy másodikat építettek. Ez szélesebb lett, mint a hajó, mert a régi szentély keskenyebb volt. Ez a kéthajós templom a XIV. sz. végéig állott fenn.

A templom vizuális tengelyének, az ünnepélyes körmenetek bevonulási útvonalának egy középre állított pillérsorral való ilyen megosztását a korai középkor elviselhetetlennek tartotta volna. Azonban másként vélekedett ez a szabadabban gondolkodó kor, amely a szentmise áldozat láthatósága mellett mind nagyobb fontosságot tulajdonított a prédikációnak.

Az állandóan növekvő és gazdagodó Eperjesen a XIV. sz. végére a kéthajós plébániatemplom is szűk lett és az újabb bővítés csakhamar nélkülözhetlenné vált. Ekkor a második hajó déli oldalára egy harmadik, azonos szélességű hajót építettek ugyanolyan módszerrel, sőt az előző bővítéskor készült szentélyt

is megnyujtották, s a harmadik hajóval egybenyitották. Így a legrégebb szentélynek kivételével az egész templom egyetlen nagy háromhajós csarnokká alakult. A térhatása, úgy látszik, igen meglepte a várost és környékét, mert alig egypár évvel a második bővítés után, 1413-ban, a közeli Só-Óvárrott Soós Simon ferences templomot építtetett, és pedig olymódon, hogy az oldalhajók ugyan a főhajónak csak félszélességét bírták, de vele egyenlő magasságú boltozatot kaptak: tehát az eperjesi bővítésből eredt csarnoktemplom elve érvényesült itt is és tanulságát használták fel az új építkezésnél.

Nem kétséges, hogy az eperjesi és több hasonló építészettörténeti esemény hátterében ott állott az anyagiak hiánya: a városok és községek, az eklézsia szegénysége kényszerítette a mestereket ilyen eljárásra. Lényeges azonban annak a megállapítása, hogy maguk a Felvidék templomain fűrő-faragó, barkácsoló XIV—XV. sz.-i mesterek ismerték fel munkájuk során a csarnoktemplom elvét és lényegét, s itt a felvidéki templomépítkezések során nőhetett fel az a magyar mestercsoport, amely később hivatottá vált az ország nagyszámú új csarnoktemplomát saját erejéből megépíteni. A felvidéki templomok építéstörténete figyelmeztet arra, hogy a fejlődés során igenis elképzelhető az európai csarnoktemplom típus önálló hazai kifejlődése és nincsen szükség azokra a merész mesterelméletekre, amelyeknek megszületésére jó példa a kassai Szent Erzsébet-templom körül egy fél évszázadon keresztül folyó vita.

A történelmi Magyarország e legnagyobb gótikus egyházának építéstörténete felette érdekes. Kassa 1249-ben még szintén csak királyi falu volt. Első, úgy látszik 1237-ben felépített templomáról okmányyszerű említés 1285-ben történt, 1347-ben Kassa szabad királyi város lett, a XV. sz. második felében pedig már a Felvidék kereskedelmének főhelye, a leggazdagabb város volt. Ekkor, mivel az első s időközben kéthajóssá alakított román

templom 1380 után leégett, új, nagyszabású templom terveivel foglalkozott Kassa, egy olyan temploméval, amely megfeleljen a város nagyságának és önérzetének. Az építkezés előmozdítására 1402-ben IX. Bonifác pápa búcsút engedélyezett. Az építkezés lényeges része 1440-ig befejeződhetett, mert az északi hajó sugaras körüljárójának falán egy képkronika maradt, amely Mária királynő trónralépésétől Albert haláláig terjedt, tehát e falak ez időben már álltak, s a boltozatok is elkészültek. A XV. sz. második felében már csak a befejező külső munkák következtek. Az építéstörténet e felfogásának helyességét igazolja a székesegyház mesterjeleinek vizsgálata is: a 198 megtalált mesterjel közül 143 Mátyás király előtti időbe esik és csak 35 Mátyás király korabeli.

A XIX. sz.-i restaurálás előtt a Szent Erzsébet-templom elrendezésében felette eredeti, háromhajós bazilikális templom volt, de ami szokatlan: egyenlő széles hajókkal. A főhajóra öt boltszakasz esett, a mellékhajók három boltszakaszosok voltak, de oly módon, hogy a középső boltszakaszok a főhajóval azonos magasságra épültek, tehát kereszthajót alkottak. Viszont az oldalhajók első és utolsó boltmezőit középpütt egy-egy karcsú pilér osztotta négy kisebb boltmezőre. Ez a sajátos elrendezés a legújabb kutatások szerint onnan eredt, hogy a szentély felőli oldalsó boltmező az 1556, vagy 1576. évi tűzvész alkalmával megrongálódott és ekkor a gótikus boltozásban már járatlan mesterek ilyen módon támasztották azt alá; ez elemek kiküszöbölése után a templomot eredeti formájában kilenc négyzetes mezőre osztott kereszthajós bazilikának kell elképzelnünk, amelyhez pompás ötkarélyos szentélyzáródás zárult. Akárhogyan is keressük emlékezetünkben ezeket az elemeket együtt, úgyszólván seholsem találjuk meg: legfeljebb szerteszét Franciaországban, Braine-ben (befejezve 1216) Chambray-ben (kórus 1230), Rajnamenti templomokban, így Xanten-ben és a Trier-i egykor

centrális elrendezésű Mária-templomban. Szinte azt lehetne hinni, hogy egy sokat látott, kitűnő mintakönyvekkel felszerelt XIX. sz.-i eklektikus építész művével állunk szemben, aki a legkülönbözőbb, térben és időben távolálló építészeti elemeket kereste össze és páratlan virtuozitással, művészi sikerrel olvasztotta egymásba. De mindez sokkal egyszerűbben is megmagyarázható. A kassai dóm nagy boltszakaszai a XIX. sz.-i átépítés előtt megközelítően négyzetesek voltak. A tér egysége, áttekinthetősége sokkal nagyobb volt, mint amilyen az mai állapotában, amikor az eredeti 12 pillér helyett 20 pillér tartja a sokkal kevésbé merész boltozatokat, s a kereszthajó belemetsződése a térbe akkor nem volt annyira érezhető, mint ma. Az alaprajznak négyzetes beosztása, a tér áttekinthetőségére való törekvés az eperjesi Szent Miklós-templomban igen hasonló és ez szembetűnik mindenkinek, aki a két alaprajzot egymás mellé állítja, bár Eperjesen ez az alaprajzi felosztás nem az egyszeri lendületű tervezésből eredt, hanem a templom fokozatos növekedésének következménye volt. Kassán a téralkotást, úgy véljük, az áttekinthető csarnoktér értékeinek élesszemű felismerése vezette, épúgy, mint Só-Óvárott. Kassán a boltmezők mérete az eperjesi 7 méter helyett 9 méter, Eperjes középső és déli oldalsó szentélye már egészen légies, áttört csarnokalakot kapott az utolsó bővítés során; Kassa még könnyebb, még áttekinthetőbb befejeződést keresett: ötszörös karéjja formálta a szentély kápolnakoszorúját, melynek eredetét nem könnyű megmagyarázni. A magyar művészettörténet úttörője, Ipolyi Arnold úgy véli, hogy azt Eger székesegyháza közvetítette — ma már tudjuk, hogy az egri szentély csak a XV. sz. végén kezdett épülni. Nehéz elhinni azt is, amit Henszlmann váltig állított, hogy a 200 évvel korábbi Braine-i templom közvetlenül befolyásolta a kassai dóm szentélyének formaadását. Számos francia és német templomban találunk hasonló megoldást. Vándorló kassai mesterek ezeket lát-

hatták, sőt onnan is jöhettek a nagy kassai építkezéshez mesterek, hiszen annakidején ott a legkülönfélébb származású mesterek voltak, amint az kitűnik a kassai és felvidéki kőfaragó-jegyekből. Mint ismeretes, a középkori kőfaragók az általuk kidolgozott kövekbe belevésték a maguk mesterjegyét, amelynek rajza a középkor öt fő építőműhelye: Strassburg, Köln, Bécs, Prága és Bern által megállapított geometriai rendszerű kulcszerinti rajzzal bírt. Megállapították, hogy a tudományos vizsgálat tárgyává tett háromszázhetven felvidéki és kassai mesterjegy közül 38 százalék a strassburgi, 36 százalék a kölni, 13 százalék a berni és 8 százalék a bécsi mesterjegy kulcsába illeszthető. Ez azonban távolról sem jelenti azt, hogy Kassán csak az idegen műhelyek legényei dolgoztak. A külföldön nevelődött mesterek is iskolájuk előírása szerint állapították meg jegyeiket.

A kassai műhely e sokrétű összetettségéből eredhetett a dómnak még egy sajátossága: t. i. az, hogy míg az eredetileg egyenlő széles hajókat feltüntető alaprajzból egy azonos boltozatmagasságú csarnoktemplomot várunk, valóságban a templom térbeli felépítése bazilikás, sőt kereszthajós volt. Ebből arra kell következtetni, hogy a műhelyben sajátos bizonytalanság uralkodott a kiépítés körül, s az eredeti elképzelés, az első tervbeli csarnoktemplom-gondolat nem tudott határozottan érvényesülni. Néhány nagy példa sugalmazásától nem szabadulhattak a tervezők, itt ismét a trieri Szűz Mária-templomra, vagy a közelebbi prágai Szent Vencel-templomra gondolunk; talán ezek hatása alatt emelték meg a főhajót és így a gótika nagy függőleges, tagoltan magasbatörő tendenciája a stílus végső korában, amikor világszerte és nálunk is már a csarnoktemplom típusa uralkodott, Kassán még egyszer föllobbant. Így a Szent Erzsébet-templom egészen különleges térhatásai, azok sajátos szövevényessége egyrészt a koncepciózus vezetés hiányából, másrészt a

közreműködő mesterek sokoldalú tudásából, sokatlátottságából, ötletességéből magyarázható.

A templom gazdagművű díszítését kialakító mesterek között a legnagyobb szerepe, a jelek szerint, Kassai Istvánnak volt, aki szebbnél-szebb faragványokkal ékesítette a Szent Erzsébet-templomot, nevezetesen az északi kapu nagyszerű domborműveivel, a pompás szentségházzal és a csarnokszerű orgonakarzattal, amelyet a helyreállításkor, ma egyszerűen érthetetlen módon, egy osztrák főúrnak, Wilczek grófnak adtak el, aki kreutzensteini várát, egy hasonló úton-módon összegyűjtött és összehordott, középkori kincsekből épült lovagvárának főudvarát díszítette a kassai elhurcolt remekművel. Kassai István mester mellett Kassán a XV. sz. 40-es éveitől kezdve a kőfaragásnak olyan virágzása indult meg, amely hazánkban szinte páratlan. A Felvidék városaiba, így Bártfára a Szent Miklós-templom építkezéséhez, nemcsak mestereket, hanem készen faragott köveket is küldöttek Kassáról.

István dolgozott Besztercebányán, Mátyás királynak Diósgyőrött, meg Budán is. A műtörténetírók véleménye, hogy a csütörtökhelyi Zápolya-kápolnát (épült 1473—1488 között) ugyancsak István mesternek kell tulajdonítani. Ez az ékszerényhez hasonló kétemeletsoros kápolna a csipkébe oldódó gótikának, a falakat remek mérműves ablakokká oldó kései stílusnak legfejlettebb magyar példája, amely elgondolásának merészségében, faragott köveinek tökélyében a Felvidék építő tudását teljességében állítja elénk, de egyúttal tanúságot tesz arról is, hogy a felvirágzó városokon kívül a gazdag főurak is szívesen áldoztak ez időben nemesművű egyházi alkotásokra, míg azonban régente ilyen esetben a kolostori szerzetes műhelyekhez fordultak, ekkoriban városi mestereket foglalkoztattak.

A kassai okiratokban hemzsegnek a mesternevek. Hogy a mesterek között hány magyar volt, azt nehéz megítélni, mert

hiszen a kor polyglottsága folytán a nevek hol magyarosan, hol németesen, hol meg latinosan jegyeztettek fel. És mégis úgy látszik, hogy a magyarságnak erős része volt ebben az eleven és élénk művészi életben. A nyelvtörténeti adatok is e mellett szólnak. A XV. sz. első felében készült, ú. n. besztercei szószerzetben, magyar építészeti szavakat is találunk: Vallus = pacaog, ma párkány; stips = ozloch, ma oszlop; traps = gerenda, statua = agoz, ma oszlop. De a kassai Szent Erzsébet-templom egyik faragott, figurás oszlopfeje is a munkatársak magyarságáról tanúskodik: azon ugyanis egy hanyag mestert megbélyegzésül úgy ábrázoltak, amint a poroszló bottal sújtja és magyarázatul alája vésték, hogy „harum palcarum” volt a büntetése.

Eperjes és Kassa nagy plébániatemplomai a XIV.—XV. sz. magyar városainak építészetébe adtak bepillantást, szinte láttuk azt a művészi küzdelmet, melyet e kor építészei a városoknak megfelelő templom formájáért vívtak. Ha azonban a bevezetőleg felsorolt XV. sz.-végi magyar templomokon végignézünk, azt látjuk, hogy a lipcsei kis Okolicsnón szinte tökéletes csarnoktemplom épülhetett, hogy Szegeden a ferencesek nagyfesztaú, remek hálóboltozatú templomot építettek, önként merül fel az a kérdés, hogy kik voltak azok a mesterek, akik ezt létrehozták? Nevük, úgy látszik, örökre feledésbe sülyedt: hiszen ha a XV. sz. elejétől kezdve szinte teljes kassai építési iratokban sem találjuk meg a vezető építészek nevét, a templom építését irányító Crommer István kalmár mellett, akkor mit várhatunk egyebütt, ahol az okiratok a törökvész alatt elpusztultak? A mai embernek szinte érthetetlen, hogy az építészek neve nem forrt össze alkotásaikkal. Vajjon az építész társadalmi helyzete olyan alacsony volt, hogy feljegyzésre méltónak sem látszott a neve? Az iratokban megmaradt nevek közt alig lehet megkülönböztetni az építész és a kőfaragót. A középkor városi életének anonimitásában az egyéniesség körvonalai szétesnek. Ez teszi egyrészt csodálatossá, másrészt

érthetővé az akarásoknak azt a különös és határozott stiláris azonosságát, amely például a csarnoktípus elterjedésében és kialakulásában megnyilatkozott. Kétségtelen, hogy ennek a jelenségnek gyökereit a nagy katedrálisok árnyékában működő építőpáholyoknak, valamint a páholyokból származott és a helyi céhekbe tömörült építőmestereknek közös nevelésében, azonos lelki alkatában kell keresni. A vándorló és hazatérő legények hozták városainkba a műhelyekből szertesugárzott építészeti tudást, az új irányzatok hírét, módszereinek ismeretét. Ez teremtett egy nagy, nemzeti ségeken és határokon túlnyúló európai formaközösséget. Viszont a céheknek különböző műhelyeiben tanult mesterek a különböző iskolák tanulságait a helyi körülmények és kívánságok értelmében olvasztották egymásba. Az európai stílus így színeződött, telítődött, s így lett jellegzetesen helyi stílussá is. Hogy a tapasztalatok és eredmények egymásközötti kicserélése mennyire nem számolt a távolsággal, s milyen mértékben volt viszonyosságra alapítva, az kitűnik abból a körülményből, hogy a csütörtökhelyi Zápolyakápolna két alaprajzát a bécsi építőpáholy iratai között találták meg a XIX. sz. végén.

Számunkra különös és meglepő az, hogy a hosszú évtizedeken, gyakran egy évszázadon keresztül folyó építkezések során egységes tereket tudtak megvalósítani, annak ellenére, hogy mai értelemben vett tervek, a nagy koncepcióktól az utolsó részletekig menő rajzok rendszere még a legnagyobb székesegyházaknál sem állott rendelkezésre. A mai ember számára egyszerűen érthetetlen az, hogy amikor ezeket az építkezéseket nem vezette az alapozástól a befejezésig ugyanaz a mester, — ami már az építkezéseknek több emberöltőt meghaladó elhúzódnásánál fogva sem volt lehetséges — hogyan valósultak meg azok olyan csodálatos egységgel, amelyet csak a dekoratív felszerelésben követ a formák fejlődése, átalakulása? Erre a magyarázatot a gótikus templomok tervezésének, ma már eléggé világosan felismert módszere adja

14. Ferences templom Nyírbátorban. XV. sz. vége.

(Jelenleg ref. templom)

(MTI felvétele)

15. Ferences templom Szegeden. XV. sz. vége.
(MTI felvétele)

meg. Ezeket a templomokat egy bizonyos geometriai rendszer alapján építették. Volt egy alapméret, illetve egy alapidom; pl. egyenlő oldalú, vagy egyenlőszárú háromszög, négyzet, vagy hatszög, amely meghatározza a hajók szélességét, pillértávolságát és a magassági arányokat. Így például a Parlerek templomaiban az alapidom egy hatszög volt, amelynek oldalhossza a főhajó szélességét és a három pillér távolságát határozta meg. Ezt az alapidomot a templom helyszínén, a földön, kitűzték és a továbbiakban minden ebből következett, a fiálékig és a wimpergák részleteiig. Ez az alapvető, egyszer meghatározott geometriai szabályosság adta a további építkezésnek állandó és a mesterek által ismert bázisát, amelytől eltérni nem volt szabad, viszont megtartása biztosította a megvalósításnak egységét, függetlenül a vezető mester eltávozásától, vagy halálától. Kétségtelen, hogy az építésnek ez a módszere is messzemenőleg hozzájárult az építészeti egység értékének, jelentőségének háttérbeszorításához. A rendszer zártságához, törvényszerű mivoltához képest az építész egyénisége szinte parányi véletlennek látszott. De megmagyarázza a kor építészeti szellemének nagy belső azonosságát is. Ellentétben a mai viszonyokkal, e kor építésze éppen a közös munkában kiérlelődött szépségeszményre törekedett egész Európában, így minálunk is. Az építészetet az azonos eszmények kultusza vezette, és nem egyéni elgondolások. A plágiumnak, az egymástutánzásnak vádja ismeretlen volt: az alkotás egyéni felüli szépsége volt az eszmény, amely felé az építőműhely és az épített város egyaránt törekedett.

A XIV—XV. SZÁZAD FALUSI ÉPÍTÉSZETE

AXIV—XV. sz. Magyarország felvirágzásának egyik nagy korszaka. Nemcsak a városiasodás folyamata játszódott le ekkor, hanem a tatárjárás véres sebeinek behegedésével felvirágzottak a széles tájak, a magyarság szorosán odafűzte élet-sorsát a magyar röghöz. Jóság járta a kövér legelőket, kiszöndültek a magyar szántók, benépesedett a rónaság s a hegyek lábainál, a völgyek mentén felvirult az élet. Ezzel együtt nemcsak a városokban, a vidéken is megindult a település. Bár egy 1514. évi okmány is említi az ősi „zallaasokat”, mezei házakat (tuguria), belőlük már fokozatosan igazi falvak alakultak. Szerzte az Alföldön templomok tornyai fehérlettek, amit az okmányok feljegyzésein kívül a mindenütt megtalált templomromok — a „pusztaegyházak” — is bizonyítanak. Hódmezővásárhely mai 132.000 katasztrális holdnyi területén ez időben 22 falut számláltak. Bács vármegyében 16 mezőváros és legalább 316 község, Bodrogban pedig 12 mezőváros és 313 község élt, gyarapodott. Nagy Lajos idejében az ország területén 5648 községet számláltak, II. Ulászló alatt pedig az ország füstadóját 300.000 ház után rótták le.

Míg a városok kiépítésében és fejlesztésében kétségtelen része volt a Nyugat felől állandóan áramló vendégnépeknek és telepeseknek, addig a magyar táj benépesedése teljesen a magyarság munkájának eredménye volt és a magyarságnak a földhöz való ragaszkodása, szeretete virágoztatta fel. Bár határozott jeli láthatók, hogy a városok bizonyos vonzóerőt gyakoroltak a ma-

gyarságra, — tanúsítja hirtelen megmagyarosodásuk, például Pest és Buda esetében — mégis a magyarság továbbra is első-sorban földjein székelt. Sokatmondó az, hogy bár gyakoriak voltak Budán a magyar nemesség házvásárlásai, — elsősorban a királyi udvarhoz tartozó főnemességről állapíthatjuk ezt meg — a köznemesség az országgyűlések alkalmával is inkább a Rákoson felütött sátraiban tanyázott, mintsem Budavárának házaiban, noha azok, akár a népes konstanci zsinatot is, befogadhatták volna.

Mindebből világosan következik, hogy e korban nemcsak a városokban folytak igen nagyszabású építkezések, s éppen ezért bizonyos, hogy a XIV—XV. sz.-i magyarság építőkészsége már nem lehetett kezdetleges, ha lényegesen más is volt, mint a városoké. Az utóbbi idegen példákból tanult, a falu építészete a föld-ből s ősi készségből fejlődött.

Vajjon milyen lehetett e korszaknak magyar háza? Milyen lehetett a paraszti ház és a falu? Sokat sejtet egy 1591. évi követjelentés néhány sora. Báró Wratislaw útleírásában találjuk ezt a budakörnyéki házokról: „Jobbfelől a Duna látható, befelé pedig régi magyar építészeti modorban készült házak sorakoznak.” Ennek a lengyel, vagy cseh száramzású utazónak feltűnt, hogy a házak mások, mint amilyenhez a szeme hozzászokott. A régi magyar modorban épült házakkal a továbbiak során szembe-helyezi a már sérült „szép épületeket”, amelyeket a törökök el-pusztítottak.

Mindenekelőtt lássuk, miből építhetett e kor magyarja? A téglá még ritka volt, hisz Zsigmond felesége is Bécsből kért téglavető embereket és valószínűleg a téglát utánzó vályogtégla sem volt még általános. Jellemző, hogy az Alföldön a téglaházat ma is „kőháznak” nevezik, a ritka téglát kőnek tartják. A természetadta anyagokra kell gondolni, nádra, fára, kőre, de követ az Alföldnek nem adott a természet és az építőfa is igen ritka volt. A Nagybecskerekéről Szegeden át Budára érkezett Bertran-

don de la Brocquière leírásában olvassuk: „Egész hosszú utamban egy patak mellett elterülő két kis berken kívül egyetlen fát sem láttam. A lakosok csupán szalmával és a nagyszámmal előforduló mocsarakban szedett náddal tüzelnek.” Más országrészen, a Dunántúl erdős vidékein, Erdélyben, a fa- és kőépítés is számbajöhetett, de az Alföldön elsősorban a nád és sárhányással összetett vesszőfonás, a patics, a mereglyefal lett általános, melyhez a pagonyok és berkek bokrai, a kisebb és igénytelenebb fának vesszői adták a használható anyagot. A sövényépítés multja messze visszanyúlik a középkorba. A magyar ember nemcsak házat, de kerítését, ólait, fészereit, magtárul szolgáló szuszékjait, lábas kasait, sőt még kemencéjét is sövényből fonta s agyaggal tapasztotta. A vesszőfonás kezdeteit a pásztorok enyhelyeinek, a cserényeknek készítésében kell látni. Az ilyen, a vesszőfonásos házat megelőző cserény falai szemmagasságig nyúltak. A sarkon a földbevert cserénykarókat állították fel, minden oldalfalhoz két karó tartozott. A cserény hátsó falának folytatása egy szögletet alkotott, mely a lovak enyhelyéül szolgált. A cserényből lett a fonottfonalú ház, melynek építése így folyt le: az elegyengetett házhelyen, a négy főfal számára, négy nagy talpfát raktak le. A talpfák végét egymásba eresztették. A keret négy sarkába függőleges ágasfákat állítottak, ezekre tették rá a talpfákkal párhuzamos négy koszorúfát, melyek a födelet tartani hivatottak. A talpfákba s a koszorúfákba arasznyi távolságra lyukat fúrtak, a lyukakba karókat illesztettek s a hézagokat vesszővel vagy szijáccsal fonták be. A kész fonatot sárral kívül-belül megtapasztották. A fal vastagsága 50—80 cm, előnye, hogy jó meleget tartott. Fában szegény vidéken a vázat náddal fonták be. Ennek az építőmódszernek sokoldalú használhatóságát és értékét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a XV. sz.-ban a várak bástyáit is így építették. Schedel világkrónikájában nagyon megdicséri Sabác várának sövényfalait: „Silány fából készült falakból áll

s a falak együttese annyira erős, hogy a legfeszültebb figyelemmel sem lehet annak titkát megérteni." A sövényfalak készítése dolgozabb, több munkát és ügyességet igényel, mint a nádnak korcolása és ezért az építőtechnika fejlettebb módszerének tekinthető, ezért is illesztendő az az alföldi magyar népi építés fejlődésének középső korszakába. Csakhamar jelentkezhetett a pusztán sárból vert fal is. Ha ilyent építettek, úgy a ház alapjai fölé szalmával, törekkkel kevert vizes földet raktak, melyet két, egymástól falvastagságnyira levő deszka tartott össze. Mikor a falat megtömtek, a deszkákat feljebb húzták, ismét földet raktak közéjük. És így ment mindaddig, amíg a fal egészen kész nem lett.

Hogy a XV. sz.-ban hazánkban így építettek, bizonyítják azok az ásatások, amelyeket a kecskeméti múzeum megbízásából Papp László végzett a „hírös várostól” mintegy 8 kilométerre fekvő Baracspusztán. Ennek helyén a XV. századbeli okiratok szerint Barócz község állott. A futóhomok alól 33 lakóháznak nyomai kerültek elő, melyek két és három osztatúak voltak. Belső szélességük 4.5—5.7 méter között váltakozott, a házak hossza pedig 11—18 méter volt. Az egyik helyiség konyhául szolgált, a padozat szintjén fekvő körülkerített tüzelővel, a másik helyiségbe belenyúlt a kemence. A kemencét virágcserep alakú kályhaszemekből rakták, a kemence fenekét pedig fehér fazékdarabokkal, mozaikszerűen burkolták. Egyes házak konyhájához második, a házból hátul kinyúló kemencét is építettek, nyilvánvalóan azért, hogy a kenyérsütés melege nyáron a szobát ne fűtse. Előkerült néhány olyan ház is, amely három osztatú volt, de harmadik helyisége nem nyílt a konyhába, hanem külső bejárattal rendelkezett. Mivel a padozat a nyomok szerint még csak vert föld sem volt, valószínűleg ígás és kezes jószág tartására, ólnak szolgált. E házak falait majd kivétel nélkül 40—50 cm vastagságban sárga agyagsárból emelték, amennyire megállapítható volt, minden mellékanyag (polyva, szalmatőrek) hozzáadása

nélkül, ez esetben ugyanis a porladó anyag helyén apró lyukak mutatkoztak volna. A falak felrakására nem csináltak semmiféle alapárkot, úgyhogy a viszonylag terjedelmes háznak nem biztosíthatott valami nagy szilárdságot. Az istálló építésénél hármas rétegeződés mutatkozott s valószínű, hogy a középső, mintegy 20 cm vastagságot mutató piszkos, feketés szürke réteg, esetleg nádból készült háznak helyét jelöli, amely oszlopok, karók közé fogott vázat kívül-belül agyagsárral „csapóféldelel” tapasztották be. A tetőzet alakjáról, szerkezetéről persze mit sem tudhatunk, a sárfalaknak viszonylagos vékonysága, mindenesetre erős, ágas szerkezet alkalmazását tette szükségessé. Az omladékok szalmapernyéből és megszenesedett gerendadarabokból álló égett rétegeből következtetni lehet a fedél anyagára, de különös, hogy e rétegekben nádnak nem találták egyetlen darabját sem, holott az megszenesedett állapotában éppúgy fennmaradhatott volna mostanáig, akár a szalmapernye.

A kecskeméti ásatások azt mutatják, hogy a XV. sz.-ban az Alföldön a vertfalas és nádsövényes építkezést, a szalmafödést alkalmazták. De kitűnik az is, hogy a XV. sz.-i magyar parasztház már kétosztatú lett: konyhára és kemencés szobára oszlott, tehát a füstös ház mellett már a „tisza ház” is megjelent.

A fában és kőben gazdagabb országrészekben természetesen ezeket az anyagokat is alkalmazták már, nevezetesen a boronás-építkezést. Mivel a fűrész még ismeretlen volt, fejszével és baltával vágták, faragták a szálfákat, ékkel, meg sulyokkal hasogatták szét a törzseket. A fenyőszálakat Erdélyben ezelőtt gömbölyűre hagyták, Göcsejben kettéhasították. A keményfát, rakófává, gerendává, vagy vastag pallóvá faragták, ezt palló-gerendának, palló-deszának, Dunántúlon boronyának, a Palócságban ravásznak hívták. A boronákat mindig vízszintesen rakták egymásra és az első sort beleillesztették a talpfákba. A rakás kétféleképpen történt. A gömbölyű boronákat az épület sarkain vagy

egymásra keresztbe tették, gerezdelték, vagy a sarkokon meg az ajtók helyén végig vályukat (sasokat) véstek be, makkosan a talpfákba s ezekbe a sasvályukba eresztették a végükön megfelelő hegyesre faragott rakófákat. Ez volt a zsilipelés. Az előbbi eljárást Erdélyben, az utóbbit Dunántúlon és a Palócságban alkalmazták. Régente a boronák igen vastagok voltak: egy-egy három méter magas falhoz elegendő volt 8—10 borona. A fal szilárdsága a boronák összeillesztésétől is függött. Az egybe-rovásnak ugyancsak két módja volt: a fészkelés és a lapolás. Fészkeléskor faragatlan boronába, végétől számítva 10—20 cm távolságra, rendszeren csak alul, de néha felül is teknős mélyedést vájtak, az egymásra rakott boronák ezekbe a fészkekbe illeszkedtek bele. Keresztbefekvő végeik a falsíkból kiállottak, ezek a gerezdek. A kettős fészkelés természetesen szilárdabban kötött, nem engedte a falakat elszéledni. Még biztosabb eljárás volt a lapolás, melyhez azonban négyszögletes gerendák kellettek. A borona végébe fecskefarok formájú gerezdet vágtak, s ennek felső és alsó lapjába szorították bele a keresztbefekvő borona hasonló alakúra faragott végét. Ez a kötésfajta, amelyet a kivágás formájáról farkas-fogas, vagy fecskefarkos rovásnak is szoktak nevezni, nem állt ki a hátfal síkjából. A gömbölyű boronákból rakott fal persze nem zárt ilyen jól, a rakófák közötti tenyérnyi hézagokat betapasztották, de régente csak belülről tapasztottak és meszelték. A tapaszték trágyalével, szalmával, polyvával jól felgyúrt és megtapasztott sár volt, melyet apró cipókba vertek a falra. Hogy a tapaszt jobban fogjon, a falakat „megbarkuculták” (Göcsej), megvagdalták, megbolhaszógezték (Erdély), azaz baltával vagy fejszével bepergették s a repedésekbe sűrűn egymásmellé apró kis ékeket vertek. A barkuolt fal bámulatosan fogta a sarat. Az Ormánság faházairól olvassuk ezeket: „Amikor házat építettek, úgynevezett talpfákat helyeztek le a földre és az oszlopok közét befonták sövényvel, vesszővel, azután sárral be-

tapasztották." Ezen a vidéken tehát a faépítkezés a sövényessel társult. Mivel ezek a házak könnyebbek voltak, nem egyszer megtörtént, hogy nyilalókkal felemelték és kerekas tengelyekre rakva, továbbhúzták. Például a kiscsányi egyház jegyzőkönyve szerint 1754-ben a Zsen-i mezőn lévő fatemplomot „sok ökrök vonása által” mai helyére vontatták. Nyugat felé haladva a Zselicségen is találunk faépítkezést, ahol egészen ősi módra rakott faházak állnak ma is. Ott ugyanis nemcsak gerezdelt és borona-falú házak divatoztak, hanem oszlopokba vésett, vályukba rakott rop-pant pallókból egymásba rótt, zsilipelt falú házak is épültek. A pincék átépítésénél egymasmellé földrevert deszkák alkották a falakat. A palóc ház száz év előtti leírása Szeder Fábiántól ered: „Az erdősebb helyeken fából vannak minden épületeik elkészítve. A házakat szélesre faragott gerendákból rakják össze, egyiknek végét, a másikéval keresztbe téven és összeeresztvén, úgy, hogy a ház külső szegletén a két oldalról kiálló gerendavégek kettős lajtorját formálnak. Az így elkészült házfalak bévül, és többnyire kívül is, amint lehet, a sárral való tapasztás révén, megegyenesítettnek és agyaggal, némelykor kifejérittetnek.” A kalotaszegi magyar lakóház egyenes ősenek a Kalotaszeget környező mai havasi legelővidék, fenyőrönkökből, pusztán baltával összerótt pásztorkalyibáját tekinthetjük. Ilyenek lehettek a kalotaszegi téli szállások épületei és később a falvak első épületei a havasok lábánál. A tatárjárás után az erdélyi urak már szilárd, nagy udvarházakat, megerősített lakóházakat építettek. Udvarházaik bizony otromba épületek lehettek, inkább szilárdak, mint kényelmesek és kifelé semmiféle architektúrát nem mutattak. A lakóépület központja a „háznak”, vagy „palotának” nevezett egyetlen nagy helyiség. Ez az ebédlő, melynek bejárata az udvar felé nyílt, — kifelé ablaka nem volt — legfeljebb néhány lőrészserű nyílása, mert a külső fal egyúttal védőfalul is szolgált. A „ház” keskeny oldalán, vagy a bejáróval szemben való olda-

lán állott a tűzhely, füstfogóval. A keskeny fal ajtói vezettek a szomszéd helyiségekbe (asszonyok, gyermekek szobája) és a kamrába. A kamra fontos helyisége az udvarháznak; fala minden más falnál vastagabb volt és rendszeren felette az udvar egyik védőtornya, ha volt. A székelyek is boronaházat építettek. A gerendákat akár természetes gömbölyűségükben rakva egymásra, akár négyszögűre faragva, mindig betapasztották és az egész Székelyföldön, kivétel nélkül, fehérre meszelték. A székely építkezés szembeszökő sajátossága, hogy faépületeiknek kőalapot raktak, a ház négy sarkát nagy terméskövekkel támasztották alá. Házaikat a völgyek mélyére, rétekre, s ha lehetett patak partjára állították, e helyütt, persze, a talaj nedvessége ellen szükség volt terméskő alapra.

Minő lehetett a XIII—XVI. sz. elejéig terjedő korszak magyar házának belső felszerelése, nevezetesen a tüzelőhely? És miképpen oldották meg a füstelvezetés fogas kérdését? Az Árpád-kori nádházzal foglalkozva, beszéltünk arról, hogy a legrégebbi házból a füst csak az ajtón meg a tető résein távozhatott el, s a tetőt a tűz melegétől egy sárral csapott cserénylappal védték meg. A szabad tűzhely ontotta füst elvezetésének problémáját tovább vitte a „gógány”, vagy „kútya”, egy szintén cserényből alkotott, csonkagúla alakú, a tetőre akasztott tölcser. Kiskúnság vidékén pendelynek hívták ezt a szerkezetet.

A kecskeméti ásatások azonban arról is tanúskodnak, hogy a szabad tűzhelyen kívül már használták a zárt kemencét is, amely lehetővé tette azt, hogy a füstös házból leválasszanak egy „tiszta házat”, ha tetszik „szobát”. Az ősi „ház” szó egyhelyiségű házat jelentett. A szoba, mint a háznak második helyiségét jelentő fogalom, későbbi fejlődésnek az eredménye és nyilvánvalóan összefügg a kívülről fűthető, a füstöt szabadba okádó kemence bevezetésével.

Egy 1221-ből származó nyelvemlék tanúsága szerint akkori-

ban „szoba” még egy a háztól különálló sütőszobát jelentett. Lakóhelyiség megjelöléseként 1479-ben fordul elő: „Stuba, hymes zoba vocata.” Valamivel korábban írta Aeneas Sylvius egy levelében a kényelmes bécsi kályhás szobákról szólván: „Ezek a kályha sarkok ebédlő helyek, s ezért stubae-nak neveztetnek.” A magyar oklevél szómagyarázata szinte fordítása Sylvius leírásának. A kétosztatú magyar házat a kívülről fűtött kemence teremtette meg.

Milyen következtetések vonhatók le e megállapításainkból? A magyarság igényesebb lett. A füstös házban való kényelmetlen élet, amely egy félezer év előtt, a sátor korszakában még természetesnek látszott, most már nem elégítette ki a szükségleteket; az egyetlen lakóhelyiség, a füstnélküli „tisza szoba”, vagy ahogy helyenkint nevezik „fehér szoba” szükségletté kezdett válni. Márcsak azért is, mert a magyarság kinőtt korábbi életmódja kereteiből. A sátorlakó apró cók-mókja helyett nagyobb ingóságokat: bútorokat, ládákat, asztalokat, esetleg már ágyakat, meg ruhaneműeket kellett elhelyeznie és óvnia a tűzhely kormos füstjétől. Ha másért nem, azért volt szükség egy második helyiségre a házban. Az alföldi ház berendezésének magja és zöme a tűzhellyel és később a szélesen elterpeszkedő kemencével állott összefüggésben. Kétségtelennek látszik, hogy a kezdetleges, kialakuló ház bútorzatának első darabjait az ülő és fekvő alkalmatosságokban kell keresni. Amíg a tűz a hajlékkal helyről-helyre vándorolt, ülő bútorokról nem is lehetett szó. Ülésre az összerakott suba szolgált, sőt egy-egy lókoponya, — amint azt még Herman Ottó is látta — később gyékénycsomó, fatuskó, fejlettebb viszonyok között a láda, mely a kevés használati tárgy őrzésére szolgált. Fekvésre ugyancsak sokáig jó volt a suba, meg a bunda. A magasan ülő emberhez szabott asztal csak későn jelent meg, mivel a néprajzi tudomány felismerése szerint az étkezés a földön folyt, aminek bizonyága az a szokás, hogy a halotti tornál Szabolcsban is, a csángóknál is a földre

terítettnek. A pásztor még ma is a tűz fölé akasztott bográcsból eszik, vagy ha módosabb, a bográcsot kereklyukú, három-, vagy négy lábú asztalszékre, evőszékre állítja.

Amikor a tűzhely a házbeli élet középpontja lett, — a házhoz hasonlóan — megállapodott ülő és fekvő helyeket kezdtek kiformálni. Amint a sárból tűzhelyet vertek, ugyanebből az anyagból a falak mentén tűzhelyet meghosszabbító padkát is készítettek, amely különböző magassággal, vagy szélességgel asztalnak, munkahelynek, tágasabb alvópadnak szolgált. Bizonyítja ezt az, hogy a pad a régi magyar nyelvben „lapostetejű, meredekoldalú földkiemelkedést” jelentett.

Ez a tűzhelymenti, tűzhelykörüli sárból épített pad a magyar háznak nagyon jellegzetes alkotó része és vidékenként különböző elrendezéseit ismerjük. Elsődleges, gyakorlati céljain kívül térformáló, téralakító szerepe is volt, mert körülhatárolta a bizonyos életfolyamatok számára szánt teret: elsősorban a tűzhelykörüli annyira fontos életteret. Ezt a szerepét ma a legjobban megfigyelhető a mezőkövesdi matyó ólban, a férfiak tartózkodási helyén. Az ól sarkában elhelyezett tüzet, három oldalról, sőt sok esetben egy bejáró ajtócska kivételével, négy oldalról vették körül ezek az üldögélésre és fekvésre szánt padok és ezáltal ez a térség teljesen körülzárt, az ember számára rendelt lakótérre vált, s szinte emlékeztet a rómaiak tricliniumjára. Csak természetes, hogy a kemence felállításakor ennek oldalaihoz is odaragasztották a padkát, melyet melege vonzóvá tett az üldögélő, heverő, alvóhoz lefekvő ember számára. Így annak a különös jelenségnek vagyunk tanúi, hogy amikor a ház a röghöz tapadt, s a hajlék az emberrel vándorló, mozgó sátorból elmozdíthatatlan házzá alakul, az első berendezési tárgyak összenőttek a házzal és maguk is elmozdíthatatlanok, „ingatlanok” lettek.

Érdekes volna tudni, hogy a középkori magyar falunak milyen volt az elrendezése, telepedési formája? Mivel azonban

falvaink nagyrészét a föld színével egyenlővé tették a törökök és tatárok, erre a kérdésre igen nehéz kielégítő választ adni. A fejlődés kétirányú lehetett. Egyfelől a sűrűsödés irányába mozgott: egy-egy ősi szállás mellé népének szaporodásával újabb, meg újabb hajlékok épültek. Erre mutat sok helynevünk, a -laka, -ülése, -háza, -földre végződésűek. Egy-egy tanyából, majorból lett falvak ezek. A másik irányú fejlődés a széthasadás: lefolyását jellemzi, hogy ha már igen megsaporodott a lakosság, s a hajlék mindig távolabbra került a munkahelytől, — a megmunkált földektől — akkor egyesek, a mostohább sorsúak, a vállalkozóbbak és életrevalóbbak, kimentek a távolabbi földekre és ott építettek házakat, ólakat. Valószínű, hogy ez a fejlődés, amelyet a XVIII. sz. óta tanyai fejlődésnek neveztek, már előbb is lejátszódott. Egy 1592-ből eredő kecskeméti jegyzőkönyvben is szó esik a tanyáról, de előbb is létezhetek, csak éppen a róluk való feljegyzések nem maradtak meg, s valószínű, hogy számos község keletkezhetett tanyaszerű településsel. Az ilyen újabb szállásokon eredetileg rokonszaládok laktak és nevükről nevezték a falut. A -szere, -szege, -háza, -földre, -szállása, -falva végződésű helynevek tanúskodnak erről.

A telepedés eredetének mikéntje határozta meg formáját is. A bizonyos tervszerű elhatározással alakult falu típusát az útmenti soroselrendezésű falvainkban kell látnunk. A néprajzi tudomány szerint ez a telepedési forma a frank-földön alakult ki és onnan származott át mihozzánk. Ez a végeláthatatlan hosszúságba nyúló, egyetlen széles utcásorú magyar falu a leggyakoribb magyar falutípus. 1423-ban, Bertrandon de la Brocquière ezeket írta Szegedről: „Nyílt nagy város és egyetlen mérföldnyi utcából áll”. Az egyes magányos telepedésből nőtt falvakban hiába keresünk bármilyen szabályosságot, a hajlékok szerteszét állottak, teljes összevisszaságban, szabálytalan utcákba szakadtak, zugokba és zsákutcákba ágaztak. A település rendszertelenségét

megmagyarázza, hogy mikor az első telepések megszorodtak, mind több házhelyre volt szükség, mivel a falu közepét alkotó kisebb-nagyobb térséget már házhelyekre osztották, két ilyen között átjárót nyitottak egy hátul kiszakított telekhez. Később az így kialakult egymásmögötti házsorok közé újabb házhelyet illesztettek, így keletkeztek a zsákutcák, kutyaszorítók, amelyeket az ott lakó nemzetségek, hadak szerint neveztek el. Neveik a Nagykúnság községeiben, Karcagon, Kisújszálláson, Turkevén, Kiskunhegyesen ma is élnek. Ezek a teljesen nomád eredetű telepedések az első sátor leverésétől a később kialakult házhelyekig mit sem változtak, utólagos átrendezésükről soha többé nem lehetett szó. A telepedésnek ez a formája a kertes telepedés, — a kert szó eredetileg körülkerített területet jelentett — számos alföldi város magjának eredete. Míg tehát a sorfaluban tervszerű telepedéssel állunk szemben, — addig e csoportban a megszállás, megülés, a rövid időre szánt első letáborozásból eredt település formáját véljük felfedezni.

Itt kell reávilágítani arra a különbségre, amely a magyar telepedés évezredes rendszerét elválasztja a nyugatitól. A magyar telepedésrendszerben a falusi telepedés élesen elválasztódik a várositól, nem nagyságrendben, hanem gazdasági felépítésében és összetételében. Hazánkban gyakoriak az óriás kiterjedésű és lélekszámú falvak, amelyek nagyságuk ellenére sem városok. Nyugaton az apró majorokat meghaladó falusi telepedésekben is találunk bizonyos városias vonásokat, melyek a vándornak is szemébe tűnnek. Ha például a frank-földön utazgatunk, félreeső falvakban is ráakadunk formás, mutatós, már-már városházának is beillő községházára, előtte nem egyszer díszesen faragott évszázados kőkút áll, — tehát olyan formákra, amelyekből kitűnik, hogy évszázadok óta megvolt a közösség eleven, reprezentációra hajlamos életszelleme, megvolt az ilyenfajta közmunkának anyagi lehetősége, vágya. A nyugati falu életérzését távolról sem választja el

olyan távolság a várostól, mint a magyar falut. A magyar falu egyetlen mutatósabb épülete a fehérlő templom, az emberi világ és az Isten közötti összefüggés kifejezője. Már az iskola a szerény paraszti háztól alig elütő paplak egyik szobájában bújt meg, s a községháza a bírónak meg a kisbíróknak házában fért meg, legfeljebb, ha a tehetősebb község valamelyik házát megvásárolták e célra. Szép példája ennek a régi balatonfüredi községháza. Mindennek okát nem szabad a kultúra hiányában keresni. Gazdasági okai vannak, a magyar falu gazdasági rendszere tette mindezt. A nyugati faluban a földművesek mellett iparosok is laktak, akik nemcsak a falu közvetlen szükségletére, hanem raktárra, vásárra való eladásra is termeltek javakat. A magyar falu viszont csak terménygazdálkodást folytatott és pedig nagyobbára csak önellátásra, a mezőgazdaság a XVIII. sz. végéig csak állatot vitt a vásárra — bár ezt már a XIV. sz.-ban nagy mértékben gyakorolták, amikor Bertrandon de la Brocquière a lóhoz értő ember lelkesedésével írt a pesti és szegedi lóvásárokról, ahol olcsó pénzért akár 2000 lovat is lehet vásárolni. A magyar falu úgyszólván minden szükségletét maga állította elő, legfeljebb egy-egy ruhadarabot, csizmát, kalapot, cifra szűrt vásárolt a városok vásári sokadalmaiban. Épp ezért nem volt ipari lakossága — minden lakos földműves, vagy állattenyésztő volt. S ez a népesség messzemenő gazdasági kollektivitásban élt: az ősi szállásbirtokon gazdálkodott. Épp ezért anyagi helyzete csaknem egészében azonos volt, szükségletei is ilyenek maradtak. Ennek hatását tükrözi ma is a magyar falu: az egyik család háza nem tér el a másiktól. A család, a nemzetség növekedésével a tágas szállásbirtokok nagyobb része került művelés alá, a sejtszerűen azonos formájú házak száma szaporodott. S kinek miért is lett volna szüksége más, nagyobb, formásabb házra? Kinek lett volna módja mutatósabb építésre? A társadalom szerkezetének e nagy egysége teremtette meg a magyar falu szembetűnő nyugodalmas egység-

gét, békéjét. Ezért mondhatni, hogy magyar földön igazán falu a falu. Telepedési rendszerünkben a falu és a város két párhuzamos kultúrforma. A falu az ősi, fajának minden sajátosságát őrző kultúrta, amely az élet mély rétegeiben napjainkig megőrizte a legeredetibb adottságokat, — a másik kultúrréteg a város, a szentistváni elgondolás jegyében nyitva állott az európai nyugat felé, átvette annak civilizációs eredményeit, s azokat fokozatosan magyarossá tette. A két kultúrrétegnek egymásra való hatása, a falunak várossá színeződése csak igen lassan és igen ritkán következett be. S ne tévesszen meg az sem, hogyha egy falusi templomon nemes idomú gótikus részletekre akadunk, mint például Mátraverebély hármastagolású ülőfülkéjében, Törökkoppány szentélyének hálóboltozatán, — ez a kegyúr bőkezűségének, vagy egy művelt, finomízű papnak érdeme — amely ugyan mély benyomást tehetett a falura, de eredetében idegen volt és semmiképpen sem jelentette a két kultúrréteg áthidalását.

Felfogásunk legteljesebb félreértése volna, hogyha az olvasó a két kultúrréteg megállapításából értékítéletet olvasna ki a város javára, avagy a falu kárára. Ezek eltérő életformák és ha nem is esünk a XIX. sz. népies romantikájának a falusit a városival szemben túlbecsülő, de igazában meg nem értő felfogásába, — mégis meg kell állapítani azt, hogy a városi élet, amely rablógazdálkodást folytat az ember fizikai és pszichikai adottságaival, mindenkor faluból felszívott bevándorlottakkal regenerálta magát. A városi élet egyoldalúságai, a földdel, éggel és levegővel, napfényvel együttes életnek hiánya, az ellenállóképességek visszafejlődése, a túlzott ipari, de mégis inkább kereskedői verseny, hovatovább demoralizálják a városi népességet. Az államfenntartó jellem tulajdonságai visszafejlődnek, s a „sartoid” jellegek válnak túltengővé. Az egyenes, közvetlen, egyszerű tulajdonságok, a bátorság és akaraterő helyére ravaszkodás, ügyeskedés, sőt lelkiismeretlenség lépnek, a természetes ember ősvallásos érzése elhal

és külsőséges vallási gyakorlatnak ad helyet. S ha a falu nem ad már utánpótlást, a város elpusztul, mint az antik Capua, a rokokó Velence. Ezért a nemzettest összességében a falusi, paraszti ősiségek az anyaméh teremtő melegéhez hasonlíthatók. Egy kultúra egészében ez az a tápláló talaj, amelyből egy-két generáció alatt a legmeglepőbb és legnagyobb tehetség fejlődhet ki és a nemzeti kultúra értékrendszerén messze túlérő jelentőségűre nőhet. Mindnyájan ismerjük azokat a kimagasló szellemeket, amelyek a magyarság falusi rétegeiből évszázadok óta és ma is minduntalan feltűnnek. A sok példa közül csak Ajtósi-Dürert, akit magyar falu szült, említjük meg.

Hogy a falu ősiségében megmaradt, a városi civilizációtól határozottan elkülönült, csak annak számára jelent kisebb értéket, aki idegen kultúrák, civilizációk léptékével próbálja felmérni a magyarság életét. A mélyebben szemlélődő elme inkább arra a következtetésre jut, hogy a magyar falunak a várostól való, csaknem egy évezreden át tartó elkülönődése, a falusi élet ősi formájának szinte napjainkig tartó sorsszabta elszigetelődése, a magyarság faji fiatalságát, reményekre jogosító fiatalságát igazolja. Menyire helytálló felfogás: „hogya Magyarország legtermékenyebb harmada idegen uralom évszázadai alatt is megmaradt magyarnak, az a magyar paraszt érdeme!” A magyar falu egyszerűsége, a városi civilizációtól mentes lelkülete, talán tudatos, talán ösztönös tartózkodása, csak az idegen értékrendszert nálunk is alkalmazó szemében lehet hiány, szegénység, vagy barbárság.

7

KIRÁLYI ÉPÍTKEZÉSEK A XIV—XV.
SZÁZADBAN

A NAGYOBBSZABÁSÚ magyar építészet megalapozói a magyar királyok voltak. A XII. sz. végéig azonban építő kezdeményezéseiket elsősorban az egyházi építkezések terén fejtették ki. Nagyszabású királyi egyházakat emeltek, bőkezűen támogatták a monostori építkezéseket, s az első nagyobbarányú palotaépítkezésükről a XII. sz. végén III. Béla alatt rakott és napjainkban kiásott pompás esztergomi palota ad hírt. Ennek oka, hogy az első Árpád-házi királyoknak mai értelemben vett székvárosuk nem volt, a királyság berendezkedésénél fogva a királyi birtokokon majd itt, majd ott székeltek, s járták udvarukkal az ország tájait. Épp ezért kisebb-nagyobb várkastélyokat építettek: Esztergomban és Székesfehérvárott, Óbudán, Visegrádon, Sárospatakon, Diósgyőrött, Tatán, Temesváron, Zólyomban és Pozsonyban, de ezek egyike sem volt a későbbi idők értelmében vett pompás királyi palota. Hasonlóképen volt a nyugati keresztény országokban is: a francia főváros királyi kastélya, a Louvre vadászkastély volt, a Temple erődített várkastély és az egész Franciaország királyi területein szerteszórva találjuk a kisebb-nagyobb királyi várakat. Még inkább vonatkozik ez Németországra, melynek császárai hol a birodalom egyik részében székeltek, hol a másikban tartottak udvart. Sokféle oka volt ennek. A városok nem látták szívesen falaik között a fegyveres kíséretű uralkodót, de szabadságjogaik következtében nem is voltak biztonságos székhelyek. Ezenfelül az állami adminiszt-

ráció távolról sem volt annyira fejlett, mint ma: a kancellária néhánytagú irodája könnyen követte a mozgékony királyi udvart. Így az állandó királyi székváros szükséglete csak akkor merült fel, amikor a királyi gazdálkodás fokozatosan fiskálissá vált, s ezáltal a közigazgatás megfelelő kiépítésének szüksége kényszerítő lett. Ez a helyzet hazánkban Nagy Lajos, de még inkább Zsigmond korában alakult ki, épp ezért Buda ekkor kezdett fővárossá fejlődni, ekkor indult meg a budai királyi várpalota kiépítése, amelynek helyén addig csak egy katonai erő állott, középuitt az István-toronnyal, amelyről nem tudjuk, vajjon azt IV. Béla fia, V. István, vagy Nagy Lajos öccse István emeltette-e? A torony mellé Erzsébet özvegy királyné, Szent Márton tiszteletére, a helyőrség használatára kápolnát építtetett.

Zsigmond építkezéseiről néhány falmaradványból, külföldiek leírásaiból és azoknak a Marsiglitól készített térképpel való összevetéséből értesülünk. A ma fennálló palota építése a XIX. sz. végén történt építkezések során megállapította, hogy a ma is fennálló délnyugati nagy sarok-rondella, a rondellához vezető felvonóhidas kapu és az építéskor megtalált, középuitt alátámasztott boltozatos terem Zsigmond korába tartoznak. Ez időszak legnevezetesebb építményéből, a Friss-palotából a várfalak felső peremére épített és a leírásokban sokszor emlegetett fedett körüljáró folyosóból természetszerűleg semmi sem maradt meg, azt a sokszoros tűzvész, az 1686-os ostrom és az ostromot követő céltudatos rombolás teljesen elpusztította. Valószínű, hogy a Friss-palota közepét az a trapézalakú árkádos udvar adta, amely a mai belső várudvarnak déli sarka táján állhatott.

Zsigmond építkezései nem lehettek mindennaposak. Ez világlátott, mindenkor pompaszeretőnek feltüntetett egyéniségéből következett. De igazolják a szemtanúk is. Az 1417-ben Budán járt Ambrogio de Camalduli így írt: „Fogadja Felsőged

határtalan hálám kifejezését, hogy mielőtt Pannóniából távoznám, részletetett a legszebb és legnagyobb látványban. A legnagyobb ámulattal szemléltük az általa épített palotát. Annyi a csodálni való részlet, hogy nem is tudnók melyiken kezdjük. Az épület oly tömör és nagyszerű, hogy nem véljük, hogy a földön ennél nagyobb lenne található. Mind e mellett egyes részei oly jól és csinosan összeillenek, hogy a benyomás kellemes, nem hogy kívánni valót . . . Alig hisszük, hogy a perzsa király palotája, amelyről annyit írtak, ehhez volna hasonlítható. Azután megtekintettük a Vár körüli igen széles folyosót (peripatum), mely bámulatos és élvezetteljes látvány." Hasonlóképpen írt Windeck, Zsigmond király krónikása, aki 1424-ben járt Budán: „Pompás épületet csináltatott, úgy vélem, ember nem látott ilyen vonzó, hasznos és drága építkezést”. Kétségtelen, hogy mindkét leírásban sok a túlzó udvariasság és lelkeség, de meglepő az is, hogy két nemzedékkel később, Mátyás király krónikása, Bonfini hasonló hangon beszélt: „Tanúsítják Zsigmond király pompaszeretetét nagyszerű épületei, kivált azok, amelyeket Budán emelt. Körülvette fallal királyi várát a portikusz-szerű ablakos folyosókkal tette kellemessé és díszessé”. Bizonyosra vehetjük, Zsigmondnak nagy és díszes palotára volt szüksége, már csak azért is, mert korában Budán állandó volt a fejedelmi vendégjárás: így 1412-ben Jagello Ulászló, lengyel király, a német választófejedelmek és hercegek májustól augusztusig vendégeskedtek nála.

Zsigmond palotájának tömegeiről némi képünk, vagy sejtésünk van a későbbi ábrázolásokból. Évszázadok hosszat a legtöbb képen az István-torony uralkodik, a Várkastély donjonja, amelyet mindig apró fiatornyokkal alakított koszorúval, vagy koronával ékesen ábrázolnak. Ez a motívum valószínűleg Zsigmond apjának székvárosából, Prágából származott mihozzánk. Más és hitelesnek tűnő rajzokon az épületcsoport dominánsa

egy hatalmas és igen magas épülettömb, talán az a lovagterem, amely Pedro Pafur spanyol utazót a paduai Salonéra emlékeztette. Ez a sarokerkélyes épülettömeg Heinrich Faustnak már említett olajfestményén is jól megfigyelhető. Ugyancsak megjelenik ez az épülettömeg az ú. n. Hallart—Wenning-féle ostromrajzon, amely igen pedáns és részletező, úgyannyira, hogy az épület kiégett tetőszékének szarufái is pontosan láthatók. Vajjon nem ez a spanyol utazó leírásának Salonéja? Evlia Cselebi leírásának „királyi tanácsterme”, melyhez 80 márványfokos lépcső vezetett? Ha az utóbb említett rajzot összevetjük a Marsigli-féle török térképpel, akkor a csarnok helyét az Erzsébet királynő által épített Szent Márton-kápolna előtt fekvő, trapézalakú, árkádos udvar északnyugati sarkát alkotó épülettel azonosíthatjuk. És mintha itt a maradványok felvétele és a leírások összegegyeztetetők volnának. Érdekes Oláh Miklós megjegyzése. Ő azt mondja, hogy a palota számos nagyterméhez hasonlót a párizsi parlamentben csak egyet látott. Az 1576-ban ittjárt Schweigger a királyi palotának leírásában egy 18 lépés hosszú és 44 lépés széles teremről beszél, ez tehát körülbelül 14×35 méter méretnek felel meg. A Hauszmann-féle felvétel A-val jelölt épülettömegébe ez a méret a középkori falvastagságokkal szabatosan beillik.

A spanyol utazó leírásában foglalt hasonlatnak, az igazolható méreteken túl, már csak azért is hitelt kell adni, mert egy ilyen nagy terem feltételezése a reprezentáló kedvű, pompaszertető Zsigmond király palotájában sokszorosán indokoltnak látszik. A középkor külföldi királyi palotáinak analógiái ugyancsak e mellett szólnak: elég ha a Westminster-palotára, a windsori királyi kastélyra emlékeztetünk, de még inkább a hágai palotára, melynek legrégebbi részét II. Vilmos, Hollandia grófja 1256-ban kezdte építeni, amikor német-római császárrá választották. Az eléggé kezdetleges, ódon, lakótoronyszerű épületcso-

porthoz fia, Flóris hozzáépítette a mai Ridderzaalt, melyet a renaissance a csodálatos szépségű Binnenhoffal vett körül.

A zsigmondi építkezés ideje a XV. sz. első évtizedében Zsigmond uralkodásának fénykorára eshetett. A mesterek nemzetiségéről sokat vitatkoztak, minden jel arra vall, hogy a mindig utazgató, a mindenütt, minden szépnek, művészinak örvendezni tudó és hatalmas, a roppant gazdagság hírében álló Zsigmond mindenfelől magával hozta a benyomások tömegét, de az emlékeket Budán a valóság mezébe öltöztetéséhez értő mestereket is. Így, amikor 1416-ban Párizsban járt és ott páratlan ünneplésben részesült, 200 mesterembert fogadott fel, ékszerészeket, hímzőket, gobelinszővőket. E mesteremberek közül eggyel, Clays Davion szőnyegkészítővel, Bertrandon de la Brocquière 1433-ban Budán találkozott és ugyanekkor látott Pesten Bray sur Somme-ból származó, munkanélkülivé vált francia kőfaragókat is. 1418-ban Zsigmond Georg von Tübingen kőfaragót és egész műhelyét szerződtette magyarországi munkáihoz. Ez a mester igen hírneves volt, tőle eredtek az ulmi székesegyház 1392. évi tervei, vezető mester volt Strassburgban és Esslingenben, sőt Milánóba is meghívták, mint szakértőt a már épülő dóm ügyében. Magyarországi munkáinál persze idevaló mesterembereket is foglalkoztathatott, így a Kassán dolgozó Péter mestert.

De Zsigmond Budán nemcsak a palotáját építette meg. A város közepébe, a mai Honvédelmi Minisztérium helyén Szent Zsigmond tiszteletére hatalmas gótikus káptalani templomot emelt. Valószínűnek látszik, hogy ehhez a vállalkozáshoz kellett a svábföldi mesterek, akik a Parlerek híres csarnoktemplom-építő iskolájának körébe tartozhattak. A király egy rejtélyes építkezéséről ismét Bertrandon de la Brocquière ad hírt: „Hat, vagy nyolc francia családot láttam, kik a császár megbízásából a Dunaparton, a palotával szemben nagy tornyot építettek. Szándéka volt a Dunán keresztül óriási láncot húzni, mely a

folyamot elzárta volna. Úgy látszik, az Ecluse várkastély mellett levő burgundi tornyot akarja utánozni, tervét azonban kivihetetlennek tartom, mivel a folyam roppant széles." E különös létesítményben valami dunai vámsorompó félének szándékát sejtjük: hídfőalakú bástya lett volna, a reá kifeszített lánca a fentről jövő hajók továbbhaladását gátolta volna és a budai vizivárosi vámnál való kirakodásra kényszerítette volna a kereskedőket.

A vár további építkezése a bekövetkezett zavaros időkben nem juthatott előbbre és Mátyás királyra maradt. Mátyás palotája legendás fogalomként él mindnyájunk lelkében. Mátyást a nagy magyar renaissance uralkodónak tartjuk és épp ezért építkezéseit is a renaissance jegyében fogantaknak szeretjük tekinteni. Kérdés: így van-e ez? Tény, hogy a Nagyboldogasszony-templom déli tornyát, melyre címerét is reáfaragtatta, gótikus stílusban építtette meg, uralkodása derekán. Tudjuk azt is, hogy a dómépítő Kassa késői gót mesterével, Kassai Istvánnal is sokat dolgoztatott s hogy számos XV. sz.-végi gótikus egyházi építkezést támogatott. Mátyás szülőházabeli nevelése következtében eredetileg nem volt renaissance ízlésű ember, családja várában, Vajda-Hunyadon az apja és anyja teremtette gótikus környezet vette körül, s Szilágyi Erzsébetnek özvegyasszony korabeli vajda-hunyadi építkezései is a gótika jegyében folytak le. Amikor a Nagyasszony 1460 körül az ú. n. Mátyás-loggiát freskókkal díszíttette, akkor is gótikus felfogású mesterekkel dolgoztatott. Sokat vitatott kérdés, hogy vajjon Mátyás udvarába a renaissance csak Beatrix-szel költözött-e be? Csánki Dezső úgy véli, hogy Mátyás az olasz humanistákkal is érintkező atya révén, már ifjúságában olasz humanista levegőt szívott magába. Valóság az, hogy már a 60-as években jelentős szerepet játszottak az udvarban az első magyar humanisták, Vitéz János esztergomi érsek és unokaöccse Csezmicsei János (Janus Pannonius), akiknek

igazi humanista lelkületét költeményeikből ismerjük. Kétségtelen, hogy az olasz elemeknek, a humanistáknak Budára vándorlása, meghivatása csak Beatrix érkezése után vette igazán kezdetét. Csak akkor, a király által körülrajongott szép asszony kedvéért öltött a budai palota, a budai udvar élete renaissance formákat és színeket magára. De a nagy realista — és éppen ebben igazi renaissance fejedelem — akkor sem bonttatta le azt, amit Zsigmondtól örökölt. Nem épített új olaszos palotát, hanem a régebbit alakította át s díszítette az olasz művészet jegyében. A palota külső megjelenésében kisebb-nagyobb cirádákkal a humanista gondolkodásra jellegzetes szobrokkal vált renaissance lakká, a belsőben pedig a termek és csarnokok díszítésével, bútorozásával érte el ezt a célt a király. Ne tévesszenek meg Galeotti és Bonfini, e jellegzetes renaissance-típusok hízelkedései, hiszen az volt az ő hivatásuk, abból éltek, hogy a királyt, a rómaiakhoz hasonlóan magasztalták. De amikor azt írják, hogy „eleinte utánozván a régi királyokat, megelégedett a tőlük örökölt épületekkel és nem sok gondja volt újakra, mert csak később, második felesége idején kezdette megvetni az alacsony házakat, s vágyott fényes palotákra” — szavaiknak, különböző okoknál fogva hitelt kell adni. Hogy a nagy király élete második felének építkezései valóban csak díszítések voltak, a régi palota kiegészítései, az kitűnik abból is, hogy a Budán szerepelt mesterek, Giovanni, Dalmata, Benedetto da Majano, Ambroggio, mind szobrászok és kőfaragók voltak és nem tartoztak a quattrocento nagyszabású tervek készítő építészei közé. Chimenti Camiccia, a később nálunk olyan sűrűn szereplő olasz hadimérnökök elsője volt. Mátyás hívására kétszer is hazánkba érkezett Aristotele da Fioravante olasz feljegyzések szerint nálunk csak hidakat épített.

Az egykorú leírók, — Bonfini, Decadeseinek IV. könyvében, Oláh Miklós, Schweigger, Wratilaw, Evlia Cselebi, stb.

adatait összevetve és egyeztetve, Mátyás palotája bővelkedett szobrászati művekben, a középkori palota belső kiképzése a ma is fennálló olasz renaissance palotákkal vetekedhetett, azokhoz sok tekintetben hasonlíthatott, így az urbinói palotához is. Az újabbkori irodalmunkban gyakori rekonstruáló leírások és rajzok alig ellenőrizhetők. Érdekesebbek a régi útleírások és feljegyzések, melyekből csak néhány kiemelkedő és azonosan visszatérő részletet kívánok megemlíteni. A palota főbejáratát kardos, sisakos ércszobrok díszítették, ezek trofeákkal ékes márványtalapzaton állottak. Az első udvar közepén Pallas Athénének szobrával ékesített kút csobogott, mögötte a palota falához állítva a három Hunyadi: János, László és Mátyás ércbeöntött szoborcsoportozata fogadta az érkezőt. Az árkádos udvarból a palotába vezető, porfirkeretű kapun 12 bronzdombormű Herkules tetteit ábrázolta. A kétkarú lépcsőházat este bronz kandeláberek világították meg. Az emeleti kettősoszlopos kerengőnek menyezete faragott és aranyozott gyikokkal volt ékes. Ezt a menyezetet Schweigger is látta 1576-ban, Lübenau pedig 1586-ban; ez utóbbi ekkor még részletesen megszemlélhette a 209 lépés hosszú mozaikpadlós folyosó mentén sorakozó termeket. Gazdagon faragott menyezetű termek váltakoztak boltozottakkal, ez utóbbiakban a boltozatokon csillagképek ragyogtak, így a már említett lovagteremben, ahol Mátyás születése pillanatának csillaghelyzetét lehetett látni. A könyvtárban királlyá választása órájának csillagképét festették a boltozatra. Ez akkortájt, az asztrológia fénykorában általános szokás volt termek díszítésénél. Emlékeztünk ilyen olasz ábrázolásokra: a padovai Palazzo del Ragione 215 m hosszú emeleti termének fali képeire — avagy a római Villa Farnesina Galatea termének menyezetképeire. De talán még közelebről világítják meg Mátyás király palotájának csillagképeit egyes keleti ábrázolások: például a Kuseir-„Amra” termáinak kupolafestményei. A falak részben fehérre festettek,

részben hatalmas falfestményekkel borítottak voltak: így az egyik teremben vitéz Daróczi Jánosnak István moldvai vajda elleni küzdelmét örökítette meg a király parancsára egy piktor. A termek padozata hol mozaik, hol mázas csempe. Az egykori és későbbi leírásokban igen nagy szerepet játszik a könyvtár: a Corvinák gyűjteményét két egymásba nyíló terem fogadta be, s ezek kapcsolatban voltak egy a Dunára néző félköralakú teremmel, amely formája miatt már jellegzetesen renaissance épületrésznek tekinthető. A könyvtár előcsarnokában egy viziorgona állott, amelynek faragott kő részeit Firenzéből hozták, ezüsből vert részeit budai ötvösök készítették. Hogy Mátyás humanistáinak, a későbbi utazóknak, németeknek, cseheknek, spanyoloknak, s a magyar Oláh Miklós egybehangzó leírásai mennyire szavahihe-tőek, azt a legszebben igazolja egy török leírás, Kemal Pasa Zadek török író, aki 1554-ben Sejk ul Izlam lett, a mohácsi hadjáratról írt kötetében ezeket írja: „A városnak a folyótól délre eső részében a királynak nagyszerű palotája áll. A díszítő művészetnek minden eszközét felhasználták, hogy szebbé tegyék. A menyezetek és a falak aranyozással és festéssel ékesek. A kapukat könyvekhez lehet hasonlítani, amelyek minden szépséget egyesítettek magukban, amelyeknek csodáit szinte lehetetlen részletesen leírni és megmagyarázni. A divánok ezer színben ragyogtak, mint az evangélium oldalai és a falakra akasztott szőnyegek a kaméleon, vagy egy pávának színeiben tündöklöttek, fénylettek az aranytól. A palotának minden részét festmények díszítették, amelyekről el lehet mondani, hogy ha Manes látta volna azokat, vízbe dobta volna főművét, az Erzenget és lemondott volna a művészetének további gyakorlásáról.” A kapuk kereteinek díszes faragása különösen szemet szúrt Evlia Cselebinek, aki azt mondja, hogy ha ezeket mind leírná, könyve el sem készülne. Hasonlóképen díszes lehetett az a terem, amely Schweigger, de Evlia Cselebi 1664—66. évi leírásában is szere-

pel: „Tiszta szemelieszi márvány fölé különféle kaméleon színű festéseket készítettek. A falakon levő csodálatos festmények bámulatot keltenek. A nagy diván khána földjét különféle vésett márvánnyal rakták le hasonlíthatatlan módon.”

Ha ezeket a tárgyilag nem ellenőrizhető leírásokat és felsorolásokat olvassuk, lehetetlen, hogy eszünkbe ne jussanak a boldogabb Itália palotái: a velencei Doge-palota faragott és aranyozott famenyezetei, Ferrera és Firenze falfestményekkel ékes palotái, az urbinói hercegi kastélynak csodálatos, finom kézzel faragott kőajtókeretei. Ilyen feltevésekre jogosítanak a Halászbástya Fővárosi Kőmúzeumában és a Nemzeti Múzeumban őrzött maradványok, azok rajzának gazdagsága, valamint a márvány kezelésének finomsága. A nagy bronz szobrokat és kandelábereket a törökök vitték magukkal, a szobrok egy XVI. sz.-i fametszeten láthatók konstantinápolyi felállításukban. Úgy gondoljuk, hogy a lépcsőház kandelábereiből kettő a Hágia Sofia mecsetben őrzött renaissance gyertyatartóval azonos. S ha az analógiákon át nézzük a különböző íróktól származó, nagyobbára egybehangzó leírásokat, akkor megállapíthatjuk azt, hogy Mátyásnak tényleg sikerült budai palatájában renaissance ízlésű környezetet létrehoznia, bár nem épített ex fundamento egységes elgondolású és szabályos formájú, — olasz szimmetriájú — palotát magának. És e munkájával irányt szabott a XV. sz. végén, de még inkább a XVI. sz. elején meginduló és felvirágzó magyar renaissance építészetnek, amely ugyanezen úton haladt: a meglévő, használható régebbi épületeket díszítette olaszos modorú tagokkal.

Mindebből különböző következtetéseket vonhatunk le. A palota tervrajzát, történeti fejlődését, nevezetesen a Marsigli-féle török felvételnek és a XIX. sz.-ban talált falnyomoknak együttes rajzát vizsgálva, szinte kétségtelennek találjuk azt, hogy Mátyás jelentősebb, új, önálló építkezéseket a palota terü-

letén nem folytathatott. A Schedel krónikának a 70-es évekből eredő fametszete is már sűrűn beépítettnek tünteti fel a várkastély egész területét. A kőemlékek tüzetesebb vizsgálata is arra mutat, hogy azok nem egy összefüggő elgondolásnak szerves elemei voltak, hanem az adott körülményekhez, régebbi, nagyobbára gót részekhez símuló díszítő darabok.

De hihető, hogy Mátyás olasz, vagy olaszoktól tanult magyar mestereinek egyszer mégis alkalmuk nyílt arra, hogy egységes egészet alkossanak. És pedig akkor, amikor Mátyás budai, a mai Hidegkúti-úttól a völgybe elnyúló vadaskertje mellé megépítette nyéki vadászkastélyát, melyet Bonfini és Oláh egyaránt magasztalnak. A néhány év előtt éppen csak megkezdett és befejezetlenül maradt ásátások azt tanúsítják, hogy ott egy nem jelentéktelen terjedelmű szabályos alaprajzú, renaissance ízlésű díszítményekkel ékes épület állott. Bár csak az alapokat és néhány faragott kőtöredéket ismerünk, azokból erre bizvást következtethetünk: a faragott frizek, mázos és az „ágaskodó szarvas” gyári jegyével ellátott padlóburkolatok, finomművű építészeti remeket sejtetnek. A nyéki építkezéseknél esetleg Beatrix kezdeményezésre, kell gondolni. A modenai Hyppolit codexben említett 1487—89. évi 42 hajórakomány siklósi és tardosi márvány és Ambrogio mestermunkássága talán ezt az építkezést szolgálta.

Mátyás építő kezének nyomait viselhette magát a XV. sz. végén a visegrádi várkastély is, amely első fénykorát Róbert Károly és Nagy Lajos korában élte. Szépségéről Castelli pápai legátus 1483-ban tett vallomást, mikor levelét így kezdte: „Kelt Visegrad várában, a földi paradicsomban.” Bonfini Decadeseiben a budai palotához hasonlóan jellemzi a vadászkastélyt, hasonló részleteket sorol fel: „A régi Róma fénye leng át itt mindent, rózsaligetekben ércszobrok, az oszlopos előcsarnokot kockás és mozaik díszítés borítja, a kerti házak kapuzatai diadalív szerűek.

Aranytól és ezüsttől fénylik itt minden, és a márványfalak a nap fényét százszorososan verik vissza." A napjainkban lefolyt ásatások során lelt majolikalemezek hátsó oldalán az „ágaskodó szarvas” műhelyjegyét találták meg, amelyet a régészet már a nyéki kastély leleteiből is ismert. Eszerint Mátyás építkezései tehát olyan méretűek voltak, hogy külön kerámiai műhely látta el azokat. Hasonlóan ékesítette és szépítette Mátyás király a tatai várat, meg a diósgyőrit is.

S mintha már a legnagyobbnak tiszta akarása is ébredezett volna a korszak legvégén. Erre mutat irodalmunk egy kevésbé ismert híre, mely Heltai Gáspárnak 1575-ben Bonfini Decadesei nyomán írt „Kronika a magyarok dolgairól” című munkájában rejtőzik. Mátyás uralmát tárgyaló részében Heltai az 1539-ben meghalt Brodarics István váci püspökre, II. Lajos kancellárjára hivatkozva, elmondja, hogy a kancellár beszélt neki Mátyás király hatalmas egyetemi épület terveiről, sőt megmutatta neki a fundálók készítette „jedzésnek” képét is. Heltai leírásából egy óriási, állítólag 40.000 diák befogadására, ellátására és tanítására alkalmas épületnek körvonalai bontakoznak ki: „Ügy jedzették vala, hogy az épületnek két piacca lönne. Az egyik a felső, Bécs felől igen hosszú, a másik félannyi. A felső piacon, úgy rendelte vala, hogy három felől mindenik oldalon boltos kamorák lönnének egymás fölött hét renddel, napnyugatra Buda felé és a Duna felé volnának mind a kamoráknak ablakuk. Ügy jedzette vala kedig, hogy ott kerengő volna környöskörül és ez kerengőkbe mennének széles grádicsok fel a földről egyikről a másikra, és hogy a kerengők a kamorák előtt oly szélesek volnának, hogy a deákok mind beleférnének és ott hallgathatnának leckét. Ahhoz kedig a piacot egybe akará szorítani. És hét részre akarta azt szakasztani, egy-egy által kőfallal: és mindenik szakasztásnak az ő piacára középben egy-egy faragott oszlopot akart alkotni és az oszlopnak az oldalában akarta ez lektornak székit helyezettetni,

holott a doktorokat el akarta rendelni mind végig minden oszlop mellett a leckéknek olvasására. És mindenik oszlopra feljül egy kristályos lámpást akart csináltatni, és minden estve az lámpásokat akarta meggyújtani, hogy éjjel is olvashatnának a lektorok leckéket, és a deákok tanolgatnának, szinte mint nappal az hét lámpásoknak világosságától. Ahol által akarta rekeszteni az hosszú piacot a kisebbik piactól, abban az oldalsban akarta a doktoroknak és a lektoroknak házait csináltatni, minden szükséges szobákkal és kamorákkal. Anniak utána úgy akará a küsebbik piacát építeni, hogy az éjszaki oldalsban szép boltok, szép szobák és szép kamorák lönnének, hogy az elsőksben az orvos doktorok laknának, a másiksban a patikárosok, és az borbélyok, az harmadiksban volnának az betegek külembkülembféle szobáksban, boltokksban és kamoráksban. A másiks oldalslon lönnének szép pincék, szobák, boltok és kamorák, kikksben laknék az oeonomus, a családos ember és minden ő családjai, hogy az mindenféle bort és sereket, kenyeret színetlen tárolna nagy bővséggel. De az alsó részére a Duna felé jedzette vala a kapu felött szép szobákat, boltokat és kamorákat, hol az egész akadémiának, avagy főországnak oskolájának prépostja laknék, ki mind a több deákokksnak, lektorokksnak, mesterekksnek és doktorokksnak, rektorokks vezérlője volna és úgy rendelte vala, hogy éjszakra a kapun alól a Duna felől mind az egész szeren alól egymás mellett mind konyhák volnának, és afelett mindenféle szükségekre való házok: mert azt tekélette vala őmagáksban, hogy úgy rendelne minden szükségeket a schola mind ételből, mind italból, mind egyébb embereksnek szükségére valóksból, hogy az 40.000 tanoló deákokksból egy sem jőne be egész esztendeig az városba, semmi szükségért, hanem mindenek ott bőven volnának a schola mellett. Ugyis intézte vala a dolgot, hogy 40.000 deák laknék színtelen e scholáksban." A terv álomszerősége és valószínűtlensége minden kétségen felül áll. 40.000 diák számára létesített egyetem még

mai elképzeléseinket is messze felülmúlja, de e létszám a középkor összes európai egyeteméit is sokszorosán túlhaladja, hiszen Prágában 1380—1390 körül az évi átlagos diáklétszám 1067 volt. Salamon Ferenc alapos vizsgálat tárgyává tette a Heltai által előadottakat és abból, hogy a Heltai szerint Mátyás király senkinek nem mondá meg a fundamentumok megvetésekor azok célját, arra következtetett, hogy az elkészült alapok egy hatalmas budai katonai tábor falának alapjai lehettek s hogy Brodarics ezek köré szőtte meséjét. A kor egyik legfelvilágosodottabb látású embere, a mohácsi vész leírásából megbízhatónak, éleszemű megfigyelőnek és kitűnő előadónak ismert, világotlátott, tudós Brodarics, az elkeseredett hazafi, a nemzeti öntudat felébresztésére szeretett volna minél nagyobb dolgokat tulajdonítani Mátyásnak és igyekezett őt korának törpe lelkeivel szemben óriásnak feltüntetni. Ha tovább követjük a legenda szárait, eszünkbe jut, hogy Mátyás könyvtárának egyik híres remeke volt Antonio Averulino Filarete olasz építésznek 1460—64 közt olasz nyelven írt, Trattato della Architettura-ja, melyet Bonfini fordított, s melyet ma a velencei Szent Márk-könyvtárban őriznek. Ez a traktus Filarete Milánóban épített sokudvaros óriási kórházának tervén kívül ideális terveknek, városterveknek egész sorozatát tartalmazza. Vajjon nem ezekre alapítva mesélt-e az öreg Brodarics a fiatal Heltainak Mátyás egyeteméről? Mindez közelebbről nézve többnek tetszik, mint történelmi mesének, már csak azért is, mert minden mesének megvan a mélyebb értelme. Számunkra ez a mese azt jelenti, hogy a mohácsi vész előtti magyarság humanista műveltségű férfijaiban már nagyszabású, az antik világot is megszégyenítő, tervszerű építkezéseknek vágya kezdett kibontakozni, s így Brodaricsnak Heltai Gáspár közvetítette renaissance vágyálmaival, álmováraival állunk szemközt. Ha van, aki egy építészeti álmot meg is tud valósítani, akkor a légvárat már csak

kevés és nem lényegi választja el a megvalósulástól. Az olasz Filarete tervéből nőtt ki az Escurial, a párizsi Tuillériák, a Withehall terve, — nálunk mindebből semmisen lehetett. A Brodarics—Heltai legenda sokat mond: sejteti a magyar lélek építészeti érlelődését, nagy vágyak és hajlamok felvirágzását, amelyet azután az ország kétévszázados hódoltsági sorsa elfagyasz-
tott és hosszú időkre visszavetett.

A TÖRÖK HÓDOLTSÁG KORA

MÁTYÁS király alatt az ország és a nemzet politikai és kulturális fejlődésének ismét egyik csúcspontjához érkezett. A magyarság 8—10 nemzedék kultúr-munkájának eredményeit élvezte. De, mint 300 évvel ezelőtt, a nemzeti erők hanyatlásával együttjárt a keleti pogányok támadása, hogy porba döntsön mindent, amit az évszázadok összeraktak, anyagiakban és szellemiekben felhalmoztak; a belső viszályok, a főurak hatalmaskodásai és a középszerűség uralma felőrölték a nemzet erőit és ellenálló képességét. 1526 április végén, Giovanni Barone del Burgio a következőket írta Rómába: „Őszentsége tekintse úgy Magyarországot, mintha máris elveszett volna, mert amellett, hogy abban a hazában határtalan a rendetlenség, nincs itt meg semmitem, ami a háborúhoz szükséges. Az egyes társadalmi osztályok között olyan nagy a gyűlölet, oly nagy az irigység, hogyha a török szabadságot ígérne a jobbagynak, tartani lehetne tőle, hogy ezek fellázadnának a nemesség ellen”. Ugyanaz a helyzet, mint 300 évvel előbb: a belviszályok és fejtelenség a keleti barbárok kezére adták az országot, — de míg 300 éve a széthúzás, meg a bomlás bekövetkezett az ellenség soraiban is, úgyhogy csakhamar elmúlt a válság, — addig most a jobban szervezett török hatalom 150 évre megülte az országot.

Művészi és művelődéstörténeti szempontból azonban rendkívül érdekes és fontos az a jelenség, hogy a Mátyás udva-

rában meghonosodott és a király olasz barátságánál, mecénási hajlamainál fogva felvirágzott olasz renaissance művészeti irány fejlődését Mátyás halála, sőt a mohácsi katasztrófa sem vágta ketté. Úgy tetszik, hogy Mátyás olasz mesterei és kiterjedt műhelyeik a király elhalálása után is tovább dolgoztak Budán II. Ulászló számára, már amennyire a kincstár szegénysége megengedte. A Fővárosi Kőműzeum egy Jagelló címertöredéke s a legújabban a nyéki ásatásoknál talált kőpárkány tesznek tanúságot erről. Viszont a mesterek nehéz helyzetükben bizonyára másfelé is kerestek és találtak munkát. Így már 1507-ben, mikor Nagyrévi András címzetes püspök és Pestváros Tanácsa egy-egy remekbe faragott pastofóriumot állítottak a pesti főtemplomba. Amint ma már tudjuk, a budai műhely egyre több főpapnak és főúrnak dolgozott. Ők maguk, vagy legalább munkáik, elkerültek az országnak csaknem minden részébe. Elsősorban foglalkoztatta őket a roppant hatalomra vergődött, mesés gazdagsághoz jutott Bakócz Tamás, esztergomi érsek, akinek Olaszország felé néző személyi politikája közismert volt. Jellegzetes, erőteljes, bár kevésbé megnyerő személyiségének képe talán teljes sém volna az esztergomi vörös márvány kápolna nélkül, amelyre nem egy olasz város büszke lenne. Ez a nagyszabású építészeti és díszítő-szobrászati remekmű csak a legkiválóbb kezektől eredhetett, talán valóban Johannes Fiorentinus műve volt. Hasonló módon megbecsülte e művészeket a többi főpap, így Báthory Miklós, aki váci rezidenciáját díszíttette velük. A bácsi püspök, valamint a Bakóczhoz közelálló, kassai származású Szatmáry György pécsi püspök egy-egy remekbe faragott pasztofóriumot állíttatott fel és házat is olasz kőfaragókkal díszíttette. Ezek a kőfaragók dolgoztak később 1520 után Perényi Imre és fia, Péter számára Siklós várának díszítésén. A Dunántúl falvainak egész sorában megtalálhatók az olasz stílus elterjedésének nyomai (Bajna, Márévár, Somogyvár, Nagykapornak,

Veszprém, Pannonhalma). Felsugárzott a budai renaissance a Felvidékre is, a Báthoryak művészet-szeretete ragyogtatta meg a pompázatos nyírbátori stallumokban (1511), továbbterjedt Váradra, Szilágycsehre, Kolozsvárra. Még így is meglepő, hogy egy olyan jelentéktelen, félreeső erdélyi faluban, mint amilyen Menyő, Johannes Fiorentinusnak egy signált kapukeretére akadunk. De az olasz művészet közkedveltségét bizonyítja az is, hogy míg általában a firenzei iskola hatásai érezhetőek, firenzei, vagy ilyenektől tanult mesterek kezevonásait találhatjuk, addig 1512-ben Lázó János erdélyi főesperes gyulafehérvári kápolnáját északolasz, lombardiai mesterekkel faragtatta, akik a budai iskolától függetlenek voltak.

Feltűnően nagyfontosságú jelenség, hogy Mátyás halálától a mohácsi vészig terjedő, nem is négy zűrzavaros évtized egy-egy irányba tudta terelni az ország ízlését, s egy olyan egy-egy stílus alapjait rakta le, amelyen tovább építhettek az országrészek. A politikai körülmények hatása alatt már korán művészi provinciák alakultak ki: az egyik a Dunántúl és az azzal szorosan összefüggő Duna—Vág-szöge, — a második a Felvidék, a harmadik Erdély.

A Dunántúl királyi uralom alatt maradt szögletében természetszerűleg elsősorban a szomszéd országok közvetítette hatások jelentkeztek. Ott a bécsi udvar olasz eredetű mesterei és várépítő mérnökei, kőfaragói a XVI. sz. első felében átalakították, vagy legalább is renaissance stílusban megújították, díszítésekkel felfrissítették a nyugati végek középkori várkastélyait: Siklóst, Kanizsát, Várpalotát, Sárvárt, Lándzsért, Németújvárt, Lékát és Szalomakot. Megjelentek az olaszországi, nevezetesen a velencei és lombardiai, félköríves-záródású, finomművű kapcsolt ablakok, így például Kaboldon szinte ugyanazok, amelyekkel a Felvidéken Sárospatakon, Erdélyben Alsórákoson találkoztunk. A XVII. sz. első negyedében már nagyobb szabású átala-

kításokba fogtak a főurak, a Nádasdyak, Kérik, Eszterházyak. Elsőnek kell említeni a lakompaki kastélyt. Udvari oldalán hatalmas vonalzású, konzolokon nyugvó emeleti tornáca volt, melyet később teljesen átalakítottak. A földszintre a konzolok alá négyzetes pillérek és boltozatok kerültek s az így megerősített konzolokra az emeleten toszkán oszlopsorokon nyugvó boltozatos ambitust építettek. Hasonló boltíves loggia épült Kabolodon a kastély udvari szárnya elé, s az oszlopok formája szerint lakompaki mesterre kell következtetnünk. A legszebb azonban a németkeresztúri kastély egységes, kétsoros, emeletes loggiás udvara, mert ott a könnyed, szélesnyílású árkádok az udvarnak mindnégy oldalát körülölelik. E loggiás udvarok kétségtelenül Tirolon, Stájerországon és Alsó-Ausztrián keresztül közvetített olasz hatások alatt, talán éppen olasz mester munkájaként születtek meg. Bizonyítják azt, hogy hazai építészetünk még itt az osztrák határszélen is sokkal inkább állott olasz, mint német hatások alatt, a nemesen tiszta formák ellentétesek a német renaissance groteszkre hajlamos irányával. Az olasz hatás a főúri építkezésekből továbbsugárzott elsősorban a polgári építkezésekbe. Legszebb bizonyítékát Sopronban láthatjuk a polgárházak tisztán oszlopos, szélesarányú loggiáiban, amelyeknek ottan se szeri se száma: a Kmetty-ház, Fabricius-ház, Katolikus Konventház, tűzoltó laktanya a legszebb példái e forma elterjedésének. Ez a stílus jelent meg a pozsonyi Városháza udvarán, a szeptenczi kastélyban, amely már szinte a németkeresztúri Nádasdy-kastély másolatának tetszik, a sok tekintetben hasonló tapolcsányi kastélyban, melyet úgy látszik a hetési Pethők építettek ki, de ez jelentkezett a Felvidéken is a nagybittsei kastély oszlopos udvarában, a besztercebányai régi Városház, valamint a lőcsei Városház loggiáján, melyet a középkori épületmag köré 1551-ben építettek, s Lőcse számos polgárházának udvarában. Ennyi példa ismeretében már határozott stílusról beszélhetünk. A tosz-

kán-oszlopos loggia már nem tekinthető egy-egy mester véletlenül született művének. A felsoroltaknál is nagyobb, de eddig eléggé fel nem értékelt jelentőségűek voltak ezek a boltívsorok a magyar építészet további kialakulására. A főúri házak boltíveinek, ambitusainak kétségtelenül igen nagy hatása volt először a köznemesi kúriák, majd később a falusi parasztházaknak az „ereszt”-ből kifejlődött boltíves tornácára: ennek az egész magyar nyelvterületen annyira elterjedt, tucatnyi változatú és a nép szívébe zárt építészeti formának kialakulására.

Míg a Dunántúl nyugati végei, a Duna északi partjai, a Vág és a Duna által bezárt táj az osztrák területeken át érkezett hatások alatt építkezett, addig a Vág völgyétől keletre és északra a Magas Tátra és a Garam völgye közötti terület, el a tokaji hegységig — egy másik, szinte teljesen önálló művészi területnek látszik, ahol az építészet egészen más hatások, más benyomások alatt fejlődött.

A Budavárából kisugárzott renaissance kultúra magvetései ide is eljutottak, még pedig egészen különös utakon. Szatmáry György mesterei megtermékenyítették a Perényiek siklói építkezéseit, ahol Perényi Imre 1515—30 között foglalkoztatta a pécsi kőfaragókat. Mikor fia, Perényi Péter 1534-ben Sárospatakra telepedett át, úgy látszik, magával vitte a mestereket és tanítványaikat, hogy a Bodrogra torkolló régi középkori várnak lakószárnyát kijavítsák, feldíszítsék, „korszerűbbé” tegyék. Így családi kapcsolatok révén jutott a budai renaissance nagy vargabetével, a Felvidékre. A sárospataki építkezések két időszakra oszthatók. A XVI. sz. 30-as éveiben Perényi Péter a hatalmas gótikus eredetű lakótornyot renaissance díszítésekkel, ajtó- és ablakkeretekkel, kandalókkal gazdagította és akkor készült a vár lenyűgöző pompás éke, a lakótorony dúsan faragott kapuzata, amely határozott rokonságban áll a firenzei eredetű, nálunk sokat emlegetett Traui János mester stílusával, — de mint

annak helyi változata jelenik meg. A kapunak két kőfaragó jele arra mutat, hogy ott helybeli iskolázottságú középkori mesterek is működhettek, mert az olasz renaissance mesterek ilyen jeleket soha nem alkalmaztak. Meglehet, hogy a siklói kőfaragókhoz felvidékieket, kassaiakat is társított Perényi.

Míg Sárospatakon e lakótoronynál a renaissance művészet csak díszítésre szolgált, a melléje épített rombuszalakú és Lórántffy Zsuzsanna által felépített szárny már alaprajzi és homlokzati koncepciójában is későrenaissance jellegű. Főként két részlet tanúskodik erről: az új palotát a lakótoronnyal összekötő, annak feljárójául szolgáló árkádos, nyitott lépcső és mellette a földszinti könyvtár 30 ablaka, valamint a kerti homlokzat, nevezetesen középső részének kompozíciója.

A Perényiek sárospataki építkezéseinek történetét részleteiben vizsgálva, megtudjuk, hogy a magyar urak ebben a korban is vágyódtak a korszerű építészetre, de mecénási hajlamukat csak úgy elégíthették ki, ha idegen mesterekkel dolgoztattak, velük honiakat társítván, hiszen magyar építőiskola akkor még nem alakult ki. A helyi kőfaragók jól-rosszul elleshették az idegenek művészetét, következőleg kezükön az ellesett formák elvidékiestek, mivel a formák önálló továbbfejlesztésére még nem voltak alkalmasak. Való, hogy a magyar renaissance ekkor inkább csak a régi, nyugodtabb és boldogabb időkből visszamaradt ódon épületeknek díszítésében merült ki: nagy, önálló koncepcióknak anyagi lehetősége a XVI. sz. véres évtizedeiben még fel sem merülhetett.

Éppen ezért annál érdekesebb a Felvidék többi nagy, mindinkább kialakuló, önállósuló gócpontjaira figyelni. Három ilyen vehető észre: keleten Bártfa, Eperjes, Kassa vidékei, nyugatra a Szepesség: Késmárk, Lőcse, Igló között és délebbre a bányavárosok: Selmecbánya, Besztercebánya, Körmöcbánya között fekvő terület. E gócek bizonyos magasabb kultúregységet al-

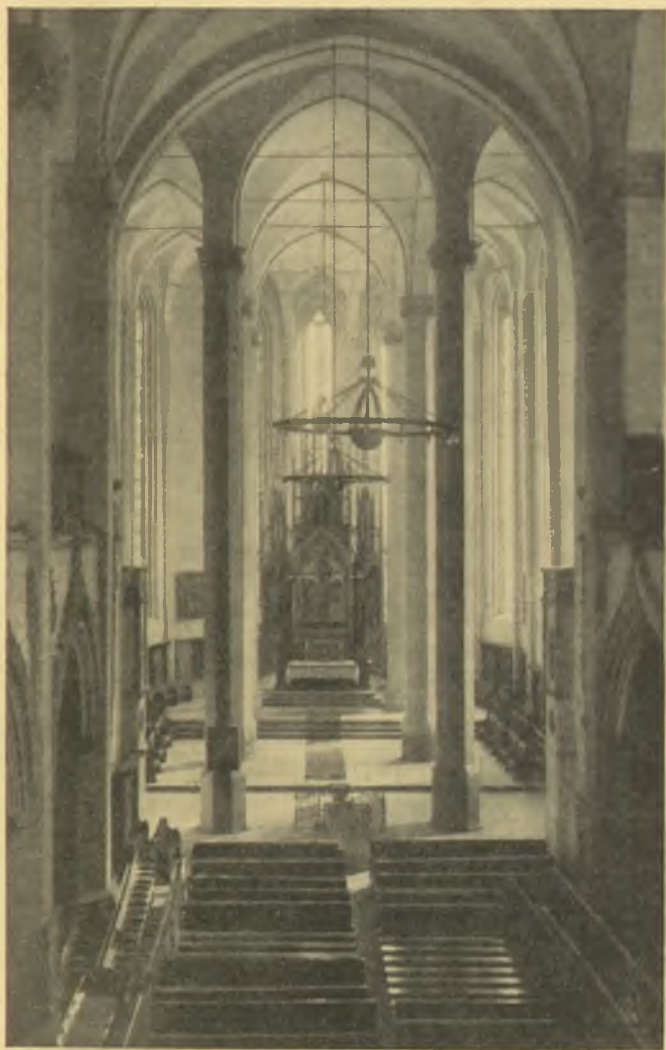
kotnak és renaissance építészetük lényegesen különbözik mind a sárospatakitól, mind a dunántúlitól. A renaissance itt is meghódította az építőművészetet, de az olasz hatások egészen más úton kerültek ide. Ide már nem a velence-stájerországi útvonalon érkezett az olasz művészet, hanem a Brenneren át, Morvaországon, Krakkón keresztül Danzig felé vezető és Krakkótól Lemberg—Kiev irányba eltérő nagy kontinentális, kereskedelmi útvonalon zajló forgalom hordta össze egyfelől Itália, másfelől Kelet hatásait. És ez gazdaság-földrajzilag természetes is, mert mind a három vidék: a bányavárosok, de még inkább a Szepesség és Bártfa—Kassa vidéke, Európának ekkor a legfőbb, legnagyobb és talán legjelentősebb keleti útjának hatáskörébe tartozott. Ezen a tájon a nagy kereskedelmi útvonal forgalma, valamint az arany-, ezüst- és rézbányáknak termékenyítő hatása alatt csakhamar jellegzetes városi kultúra alakult ki, illetőleg erőteljesen felvirágozott a középkorban megalapozott művelődés.

Itt is alapjaiban olasz hatások az uralkodók, csakhogy egészen különleges formában: az attikás, pártázatos építészet jegyében. Felette érdekes azt látni, hogy az eredetileg német alapítású felvidéki városok, amelyek a XVI. sz. első felében még jellegzetesen német arculatúak lehettek, miként változtak meg a XVI. sz. második felében: a magas tetők, az utcára forduló magas ormok eltűntek, mert magas attika falakat építettek a nagyhajlású tetőszek elé. Kassán még a gótikus dóm is attikássá alakult, amint azt egy XVII. sz. útleírásból olvashatjuk: „Die Häuser allhier seind gross und auf Althanenart ohne Dach, wie dann auch die Pfarrkirche, als ein höchst verwunderlicher Bau, also auf Althanenart, ohne Dach ist”. Érdekes, hogy ezt a művészeti irányváltozást racionálisan indokolja a kor: a nagy tetők tűzveszélyesek, azokat le kell bontani, vagy legalább is magas tűzfalakkal kell körülkeríteni, hogy az egyes házakat az esetleg kitörő tűz továbbterjedésétől megóvják, — így ír Dóczi

Miklós 1556-ban a körmöcbányaiakhoz. Persze inkább izlésbeli kérdésről volt itt szó, mint gyakorlatiról, az olasz izlés küzdelméről, mely a vízszintes főpárkányvezetést az ormok zeg-zugosága fölé helyezte. De míg az olasz renaissance-ház főpárkánya klasszikus tagolású, frizes és konzolos párkány, — addig a Felvidéken főként a XVI. sz.-ban a magas attika egyre díszesebb, egyre csipkésebb pártázatokkal vágott bele az égbe, s így megszületett a felsőmagyarországi pártázatos stílus, — a Kárpáton túl a déllengyelországi pártázatos renaissance, akárcsak távol Nyugaton a késő gótika és az olasz formák egymásba ölelkezéséből a francia renaissance. A krakkó—kievi interkontinentális úton haladó kelet-nyugati kereskedelmi forgalom — melynek jelentős tényezője volt a virágzó perzsa iparművészeti áru — megtermékenyítette a vidék formaalkotását keleti és nyugati formaelemekkel. Így e táj művészetében éppúgy összeöllelkeztek a keleti és nyugati formák, mint Velencében történt, mikor az Európa kelet felé nyíló kapuja volt. S e körülménynek döntő hatása volt a felsőmagyarországi renaissance kialakulására. Magyarország egyéb kultúrtájain elsősorban a renaissance díszítő kőfaragás művészete uralkodott, itt egy sajátos díszítő technika, a sgraffitto — régi magyar szóval a „mészmetszés” terjedt el. Ez az eljárás Firenzében és Észak-Olaszországban fejlődött ki. A homlokzatfestésnek ez a fajtája, amely elsősorban dekoratív és mindig síkszerű hatásra törekszik, ellentétben áll az illuzionista homlokzatfestéssel, amely felbontja a homlokzatot (pl. Holbein híres bázeli festett homlokzatai, amelyek Konstanztól Augsburgig divatoztak). A felsőmagyarországi sgraffitók éppoly síkszerűek, mint ahogy a perzsa művészet szőnyegei, kerámiai, vagy keramikus homlokzatt díszítései is azok. A sgraffitós-díszít gyakran illesztették fülkesorba, hogy a finomművű keretarchitektúra a sötét alapról hatásosabban elváljék és könnyedébb legyen, de a homlokzat kezelése mégis síkszerű, nem metszik át párkány-

tagok, az ablakkeretek pedig enyhe plasztikájúak. Szembeszökő az épületek zárt tömegszerűsége, amely mindössze a pártázatban oldódik fel és csipkésen vágódik bele az égbe. Itt a renaissance már nemcsak a faragott díszítésekkel való pepecselgetés, hanem művészi egésznek alkotása. Kitűnő művészek voltak az építészek, akik ezeket a kastélyokat és tornyokat „ex fundamento”, az alapoktól kezdve elképzelték és megépítették, és a festők, akik a sgraffitó-díszeket felrakták: a késmárki Thököly-vár hatalmas liliomsorát, indakoszorúját a Berthotiak fricsi kastélyának pártázatán a fülkék jellegzetes sgraffitó-figuráit: Aeneast és Nagy Sándort, Dáriust és Cyrust, Domitianust és Vitellust, a Hunyadiakat egy-egy XVII. sz.-i főúr és lantos diák alakja mellé sorakoztatták.

Ez emlékek értékének teljessége csak akkor bontakozik ki, hogyha belepillantunk történetükbe, abba az életbe, amely megteremtette őket. Így a legrégebbnek ható bethlenfalvi Thurzó-kastélyt 1564-ben építették és amint a csak nyomokban megmaradt sgraffittós címerből kitűnik, 1568-ban díszítették. A hatalmas nagyeeöri kastélyt 1580 és 1590 közt rakatta a tudós gradeczi Horváth-Stansith György — a saroktornyokon megmaradt félköríves pártázat és a már elfakult sgraffitó-dísz erre enged következtetni. A századvégén épült a Máriássyoknak később barokk stílusúvá átalakított márkusfalvi kastélya, amely kétségtelenül ugyancsak attikás volt, 1601-ben Palocsai Horváth György gyökeresen újjáépítette a nedeci várat és a régi vár-fokokat díszes keleti-ízlésű pártázatokká alakította, amit a következő büszke felírás hirdet: „Georgius Horváth de Palocsa hoc Castrum virtute sua acquisivit, ornavit, amplificavit”. A savniki cisztercita-kolostort Thököly István alakította 1619-ben várkastéllyá; ennek belső várát a szepesi püspök a XVIII. sz.-ban barokk formájúvá építette. A külső falakon ott is látni még az árkádsort, amelyben sgraffittót tétélezhetünk fel. Ilyen

16. A brassói Fekete-templom szentélye. XV. sz.
(Fotofilm felvétele, Kolozsvár)

17. A sárospataki vár és XVI. századi renaissance lépcsője.

(MTI felvétele)

díszel ékes volt a háború előtt gyalázatos módon tönkretett, pompás arányú frigyesvágási kastély is, amelyet ugyancsak Palocsai Horváth emeltetett. 1628-ban Thököly István a romjából újjáépített késmárki vár kaputornyát és valószínűleg a kerek tornyot is pártázatokkal együtt páratlanul díszes, színes, bujagazdagságú, indásdíszítményű sgraffitókkal ékesítette. A sorozatot befejezi a szépséges fricsi kastély, amelyet Berthoti Bálint építtetett 1623-ban Sorger Mihály kassai építőmesterrel. Remekszépségű festői díszét pedig 1630-ban alkotta meg Martinus Vaxman. Megemlíthetjük még Lubló várát, amelyet 1634 körül Lubomirszky Saniszló újított meg és ékesített szeszélyesen gazdag pártadíszsel, a sárosmegyei Demeter-kastélyt és a Bercsényiek brunóci kastélyát (1657).

Ez a felsorolás mutatja, hogy a Felvidéken: Szepesben és Sárosban a XVI—XVII. sz. fordulóján egy magyar főúri kör élt, — a Thurzók, Thökölyek, Horváth-Stansithok, Palocsai Horváthok, a Berthotiak, Máriássyak és Semseyek köre. Egy virágzó kultúrkörrel állunk itt szemben, amely két emberöltőn keresztül alkotott hazánkban sehol másutt elő nem forduló: egy stílust teremtett, amely ennek a tájnak a gyermeke. Ide nem jöttek olasz fundatorok és kőfaragók, a helyi művészek megbízóiknak bűvkörében érlelték ki ezt a stílust, s így lett a magyar építészettörténetnek mondhatni egyik egyedülálló jelenségévé. A városok és főúri kastélyok körüli falvak visszhangozták ezt a stílust a számukra legjelentősebb építkezésekben: a templomok tornyain és a meglepetésszerűen feltűnő haranglábakon, nevezetesen Késmárk (1591), Szepesszombat (1598), Menhard (1609). Nagyeör, Poprád (1658), Matteoc, Lócse (1661) ilyen építményein. A régebbi középkori templomok tornyai ugyancsak pártázatosá alakították át. Így elsősorban a szepeshelyi székesegyház román tornyai kaptak delfin-díszes pártázatos koszorút. Ezt a példát követték Grancs-Petróc, Oszikó, Jamnik, Görgő, Kom-

lósskeresztes (1620), Vörösalma, Sinnye-Lipóc (1625), Szinnye (1628), Zboró (1670) plébániáinak tornyai.

Hasonló gazdag kultúrájú és ezért eleven építőéletnek nyomai fedezhetők fel a Felvidék város csoportjaiban: a szepesi, sárosi és a bányavidéki városokban. Minden jel arra mutat, hogy a polgári rétegek derekasan és a lehetőség szerint építettek is, egy sajátos városi építőkultúrát érlelve ki. Sajnálatos módon ezekből az emlékekből még kevesebb maradt reánk, mint a főúri építőkedv-teremtette kastélyokból. A városi házak, a viszonyok és az életkörülmények változásával hamarosan elavultak, rendeltetésük megváltozott és átalakítások váltak szükségessé, amelyek az eredeti képet károsan befolyásolták. A renaissance elvirágzott, barokk és rokokó divatja jött, és végül a nagy pusztító, a XIX. sz. e felvidéki polgárházakat erősen kivetkőztette 250—300 év előtti formájukból. Az egykori feljegyzések szerint oly pompás Lőcsén csak 3—4 ház tartotta meg eredeti formáját, Besztercebányán alig egy-két renaissance polgárház maradt, Eperjes még a leggazdagabb ilyen emlékekben. Azonban ez a kevés is elegendő ahhoz, hogy bizonyos mértékű képet alkothassunk magunknak az 1600-as évek felvidéki polgári lakóházépítkezéseiről. Elrendezésüket és felépítésüket erősen befolyásolták a középkori fallal övezett városok telekviszonyai, nevezetesen az, hogy kis utcaszélességű, de annál mélyebb telkek álltak csak rendelkezésre. A városok területe a lakosság számának növekedésével hamarosan szűknek bizonyult, mivel az első telepések természetesen igyekeztek rövidre szabni a várfalak hosszát. És minthogy mindegyik ház igyekezett a Fő-utcára, a Fő-térre homlokzatot kapni, egy-egy házra alig jutott több, mint 25 láb, 10—12-szer annyi mélység mellett. Csak igen befolyásos főúri, vagy rendkívül gazdag polgári családok szerezhettek maguknak két szomszédos telket. E körülménynél fogva, úgyszólván, általános lett a háromablakos homlokzatú utcai s a hozzá csatlakozó egymenetes ud-

vari lakószobaszárny, melynek közlekedését az emeleti szobasor elé, konzolokra rakott árkádos erkély szolgálta. Legszebb példa rá Lőcsén a Szkcicsák- és a Spillenberger-ház. A földszinten az utcai menetnek a kétharmadát a nagy, boltozott üzlethelyiség foglalta el, egyharmadát pedig a boltíves bejárat. A ritka kettős telken épült házakban, például az eperjesi Rákóczi-házban, a kapualja a homlokzat felét foglalta el és két oszlopsor hat boltmezőre osztotta a tágas csarnokot. Az üzlethez csatlakozó 4—5 m széles udvari menetben raktárak és műhelyek voltak. Az első emeletről egy kisebb meg egy nagyobb, rendszeren díszes kiképzésű, stukkóval ékes boltozatú terem nézett az utcára: ezek voltak a vagyonos kereskedőcsaládok reprezentációs helyiségei. Az udvari szárnyban, a sarokban volt az előszoba és a konyha. A felsőbb emeleteken és az attikához dülő padlástérben raktárak következtek. Megtörtént néha, például Eperjesen, hogy az udvari szárny nem csatlakozott az utcaihoz, hanem attól függetlenül épült meg, ilyen esetben pilléres boltíves tornác húzódott végig az utcai szárny belső menete előtt. A szűkös térbeli lehetőségek közepette természetesen nehéz volt a lépcső felvezetése, a lépcsőtérnek a többi közé való beiktatása. A mi korunk persze némileg kényelmetlennek találja a lépcsőket, viszont annál festőibbnek látja. A térrel való végsőkig fukar takarékoságra nevelt középkori leleményesség az így adódó fülkéből hatalmas almáriumokat alakított, a földszinti üzlethelyiség és a padlásraktárak közé még a mai felvonóaknákhöz hasonlót is beleszorítottak az áruk szállítására. A lőcsei és eperjesi házak alaprajzi elrendezése és felépítése kitűnő, jóliskolázott, találékony mesterek munkálkodásáról tanúskodik. Ezek a tervezők és kivitelezők, kétségtelesen építtetőik határozott kívánságára a patricius-házaknak a kor ízlését kielégítő megjelenést biztosítottak pártázatos stílus jegyében. Sok esetben, mint a besztercebányai Fischer-háznál is, az attika egyszerűen felhúzott fal, mely csak a felső végén kapott

némi tagozást, egymásba vágott ívekkel. Igen gyakori, mégpedig Eperjesen, a felül ívesen lezárt fülkesor, finomművű párkánnyal, amely fölött csipkés pártatag virágzik az ég felé. Ez ál-árkádok arányai, finom tagolása nem egyszer, így az eperjesi Rákóczi-háznál, igen képzett mestereket sejtetnek, meglehet, hogy Rákóczi Györgynek Erdélyben is foglalkoztatott fundálói — például Serena is — közreműködtek itt. A felvidéki pártázatos, sgraffitós renaissance tehát nemcsak a főurak kastélyainak körében terjedt el, hanem a városi polgárság szívét is megnyerte. Ezek a városok német alapítások voltak, de a XIV. sz. elejétől rohamosan elmagyarosodtak. Az olyan félreismerhetetlenül német renaissance stílusú faragott mű, mint a besztercebányai Herritz-háznak faragott erkélye — a szepesolaszi származású Johannes Weinhardt 1636-ban készült alkotása — e táj művészetére egyáltalán nem jellegzetes, hanem egyenesen kivételnek tekinthető.

A budavári renaissance művészet kisugárzásai Erdélyben is megállapíthatók, ahol a renaissance díszítmények stílusa mélyre lebocsátotta a gyökereit, páratlanul sokáig virágzott, ritka érdekes kereszteződéseken ment át az erdélyi művészet ősiségével. Erdély művészileg nemcsak magyar, hanem európai viszonylatban is távoli elszigetelt provinciává lett, hiszen nyugat felől csak hatalmas kerülővel: a Vág völgyén, Kassán és Huszton, a török hódoltsági területek megkerülésével lehetett megközelíteni ezt a földet, amely nemcsak a magyar, hanem a nyugati kultúrának is végvára maradt a XVIII. sz.-ig, és sokáig volt az a föld, ahol a magyar műveltség aránylag nyugodtan fejlődhetett. Belviszonyai a XVI. sz. során kedveztek a művészetnek, bár a folytonos viszályok, kisebb-nagyobb tatárbetörések oly véres időket idéztek fel ott is, melyeket élesen jellemzett Brutus János Mihály, a Báthoryak történetírója, aki 1574—75 közt járta be Erdélyt. Könyvének „Hungarorum Mores” című fejezetében olvassuk ezeket: „A magyar, aki egyébként az aranyhímzésű ruhára, dí-

szes bútorra, szép képekre, márvány és bronz dísz tárgyakra nem sokat ad, lovát oly sokra becsüli, hogy alig van határa annak a gondosságnak, mellyel csinosítja: aranyat, nyakéket és gyöngyöt rak rá, sőt vannak olyanok is, akiknek a lovuk nagyobb értéket képvisel, mint házuk, vagy egész vagyonuk... Téves az a hit, hogy a magyarokat az építéstől a nagy költség tartja vissza, akik e véleményen vannak, úgy látszik, nem ismerik a magyarok helyzetét: Magyarország ugyanis olyan veszedelemben van, hogy akik építenének, félniök kell, hogy inkább a barbár ellenségnek, mint a maguk és utódaik számára gondoskodnak”.

Mindennek ellenére bizonyos, hogy Erdélyben a XVI. sz.-ban is erősen építettek, vagy legalább is igyekeztek a régebbi épületeket csinosítani, s az új, divatos olasz művészet jegyében korszerűbbé tenni. Már 1500 körül feltűntek motívumai a far-nosi templom egy tumbáján, Szilágycsehen és Geréb László címerkövén a gyalui várban, amely akár Firenzében is megállhatná a helyét. Menyő templomának renaissance ajtókerete megéppenséggel Johannes Fiorentinus esztergomi műhelyével kapcsolatos, — a látszat szerint — sőt talán Esztergomból szállították Menyőre a darabokat. 1512-t írtak, amikor Lázó János főesperes megépíttette Gyulafehérvárott — bizonyára lombardiai mesterekkel — híres kápolnáját. És bizonyára sok, előttünk ma már ismeretlen, Erdélybe hozott, vagy ott faragott renaissance épület-rész nyomán lassan kialakult egy erdélyi kőfaragóiskola és helyi műhelyek keletkeztek. Kőfaragó Gergely, Seres János, Váradi György, Diószegi István és Péter kőfaragókról írásos híreink is maradtak. Szapolyai János és Martinuzzi György Szamosújvárott és Alvincen neves olasz mestereket foglalkoztattak, nevezetesen annak a Domenico da Bologna fundatornak a munkálkodása is feltételezhető ott, akinek művészete erősen hatott Erdély építészetére, olyannyira, hogy nemcsak Erdély régebbi keletű úri házai nyertek renaissance díszítést, hanem Kolozsvár

polgári házai megújításánál is divatba jött alkalmazása, s ezért a század harmincas éveitől kezdve Kolozsvárott egész sorozata maradt meg az ajtó- és ablakkereteknek. Formáikban gazdagok, sőt változatosak ezek a kőemlékek — és arról is tanúságot tesznek, hogy a középkor kőfaragói és leszármazottaik a maguk tudásából mennyit vittek át az új művészetbe — ami ismét tanúságot tesz arról, hogy a XVI. sz. végén már erdélyi mesterek dolgoztak. Igen jellemzőek erre Kakas István kolozsvári háza lépcsőházának és zodiákus szobájának boltozati gyámkövei, amelyek ez időben készültek, bizonyára Diószegi István műhelyében. Ugyanígy a fogarasi vár XVI. sz. végén épült két emeleten átmenő árkádos udvarának részletei: az erőteljes homlokzat elé állított féloszlopok tagolásukban, nevezetesen az alsó sor köteges pillérei, a párkányok háromszögű kiugrásai középkori formaalakítás emlékeivel telítettek, akárcsak a vajdahunyadi várnak száz évvel előbb épült egyik szárnyában Mátyás király ú. n. „Aranyházán”. Erdélyben a művészeti fejlődés lassú és vontatott, a formákhoz való ragaszkodás a legigazibb hagyomány volt, amiben, természetesen, nagy része lehetett az országrész távolságának, elszigeteltségének. A messze nyugati tájakról egyszer odaszármazott formák továbbéltek, mint bárhol Európában, a renaissance formák még a XVIII. sz. első felében is elevenen fejlődnek. E stílus nyomait megtaláljuk a kendilónai Teleki kastélyon (1698), a szentbenedeki Korniss-kastély bástyáján (1720), sőt még 1766-ban a csáki-gorbói kastélykapun is, viszont talán éppen ezért az úri építészetből átszűrődtek a népi építészet és díszítés szintjéig s ott csaknem egészen eredeti módon új életre keltek.

Eleven építőélet virult fel Erdélyben a XVII. sz. elején, amikor Bethlen Gábort emelték a fejedelmi székbe. Fegyelmet teremtő, békére vágyó politikája és erélye olyan viszonyokat teremtett, amelyek kedveztek az építkezéseknek. Törvénnyel kötelezte a főurakat és a törvényhatóságokat, hogy Gyulafehér-

várott építkezzenek és ügyelt a törvény megtartására. Nagy gondot fordított a háborúban feldúlt városok újjáépítésére. Így 1624-ben szigorú parancsot adott ki, hogy Kassa rombadőlt házait tulajdonosaik 40 nap alatt újjáépítsék, s hogy a munkát elősegítse, Lőcséről és Eperjesről kocsikat, asztalosokat rendelt Kassára. Országépítő munkájának ezernyi gondja között maga is szüntelenül épített. Szalárdi János siralmas krónikájának második könyvében a bethleni korszak szép napjait ecsetelve ezeket írta: „Az fejedelmi házakat és udvart itt székeshelyen nagy, friss és pompás épülettel, kívül olasz-fokoson, belül különbnél külön szép képírásos aranyos és mészmetszésbeli mesterséges mennyezetekkel és azokat sok ezer tallért érő különbnél külön velencei drága kárpitokkal megékesítvén . . . A collégiumot pedig alkalmasabb és derekasabb épülettel akarná ugyan Fehérvárrott fundamentumból építeni, el is fundálta volt.” Helyreállította a gyulafehérvári székesegyház romlásnak indult tornyait és hogy székvárosát kényelmesebbé, egészségesebbé tegye, „napnyugat felől való nagy hegyekből pedig a szőlőhegyeken által csőkön a föld alatt igen szép bő forrásvizet vittetett be . . . Sok volna előszámlálni az építésben való telhetetlenségét, azt pedig mindenütt nagy, pompás és szintén királyi nagy kiterjedt fundálásokkal Váradnak az dél és napnyugat felől való legnagyobb bástyáját, mely azelőtt palánkkal vala építve, fundamentumából fogva kövel, téglával fölépítetté”. Jelentős építőtevékenységet, vagy legalább is csinosító, rangosító munkát folytatott a feleségére testált dévai vár lábánál fekvő „Magna Curiában” is, amelyekhez remekbefaragott kerti feljárót építtetett. A fejedelemnek állandó gondja volt a gyulafehérvári palota kifestése, hálószobájának falait 10 freskó borította, amelyek a teremtés történetét ábrázolták. 1622-ben Szóts János gyulafehérvári festő egy folyosót díszített, közvetlen Bethlen halála előtt pedig egy kassai festő dolgozott Gyulafehérvárott, akinek helyettesítésére Meth-

veczky János kassai festőt ajánlották, miután megbetegedett. Óriási összegeket fordított a velencei, flandriai, meg nürnbergi falkárpitokra, egyszer 2060, másszor 11.000 tallért. Velencéből bronz és üveg gyertyatartókat hozatott. Az építkezéseinél dolgozókról ezeket jegyezte fel Szalárdi: „Az országban idegen országokból nagy költséggel mindenféle jó mesterembereket, tudós fundálókat és kőműveseket behozat vala . . . Az várak, végházak építtetését Velencéből s más külföldi országokból hozatván főfundálót és kőműves egyébféle jó mesterembereket szorgalmatossággal continuáltatja.” Az olasz fundálók közül névszerint is ismerjük Augustinus Serena Venetust, meg a mantovai Giovanni Landit, akik mellett magyar lapicidák is dolgoztak. Így a névszerint ismert kolozsvári Diószegi István mester. Távolba néző kultúrpolitikája a tehetséges fiatalságot külföldre küldte tanulni. Ezek között építészek is voltak. Ilyen kultúrvágyódásról Magyarországon Mátyás napjai óta nem hallhattunk. Annál szomorúbb, hogy e munka eredményei nyomtalanul eltűntek: amint Mátyás budai palotáját végleg elpusztították 1686-ban a szövetséges hadak, úgy dúlták fel a gyulafehérvári fejedelmi házat III. Károly várépítő mérnökei és a barokk építészet.

Módfelett érdekes, hogy a Bethlen alatt idegenből hozott építészeti kultúrának milyen visszahatása támadt Sárospatakról Erdélybe jött I. Rákóczi György idején. A szigorúan számoló fejedelem sem nélkülözhetette az építkezés királyi szenvedélyét. Folytatta Bethlen építkezéseit, befejezte a radnóti kastélyt, — melyet szintén Serena tervezett — palotát rakatott Székelyudvarhelyt és Görgény fejedelmi váraiban továbbítte Nagyvárad erődjeinek és templomának építését. Kezdetben nem pihentette Bethlen olasz mestereit, Serenát nemesi rangra is emelte, de idővel megváltozott felfogása, amint azt ismét Szalárdi krónikájából tudjuk: „A fejevári fejedelmi házak, melyek Bethlen fejedelemtül nagy, pompás olasz fokokra, sűrű csatornákra épí-

18.

A besztercebányai
régí városháza.
XVI. sz.

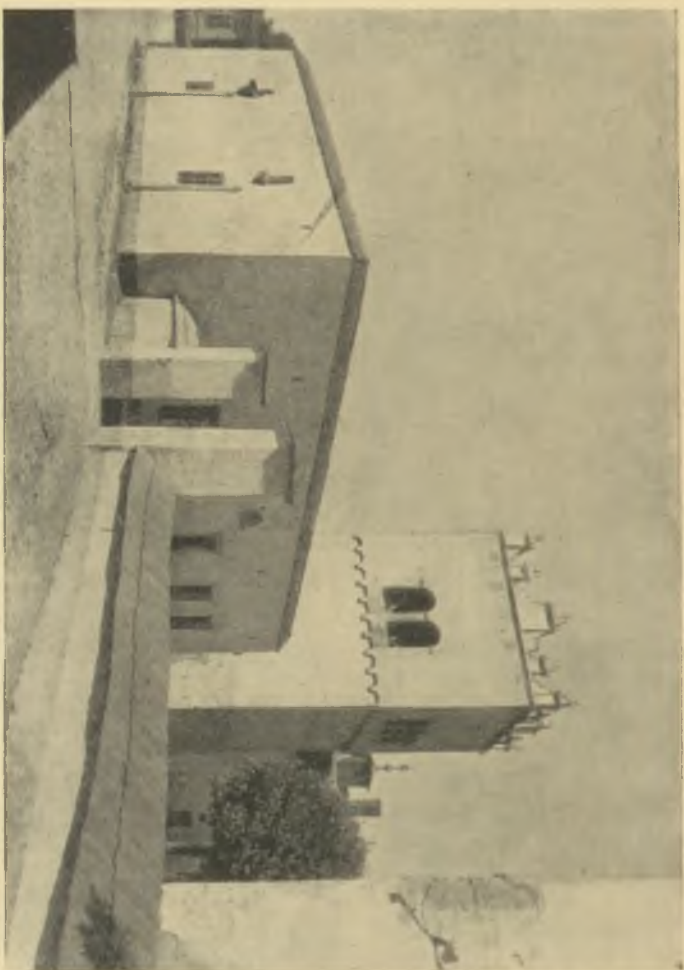
(MOB felvétele)

19.

A kistapolcsányi
kastély árkádos
udvara. XVI. sz.

(Szőnyi felvétele)

20. A kémárki Thököly-vár harangtornya.

(Weise—Schürer felvétele)

tettek vala és noha nagyobbára a csatornák pléhvel, önnal egybe-
 rángattatva és borítva volnának, de hogy mégis csorganának,
 s a szép, friss-drága mennyezetű házakban miattok sok károk vol-
 nának, az olasz fokokat mind lehányattatván, szép, magyar
 szarufás, cserép alatt való héjjazatokba vette mindenütt." S
 ugyanezt írja Szalárdi Bethlen Gábor váradi építkezéseinek
 Rákóczi György alatt bekövetkezett sorsáról. Ez az álláspont-
 változtatás, a kritikának ez az aktív gyakorlása nemcsak embe-
 rileg érdekes, hanem fejlődéstörténetileg is igen jelentős tünet.
 Itt többről van szó, mint az erdélyi klíma alá nem való, az akkori
 technikai eszközökkel még meg nem oldható kislejtésű pártázatos
 tetők célszerűbbé tételéről, egészen nyilvánvaló, hogy itt izlés-
 beli motívumokkal is szembekerültünk. Az olasz fokok helyett
 „szép magas tetők” épültek. Ez talán a magyar építészettörténet
 során az első szembefordulás a művészeti, az építészeti gondola-
 toknak az idegenből való behozatalával, az idegen építészet bírál-
 lat nélküli csodálásával. A helyi klimatikus, a népi építészetben
 mindig szem előtt tartott anyagi és szerkezeti szempontoknak
 felismerése ez a nagyúri architektúrában. Így e jelenség a helyi
 viszonyokból, adottságokból kialakult népi építésmódoknak első
 tudatos összetalálkozása a hatalmasok építészetével, a természetes
 józanság tiltakozása a célszerűtlen idegen hatások ellen.

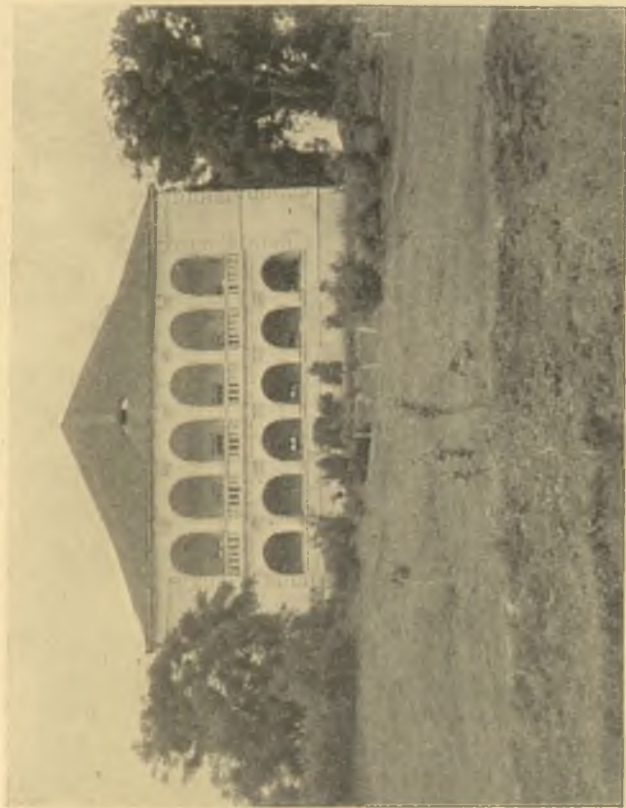
Ez a fejlődéstörténeti mozzanat folytatódott a további év-
 tizedek építészetében, nevezetesen a Bethlen Miklós építette
 bethlenszentmihályi kastélyban, mellyel behatóbban kell foglal-
 koznunk, mert a magyar építészettörténetnek egy szerfölött érde-
 kes mozzanatát jelenti. Bethlen Miklós személye, sajnálatosan,
 kevésbé ismert, pedig ez az egészen rendkívüli egyéniség két nem
 múlandó emléket állított magának: páratlanul érdekes, a magyar
 memoire-irodalomból messze kimagasló önéletírásával és a bethlen-
 szentmihályi kastéllyal. Bethlen Miklós nyugati kultúrájú nagyúr
 volt, aki fiatal korában bejárta Németországot, Németalföldet,

Angliába is eljutott. Párizsban politikai megbízást vállalt s később Velencét is megismerte. Az önéletrajzát bevezető pompás önarcképben írta: „Az építésre nagy hajlamosságom volt, melyet öregbített az, hogy az architecturát, mint civilist, mint militárist tanultam volt az académiákban és hogy sok szép házakat láttam a keresztény országokban és hogy nekem, mint nagyobb fiúnak, mindenütt a puszták jutottak és így, ha nem gyönyörködtem volna is benne és semmi architecturába nem kaptam volna is, kénytelen lettem volna az építéssel: de az énnekem káros volt. Sok képen bujálkodtam benne, kevélykedtem vele erőm felett, igyekeztem és megszegényítettem magamat vele: nagy bajom, sok gond és bosszúságom volt, jó ahhoztudó mesterembereket nem kaphattam Erdélyben, mert az igen-igen szűk volt: magam sem tudtam éppen úgy hozzá, amint kellett volna, kivált in praxi: ha mit magam tudtam volna is, nem volt kivel végbevitetnem kivált elején, mert más országból mesterembert hozatni atyám nem akart.” Miután atyja 1668-ban megházasította s neki adta a bethlenszentmiklósi birtokot, első dolga volt, hogy úri kastélyt építsen magának (1668—78). Mint az Önéletrajzból kitűnik, a legnagyobb nehézségekkel kellett az építkezésnél megküzdenie, tudatlan parasztemberekkel építtetett, akiknek soha csákány és kanál nem volt a kezükben. De megfelelő építőanyag sem állott rendelkezésére, a téglá kevés volt s részben rossz, az építőközhöz csak a véletlen segítette: egy kanász valami régi romot talált s azt drága pénzért fedte fel Bethlennek, aki a rómainak tartott romokból építkezett, akár csak a pápák. Meglepő már most az, hogy ilyen nehézségekből minő módfelett érdekes, sőt megkapóan szép és monumentális építészeti alkotás virágzott föl Bethlen Miklós keze alatt. Regényes francia életírója, Abbé Révérend, XIV. Lajos politikai ügynöke, a „Mémoires Historiques du Comte Bethlen Niklos” (Amsterdam, 1736.) szerzője szerint, a Franciaországot járt Bethlen Erdélyben addig ismeretlen fran-

ciás életmódra rendezkedett be és épp ezért franciás kastélyt kívánt magának építeni. Erről aligha beszélhetünk, hacsak nem tekintjük ilyenféle hatásnak a saroktornyos elrendezést. Viszont nem érdektelen jelenség, hogy a Tibérius hatalmas dunamenti országútját biztosító erődök négy saroktornyos formával bírtak, éppúgy, mint az egy évezreddel, vagy még később épült erdélyi kastélyok. Azonban Bethlen Miklós a hátsó homlokzat két saroktornyára csak kényszerűségből szánta el magát: önéletrajzából kitűnik, hogy a vízfelőli két sarokbástya alapfalait még annak idején atyja rakatta. Egészen más felfogás nyilvánul meg a kerti homlokzaton: ellentétben az eddigi erdélyi kastélyokkal, melyek kifelé zordonak, zárkóztak voltak és ambitust, szabadlépcsőt csak a körülzárt udvarra nyitottak (például a keresdi kastély). Bethlen két emeleten átfutó, gyönyörű árkádsorral tárta fel a homlokzatot, hogy belecsozással onnan a vidék napsugaras, lankás tájába... Valami egészen új, világnézetileg új, van ebben. Ezt a homlokzatot már nem az az ember építette, akinek egész élete csak védekezés volt a szemközti dombokon egyszerre csak feltűnő, lándzsás, szablyszerű ellenséggel szemben. A viszonyok ugyan még nem változtak meg teljesen: Bethlen élete késhegyen-járt tánc volt az összeesküvések és ligák harcai között, de ő mégis többet, főleg mást kívánt az élettől s ennek megfelelően épített, ezernyi nehézséggel. Ezen mit sem változtat Önéletrajzának az a rezignált kijelentése, mellyel az élete alkonyán bécsi rab-ságban sínylődő, megtört öregember építkezéseinek erre az aktív korszakára visszatekintett. „Tanúságért megírni szükségesnek ítélem maradékimnak, én adom tanácsul: ha mire csakugyan nagy szükségök nem leszen, csak mulatságból, kevélységből ne építsenek: mert noha az én építésimet úgy igazgattam, hogy jószágom el ne romoljék, de mégis majorkodásomnak és erszé-nyemnek nagy kárával volt. Úgy látom, nem is Erdélybe való a szép épület: vagy kárba megyen szemelättára az embernek,

vagy veszekedés gyermekeinek, vagy mind a kettő, Vanitas Vanitatum.”

Ha most már azt keressük, hogy minő külföldi benyomások vezethették Bethlen Miklóst e homlokzat megkomponálásában, akkor sokkal inkább kell olasz hatásokra gondolni, mint franciaországiakra, főként északolaszországi utazásának emlékei lebeghetnek szeme előtt: Sansovino velencei Bibliotheca di San Marco-ja, a vicenzai Basilica Palladiana kettős árkádsorai, de különösen a montechioi Palazzo Ermo Capodilista (1539, Dario Varotari). Persze, a kétségkívül fennálló hasonlatosság csak igen távoli, mondhatnók elvi jelentőségű, a megvalósításban, a részletekben, valamint a kompozíció egészében, a homlokzat arányosságban Bethlen teljesen eredetit, egyénit, egyúttal sajátosan erdélyit és ott példát mutatót alkotott. Arról szó sem lehetett, hogy a részletek a klasszikus példák tisztaságában valósuljanak meg: ehhez hiányzottak a tanult mesteremberek, s hiányzott a nemes anyag, mellyel Sansovino és Palladio szinte korlátlanul rendelkeztek. Az egymáshoz állított oszlopsoroknak és az íveknek összeillesztése a legkomolyabb formai nehézségeket jelentette a derék bethlenszentmiklósiak számára, hova is kellene tenni az oszlopfőt: az ívek gyámjai alá, vagy az ívek közé felnyúló oszlopok végződésére? A pillérnek és az oszlopnak összekapcsolása, amelyet már a rómaiak is megoldottak, úgy látszik, teljesen ismeretlen volt előttük. A vakolatból formált részletek provinciálisak, parasztiak, szeretetreméltóan naívak: így az oszloptörzsből a fedőlaphoz átvezető levélszerű konzolok éppenúgy, mint az oszlopfő gerendatagjára rakott rozetták, vagy az „orsós korlát” (balusztrád). Az akadémikus kritika szemszögéből nézve ezek a részletek primitívek, de számunkra nagyon érdekesek, mert a népi építőtudásnak és formálókészségnek a nagy építészettel való ölelkezéséből fogantak. Hasonlóan áll a dolog a homlokzat egészének kompozíciójával, annak arányosságaival. A hosz-

21. A bethlenszentmiklósi kastély. Tervezte BEHLEN MIKLÓS.

(Balogh Jolán felvétele)

22. Hajdúbössörmény legi képe.

(M. kir. Térképészeti Intézet felvétele)

szanti felosztás a kváderezett pillérekkel, a falakkal szegett hat-
szoros árkád nagyszerűsége megkapó: ugyanígy biztos kézzel
meghatározott a függőleges tagolás, az emeletek elosztása, a belő-
li k levezetett árkád és oszloparányok egészen eredetiek, — mond-
juk ki bátran — magyarosak. Vajjon ki látott Itáliában oszlopot,
melynek átmérője a magassággal csaknem azonos? Ezek az izmos,
zömök arányok semmiképpen sem az utánzásból, hanem ősi, ere-
deti formáló-akarattól eredtek, s az apró, hitvány kővel, sőt vá-
lyoggal való építéshez szokott magyarnak épp úgy sajátos építő
formája, mint a görögnek oszlopa karcsúsága, mellyel a sudár
fatörzset utánozta márványban. Az arányokban mutatkozó töm-
zsiség nemcsak az oszlopokra, hanem a homlokzat egész organi-
zációjára jellemző. Az épület nem tör a magasba, hanem széle-
sen elterpeszkedik, vízszintes tendenciájával megüli a kastélyker-
tet. Mint még látni fogjuk ez a formavonás a magyar építészet
egészén uralkodik és később fokozatosan és mindinkább sajátos-
ságává lesz. Érdekes a bethlenszentmiklósi kastély tetőszékének
megoldása, ha azt egyrészt a korábban elmondottak alapján, más-
részt a kompozíció egészéből nézzük: szarufás, de nem túl ma-
gas, sőt inkább kisebb hajlásszögű sátozott, mely igyekszik a
lehetőséghez képest alacsony maradni, mert egy magasabb, fel-
törőbb tető a kerti homlokzat horizontalizmusával ellentétes
volna. Hosszabban szólottunk a bethlenszentmiklósi kastélyról,
de az több szempontból érdekes számunkra. Ügyszólván az első
magyar épület, melynek magyar tervezőjéről, — elgondolójáról
— egyéni képünk is van. Önéletírása alapján először nyilatko-
zott meg előttünk egy magyar személyiségnek viszonya az épí-
téshez, valamint formaakarása. Bethlen Miklós, mint annyi ma-
gyar elődje, izzott a vágytól, hogy az európai kultúrkörökhöz
méltó épületet emeljen magának, de nem úgy, mint előtte any-
nyian, hogy külföldről hozasson építészt és mesterembereket, ha-
nem a hajlamai és tanulmányai során kifejlesztett tehetségével

irányítva a rendelkezését váró együgyű embereket, olyant tudott alkotni, ami építési szempontból is igazán figyelemreméltó. A másik jelentősége kastélyának, hogy vázolt keletkezése következtében, nem egy külföldi, többé-kevésbé sikerült épületnek utánzása, vagy némileg hazai ízű változata, hanem eredeti, sajátos zamatú mű. Hogy távoli és tagadhatatlan összefüggések állanak fenn a monumentális kettős árkádsor és a klasszikus épületek egy bizonyos csoportja között, ez az előbb tárgyaltakkal nem áll ellentmondásban: a magyar építészet a honfoglalás óta mindig az európai építészeti kultúrán belül alkotott s igyekezett időszerű, magyar változatát megteremteni. Bethlen Gábor, Rákóczi György és Bethlen Miklós építő munkálkodását három dialektikusan egymásra következő fejlődési állomásnak tekinthetjük: a nagy fejedelem még külföldi mesterekkel dolgoztatott, de már magyar mestereket kívánt nevelni, — Rákóczi György a hazai építészet, a helyi adottságokból nevelkedő építészet felé lendítette vissza az ingát, — Bethlen Miklós nagy személyiségében a két felfogás egy újabb egységbe olvadt: az európai építészet az erdélyi építészettel (nevezetesen a helyi adottságok, klimatikus viszonyok és az anyagi lehetőségek irányította népi és paraszti építészettel) olvadt össze bizonyos értelmű egységbe.

A XVI. sz.-ban az erdélyi magyarság háza is — elsősorban a kalotaszegi és székelyföldi ház — elérte a kétsejtű formát. Azonban kialakulása itt némileg másképpen játszódott le, mint az Alföldön. Az első lépés az volt, hogy a ház egyik keskeny oldala kibővült az ereszzel, a többnyire négyzetes alapú faház magas, csupos tetőzete reá nyúlt az ereszet fölé. Később az ereszet hátsó részét elrekesztették kamarának, majd amikor így az ereszet kicsinek bizonyult, azt mind előbbre tolták, ami által a tulajdonképpeni ház előtt kialakult a kismélységű tornác. A háznak ezt a formáját is egységesen borította a meredek „csu-

pos tető". A fejlődés további állomása az volt, hogy az ereszeteken túl, megépítették a „kis házat” a második szobát — mondanók ma — és az elé is tornácot illesztettek, úgy hogy az előrefelé nyitott ereszlet tulajdonképpen a tornác beszögellése lett. Módosabb háznál a tornácot „L” alakban a háznak útfelőli oldalára is reáfordították. A fejlődésnek ebben az idejében a tűzhely bentmaradt a nagy házban — az ereszlet pedig nyári konyhául, munkahelyül szolgált. Nagyobb, egészen módos házaknál már megjelent a külön konyha is, és ekkor az elvben, eddig legalább elvben egymenetű ház — a jellegzetes ősi magyar ház — átalakult kétmenetessé.

Az építés anyaga, ahol csak lehetett fa, az erdélyi rengetegek fája, amelyet szívesen hordtak el oda is, ahol abban hiány volt. A faépítésnek módja napjainkig megmaradt, és Erdélyben mai napig olyan, ahogy az előbb leírtuk. A tető formája szerint meredek, nem egyszer megközelítette a 60 fokos hajlás szöget is, ami persze hatalmas szarufákat igényelt, de hát Erdélyben, amelynek hegyeit szálerdők borítják, ez nem jelentett nehézséget. Az Alföldön elképzelhetetlen lett volna. Fokozatosan elterjedt a zsidelyfedés mestersége, amelyet a tető meredeksége megkövetelt. Hogy ezek a meredek tetők tényleg az erdélyi klíma következményei voltak-e, az más kérdés. Tirol, Svájc, Skandinávia erdőborította hegyei között a tetők egészen kis lejtésűek és a meredektetős házak a német vidékeken sem a nagy hegyek tövében jelentek meg, hanem inkább a középhegységek intenzív gazdálkodású tájain találunk ilyeneket, ahol a gazda nagy háznépct a padlástérben helyezte el. Ezzel szemben a magyarság a padlásteret sohasem használta ki lakás céljaira, és amikor magas tetőszéket állított, ott ahol ez nem okozott gondot, szinte azt kell feltételeznünk, hogy esztétikai okokból tette, talán azért, hogy a nagy erdélyi havasok alján az emberépítette művet szembeállítsa a környezetével. Ebből azonban az is követke-

zik, hogy amíg Erdélyben a magas tető indokolt és helyénvaló esztétikailag is, gazdaságilag is, addig az Alföldön természetellenes lett volna. Az Alföld magyarja soha így nem épített.

A fa adta meg az erdélyi háznak sajátos arculatát. Érdekes és jellemző, hogy amikor a borona-falat sárral becsapják és bemeszelik, a sarkon az egymást keresztező borona-végeket nyersen kinyúltni hagyják és így azok jellegzetessé teszik az épületet. A fa alkotja a székely tornác szerkezetét is, és az oszlopok faragásában jelentkezik az ékítményfaragásnak, ha tetszik keletről hozott díszítő ösztöne. Különösen érdekes, hogy az ereszek előtt a tornác-mellvéd magasságától fölfelé gazdag fűrészdísszel ellátott deszkázatot szeretnek, s alkalmaznak, amely védelmet ad a becsapó eső, a nyári napsugár és a szabad bepillantás ellen. Talán ősi keleti ösztönök nyilatkoznak meg benne, bár hiba volna ezt a fűrészelt deszkázatot összefüggésbe hozni a keleti ház szigorúan zárt női lakosztályaival, mert hiszen az eresz két oldala nyitva áll a tornác felé. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy ezek a díszítések, például az igen gyakori hasonló művű kalotaszegi és csiki ablakrácsok mennyire ékesek, akkor eszünkbe jut, hogy Stein Aurél lopnor-i farács- és oszlopleletei, melyek 1000 év előtt elhagyott lakóházakból valók, hasonlóan gazdagon faragottak. De felmerül az a gondolat is, hogy vajjon az erdélyi fa művesség nem áll-e valaminő összefüggésben a középzásiai fa művességgel, vajjon a tovavándorló magyarság nem érintette-e ennek a középzásiai kultúrának vidékeit és az erdélyi faépítészetben nem ébredtek-e új életre e tájnak régesrég elsüllyedt ősi emlékei? Egyáltalán úgy látszik, hogy a jövő magyarság-kutatásának egyik feladata lesz a keletázsiai ház és a székely ház közötti összefüggések alapos, de romantika-mentes tudományos vizsgálata. Néhány sajátos, eddig meg nem figyelt hasonlóság mindenestre feltűnő. A kínai ház bejárata például mindig a ház hosszoldalán van, akárcsak a jellegzetes magyar házé. A japán építő

házának favázat éppúgy kerek pataki kövekre állította, mint a székely. A japán háznak ugyanúgy velejárója a keskeny faoszlopos „engava”, mint a magyar háznak a tornác, és az engava elzárására is a székely ház ereszének deszkarácsára emlékeztető fatáblákat — „amado” — használtak. A japán ház nélkülözhetetlen tartozéka a boronafalas, külső oldalán sárral vastagon csapott kamara-ház, — „kura” — amelyhez hasonló célt szolgáltak az erdélyi udvarházak kőtornyai. Végül megemlítjük, hogy a pelyvás sárral csapott paticsfal ugyancsak jellegzetes eleme a japán házépítésnek. Ezek a tárgyi és szerkezeti analógiák súlyosabban esnek latba, mint azok a díszítési részlet analógiák, amelyek romantikus magyarázatával az 50 év előtti kutatás a székely házat nemcsak Attila palotájával, hanem a szasszanida és a babyloni építészettel próbálta összefüggésbe hozni.

Az erdélyi parasztháztól alig-alig különbözött a kurta-nemesi udvarház, amelynek leírását egy XVIII. sz.-beli memoriáléból idézzük: „A. D. 1659. Kezdettem csináltatni az szakai hodályt esztániai áccsal Bot Jánossal. Az régi házat frissen sendelyeztetém és tornácot csináltattam hozzája. Fiamnak pedig új házat építettünk derék boronákból, kőfundamentummal; régi és új ház közé pedig derék vigyázótornyot tornáccal, ugyancsak boronákkal... Vagyon az régi hodályos házban pitvar és ház az falu felé, aki volt új házban pedig tornác végiben palotás ház és pitvar meg kamara. Ezt pedig nagy szorgalmatossággal és jó mesterséggel derekasan megcsinálók úgy, hogy mostan párja alig volna az környékünkön valók közül. Mert az palotán fejl emeletesen két ház vagyon, tornáccal napkelet felé, vendégeknek hálásra való házak és a palota mennyezetét öreg gerendákkal és tölgyfákból való mestergerendával csinálók, úgy hogy a mestergerendát is iratos oszloppal ügyesen megtámogattuk. Az felső házakba pedig kétfelől tölgyfába fogott grádicson mehettek fel, a grádics alatt is pedig dufla kapu közé kimehetének.

Felső házából kapu felett való tornácon mehetnek az kerek toronyba, akit útfelé raktunk kőből: körös környül lövőlyukakra és vártákra: fejül is fedél alatt puskás embereknek való helyekkel. Azon kerek bástyatoronytól penig az öreg kőistállóig újból rakattam az kőkeretet sok gonddal: onnan a régi csúrig új kaput hagyattam az palánkon, akit belülről szükségnek idején földdel behányini lehessen. Csűrt megtámasztanám és az színhez külről palánkot állíték és fonatám, sároztatám gyorsasággal. Külső udvar palánkját is felállatám, de csak fonott kaput csináltattam hozzá.”

Ez a Bot János építette emeletes kőtornyos ház persze már valóságos kis várkastély, amire bizony sokszor volt szükség a vérzivataros napokban. De ez a körülkerített udvarház mégsem a jellegzetes magyar ház, hanem, mint már kifejtettük a honfoglalás előtti időkből ittmaradt idegen házaknak leszarmazottja és egyaránt megtalálható nyugaton Göcsejben s amerre dákö-románok laktak délkeleten. Ezért mondhatjuk ősi göcseji, vagy erdélyi, de nem ősi magyar háznak.

Erdély építészeti akarását, kifejezésformáit és mondanivalóit azonban a XVI—XVII. sz.-i falusi templom-építőművészetben ismerhetjük meg legjobban. A középkor erdélyi templomai faszerkezetű, favázás, boronás falusi építmények, részben pedig kisebb-nagyobb román — egyházak voltak. E téren is megnyilatkozott tehát az európai formák nyomán járó építkezésnek és a helyi anyagok alkalmazásából fejlődött építkezésnek párhuzamossága. Megszülettek a szebbnél szebb székelyföldi és kalotaszegi templomok, amelyeknek névtelen falusi mesterei istenáldotta művészként oldották meg a reájuk bízott feladatokat.

E templomok java a falu egy kiemelkedő dombjának a tetején épült, ahonnan büszkén tekintett szét a körülötte csoportosuló község házai, a Mezőség, a Kalotaszeg, az Oltvölgy széle-

sen elterülő tájai felett. A templomot övező dúslombú, rendszerint gyümölcsfákkal beültetett cintermet vastag fal vette körül. A templomok ilyen elrendezése már az Abbé Révérendnak, Bethlen Miklós regényes életrajzírójának is feltűnt: „Pour ce qui est de ces villages ils ont tous des espèces de Forteresses dans leur centre ou est aussi placé leur église: le tout est entouré d'une forte grosse muraille.” Régi feljegyzésekben találjuk: „Az templomot is környékbeli emberek segedelmekkel rendben megépítők vala. Szegény község is parancsolás nélkül nagy sokasággal jó munkára, féltében hallván, hogy a fejedelem haddal jőne és az tatárság is készül újra bé az Havasalföldéből. Először az cinterem palánkját állítottuk derekasan kőből és erősítettük támogató falakkal s lövő lyukakat hagyván, sendellyel fedjük vala. Két udvart szakasztánk, egyikét cinteremnek s egyet predicatornak, külön külön közbül fonott palánkkal, jól megsároztván kövekkel bérakván. Két derék bástyát is, kaput ejtvén alattok, fejjül pedig tornácot és templomtornyától (kit külön építettünk vala), külső kapuig fedeles tornáccal építők. Templom falát pedig minthogy erősen nyiladzott, támogató falakkal erősen megépítők. Új palánk mellé ki észak felől nagy leveles színt csináltunk: Az sokaságnak eső ellen valót. Két derék boronházat is raktunk gabonának s szalonnának valót.”

A középkorban épült, már pusztuló templomokat a XVI. sz.-ban újjáépítették, felhasználva a repedezett falakat, de a boltozatokat nem rakták fel újra, hanem famennyezetet készítettek helyette. Ritka volt a kőműves, de annál ügyesebb ácsok akadtak a faluban. A megmaradt zömök csonkatoronyra az egykori kővégződés helyére merészen az égremutató, faszerkezetű sisak került, a faltól erősen előreugró körüljáró tornáccal s a felett négy saroktoronnyal — mint mondják „a négy evangélista tiszteletére.” Ilyen módon alakult ki a templomnak az az alakja, amelyet annyira magyarnak érzünk.

Mindebben a legérdekesebb, hogy az ötágú toronyvégződés végső elemzésében kétségtelenül gótikus eredetű: a toronysisaknak a négyszögből a nyolcszögbe való átvezetésénél szinte önmagából kínálkozott az ilyen megoldás. Az ötágú torony megvan, nemcsak Kalotaszeg tucatnyi templomán, hanem az erdélyi szász városokban is, sőt az egész középkor német nyelvterületén: Lindau, Konstant vidékétől fel Stargardig és Danzigig, Straubingtól Ypern, Tournai, Brügge és Gent Belfriedjéig. De ha ezeket a tornyokat alaposabban szemügyre vesszük, akkor rájövünk, hogy mind más jellegűek, más kifejezésűek mint Kőrösfő, vagy Magyar-Valkó tornyainak merész égbeszökellése: emezek kurjantásszerű kackiássága, mintha népének lelkületét tükrözné vissza. A kifejezésbeli különbség okait, szerkezeti és formai eredetét elsősorban az alkalmazott anyagok különbözősége magyarázza. A nyugati ötágú tornyoknál a fiatornyok a falnak lassú kiugrasztásával erkélyesednek ki — a székely tornyok körüljáró tornáca egyszerre szökik a fal elé. Míg ugyanis a kőtornyoknál lassan előrenyúló konzolos falszerkezet adja az alépitményt, addig a székely körüljáró tornác a csonkatornyóra rakott széles kiugró farostélyra támaszkodik, amely elé mélyre nyúló, alsó végén gazdagon csipkézett mellvéd-deszkázat borul. Így a toronysüveg a körüljáró tornáccal úgy ül a csonkatornyon, mint egy jóformájú középkori tornasisak. Nem nő ki a toronytestből, hanem szinte reáborul. És ebben rejlik a székely toronyvégződés egész eredetisége, kifejezés-tartalmának sajátos jellege, amelynél fogva oly nyilvánvalóan eltér a nyugati formáktól. Így és ez által rokonai bizonyos értelemben a kalotaszegi, vagy más székely tornyok az ötágú német tornyoknak, viszont a székelység építőmesterei ezt az idegen gondolatot teljesen átformálták és a maguk művészi felfogásának kifejezésére használták fel. Valószínűnek látszik, hogy a gondolatot a Rajna mentéről jött szászok telepein kaphatták, — de a magyar mesterek teljesen a

maguk módjára, a maguk látásával valósították meg. „Mindezt megcsinálták magyarul, a középkor kőarchitektúrájába belevittek a maguk ősi anyagát, a fát, rátették a maguk formáit a maguk virító színeit, a maguk egész lelkét.”

A székely templomok belsejében még továbbmenő és a magyar térfelfogásra még inkább jellemző eredeti vonásokat fedezhetünk fel, melyek a szász nemzet formaképző erejétől teljesen függetlenül, sőt annak művészi akarásával egyenesen ellentétes módon nyilatkoztak meg. A szászok templomai alacsony boltozatúak voltak, s a többnyire sötét hajókból kis előtér vezetett az apszishoz, ahol a nyomasztó érzés már megszűnt, mert az az egész templom magasságát kihasználó csarnokká tártult. Itt a szentély ragyogó világosságában már felemelhette a hívő szemét az Istenhez.

A székely templom ennek pontosan ellentéte. Kizárólag egyhajós teremtemplommal találkozunk. Oka az, hogy egyrészt kisméretűek, másrészt kálvinista falusi templomok, s a prédikáció céljaira a teremtemplom a legmegfelelőbb térforma. Ennek az egyszerű térnek a hófehérre meszelt falaira borul rá a kazetás, rekeszes, vagy a „cifrásan festett táblás” mennyezet, amely ellentétben a falakkal, gazdag színekben pompázik: népiesen megrajzolt virágok, néha naiv kedvességű figurális ábrázolások tarkítják. Üde színekkel festett díszítmények borítják a teljesen egyszerű, vonalasrajzú, deszkából rótt, faragott díszektől mentes énekkarzatot, valamint a szószéket és a presbiterek ülőhelyeül szolgáló nagyobb padokat. A népmesék derűje és a vallásos érzés tiszta harmóniája csendülnek itt össze.

Ezek az erdélyi festett mennyezetek, ismereteink szerint a XVII. sz. elejétől a XIX. sz. közepéig terjedő állandó művészi gyakorlatnak remekei. Csodálatosan gazdag, bőségesen áradó, mindig fiatalos erejű népies művészetnek alkotásai: egy virágszerető, színeket kedvelő népi fantáziának üde harmatozása

teremtette meg őket Kalotaszegen, Székelyföldön, Háromszéken és Csíksországban.

Vizsgáljuk meg most az erdélyi templomtér alakításának mélyebb művészi értelmét: a fal vakító fehér, s csak a mennyezet, a karzat mellvédjei, a fapadok és az ajtók, tehát a falazatba illesztett, s szerkezetre erősített alkatrészek, a nem struktív jellegű elemek válnak színessé, a tarka díszítések hordozóivá. Viszont a struktív fal dísztelen marad. Egy olyan alkati jelenséggel állunk szemben, amely meggyőződésünk szerint az egész magyar építészetre fölöttébb jellemző és azt lényegesen megkülönbözteti más népek építészetétől és díszítő módjától. Csak két példát kívánunk idézni: Bajorország déli alpesi részein, Oberammergau és vidékén a parasztházakat tarkára festik, a homlokzat falaira hatalmas figurális képek kerülnek, viszont a farészeket a homlokzaton, de különösen a belső térben, ahol nagy szereppel alkalmaznak faburkolatot, mind a függőleges falakon, mind a mennyezeten, a fát természetes szűz színében hagyják érvényesülni. A második példa Lengyelországra utal, ahol Lovitz környékén — a lengyelek Mezőkövesdjén — a parasztok a falakra papírból kivágott idomokkal gazdag díszítéseket festenek. A magyar, mint azt még a továbbiakban látni fogjuk, háza falát nem festi, nem díszíti, legfeljebb a ráakasztott, virágzó-színű szöttesei, varrottasaival, szűcsmunkáival s az elébeállított gazdagon festett bútoraival díszíti. Nézetünket megerősíti az is, amit a székely templomok korábbi multjáról tudunk. A gótikus időkből származó templomok egész sorában középkori falfestések nyomait találták, így Sepsibesnyőn és Bögözön. Az utóbbi templomában egy hatalmas Utolsó Ítélet freskói kerültek elő a vakolat alól; egy másik képsorozat Szent Margit vértanú legendáját ábrázolja; egy harmadik pedig Szent László legendájának egyes jeleit. Szent László legendája díszítette a sepsibesnyői templomot is. Egyes kutatók szerint az erdélyi templomokban, közvet-

lenül a mennyezet alatt mindig Szent László legendáját ábrázoló festmény foglalt helyet. Ezeket a freskókat bizonyára a reformáció idején, a XVI. sz. végén meszelték be: talán szabad azt mondani, hogy az átfestések kétféle okból történtek: egyrészt vallási ok, másrészt a megváltozott, a tisztábban kialakult ízlés következtében. A régebbi templomokban tehát adva volt a színes falfelület, de a XVII. sz.-ban, amikor jelentős festői készséggel rendelkező mesteremberek éltek Erdélyben, a falaknak akár csak ornamentális festését is mellőzte a székely nép. Ugyanakkor a románok templomai szerfölött tarkák.

De a kalotaszegi templomok gazdag művészeti és építészeti tanulságai mindezzel még nem zárulnak. Derék, ismeretlen mesterek nemcsak a középkori európai művészettel számoltak le a magyar művészeti felfogás és akarás jegyében, hanem elvégezték ugyanezt az Erdélybe származott renaissance-szal, nevezetesen a renaissance díszítménnyel is. Szólottunk az olasz renaissance, különösen az olasz kőfaragó művészet Erdélyre gyakorolt erős hatásairól. Ügyszólván egész Erdélyt végigjárták olasz és az olaszoktól tanult kőfaragók. Mindenütt reáakadunk páratlanul gazdag és végső eredményben nagyon eredeti díszítő faragványaikra. A renaissance formák beszűrődtek a faluba is, megtermékenyítették a népművészetet, a mennyezetfestők tevékenységét és beleszivárogtak a textilművészetbe is, hogy ott végül teljesen elmagyarosodjanak. Jogosult tehát egy különleges erdélyi „virágos renaissance” teljes kibontakozásáról beszélni, s abban egy egészen sajátos erdélyi díszítő művészetet látni. E stílus első remeke a kolozsvári Farkas-utcai templom szószéke, amelynek keretezését és a talapzat virág-domborművét Benedek mester faragta 1646-ban. Faragványai laposak, mintázásuk rajzszerű, térkitöltésük egyenletes, a virágdísz nem naturalisztikus, hanem természethez közelsége ellenére is finoman stilizált. A kerettagolások a nemes olasz formákat követik és ebben ellen-

tétesek az ugyanezen a szószéken dolgozó Élias Nicolai munkái-
val. A hatszögletű lábazat egyes oldalait egyetlen hatalmas indás
virágmotívum tölti ki. Teljesen hasonló a fogarasi szószék, ne-
vezetesen a feljáró korlátját alkotó, faragott táblasor, de ugyan-
ezt a kezelést látjuk a magyarvalkói (1722) és a hadasdi (1754)
szószéken. Hogy a dúsántermő talajra hullott olasz ornamen-
tális formák, mint motívumok, nemcsak a városokban éltek
tovább, hanem erdélyi falvakban is virágoztak és csodálatos
keresztveződésekkel teljes gazdag művek keletkeztek belőlük, leg-
szebben bizonyítja Tompa Mihály kisborosznói 1728-ban épült
kúriája, melynek kőpilléres tornáca az olasz hatás alatt álló, de
teljesen megmagyarosodott népi kőfaragóművészetnek legkivá-
lóbb remeke: az indáknak, akantuszoknak, virágoknak, barok-
kos tulipánoknak, duzzadó gyümölcsöknek gazdag együttese
díszíti a tornác pilléreit, gerendatagjait. Az olasz emlékek sajátos
zamatú, helyi ízű felhasználása és főként a koncepció egésze,
egy istenáldotta kezű erdélyi faragónak műve. Módfeltérdekes
a tornác tagolásának, arányainak jellegzetes együttese, éppúgy,
mint a díszítésnek szétoztása a különböző építészeti tagokon.

Mindezek a faragványok egyrészt az európai művészetnek
és Erdély népművészetének termékeny összeolvadását tanúsít-
ják, másrészt azt bizonyítják, hogy a XVII—XVIII. sz.-ban
érkezett el a magyarság oda, hogy a különös magyar művészi
tehetség az európai egyetemességben önállóan érvényesülhessen,
most már nem az átvétel és utánzás szolgálatában, hanem a maga
valóságában, nem önmegtagadása árán, hanem ellenkezőleg, a
sajátos én: ennenmaga kifejezésében tudjon versenyrekelni Euró-
pával és tudjon azzal egyenlő értékűt alkotni. Eljutott a nélkül,
hogy Nyugat-Európa vagy később a nyugat-európai művészet-
történet-tudomány erről tudomást szerzett volna, a magyarság
e kultúrteljesítményét felértékelt volna, mert kincseinket tetsze-
tős és méltó módon soha fel nem tártuk. Meglepő és érthetetlen

mai gondolkodásunk előtt, hogy a századforduló Magyarországa, bár módja lett volna, hogy a népi építészet értékeit megmentsse s az egyetemes emberiségnek bemutassa, ezt a szép feladatát elmulasztotta. De meg kell fontolnunk, hogy annak az emberöltőnek, melyet készek vagyunk szemrehányással illetni, más volt a lelkisége, más a beállítottsága, az érdeklődése. Ma a népiességnek egy új, elmélyült, Európán is túlérő áramlatában élünk. A millenáris kor eszmevilága távol állott a népiesség mai értelmezésétől. Akkor az építészeti emlékek közül is főleg a romantikus és monumentális kötötte le a figyelmet, viszont a népi, az egyszerű, a hétköznapi szépségében fogant falusi értékek a kor művészeti felfogásából kifolyólag nem nyertek kellő méltánylást. Pedig az előbbiekben tárgyalt népi művészet a kornak: a XVII—XVIII. sz.-nak és a tájéknak: a magyar Erdélynek művészete volt és az országrésznek hajdani életéből sarjadt, azt fejezte ki és arról beszél ma is. Ezt a művészetet nem lehet feleleveníteni oly módon, hogy másoljuk, hogy a mai életünk, a gyökeresen megváltozott életünk művészetébe beolvasztjuk. Egyszerűen azért nem tehetjük ezt, mert az az élet, amelyből ez a gazdagság felnövekedett, elmúlt és vele tűnt a szellem, amely e művészetet nemzette. A mi lelkünk más, életünk pedig sok tekintetben ellentétes a múlt életével, megérthető, hogy a művészeti emlékek vértelen másolásával azokat elevenné sohasem varázsolhatjuk.

A XVII—XVIII. sz.-i erdélyi építészetnek s a vele kapcsolatos díszítő művészetnek van még egy alkotási tere, amelyről szólni kell, s ez a galambdúcos, faragott és festett székelykapu. A tudományos kutatás a magyar erődítési rendszernek, a gyepüknek kapuiból vélte felfedezni a székely kapu őseit, a „nagykaput”, mely már 1342-ben is el lehetett terjedve, mert a „*lucrum camerae*”-ről szóló törvényben is említés történik olyan kapuról, amely alatt egy szénával, vagy szalmával megrakott szekér elmehet. Ilyen kapukról tudunk a régi városokról készült

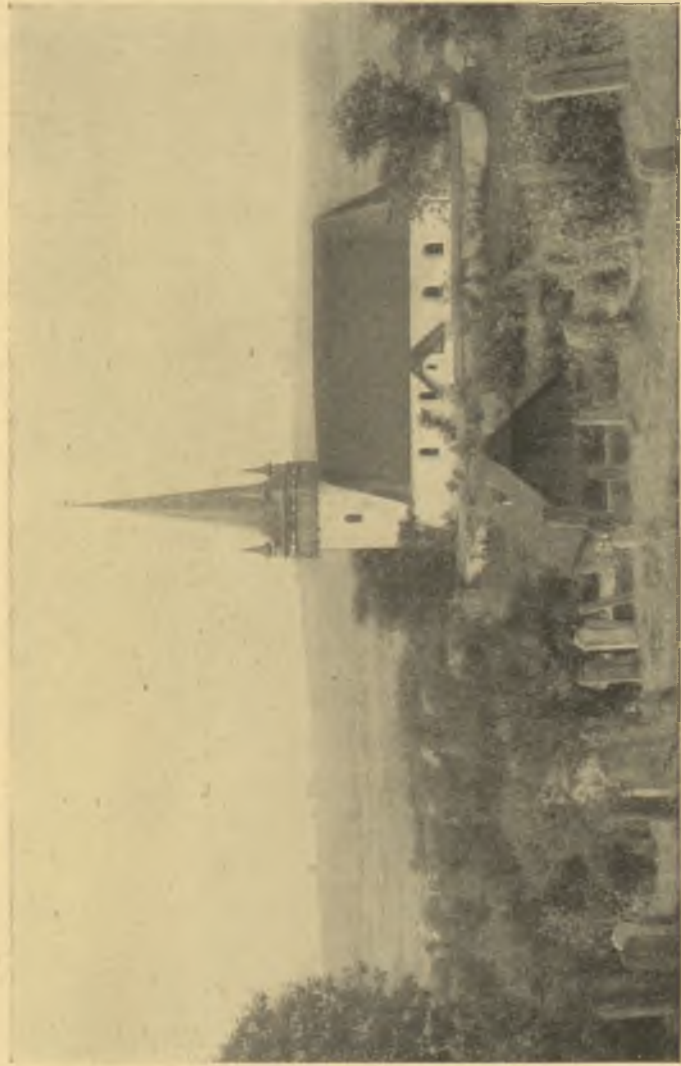
fametszetek ábrázolásaiból: pl. Szabács 1498. évi, Schedel krónikába foglalt képen is látunk egy díszes kaput „porticus in omni decore deposite.” Fogaras csűrjeiről szólva, 1637-ben ezt írták: „A csinos kertnek kapubálványai között cifra kétrendbeli galambház vala.” Alig későbbi a legrégebb reánk maradt székely kapu, a mihházi ferencrendi kolostoré, 1673-ból, mely ma a Nemzeti Múzeumban van. II. József-ről beszélnek, hogy erdélyi útján ha galambdúcos kapukat látott, olykor rámutatott: „Im ott is egy uralkodótársam lakik.” Megállapítható az is, hogy ezek a kapuk nemcsak Erdélyben voltak elterjedve, hanem Győr vidékén, sőt az alföldi városok sövénykerítéseiben, még a XIX. sz. közepén is találhatóak voltak. Vahot jegyezte fel a tiszaháti sövénykerítések kapuairól, hogy azok igen kicifrázott fából készültek. Nem szabad elfelejteni, hogy a székely kapu formai alakításával, tagolásával és szerkezetével más országokban is lehet találkozni, nevezetesen Wetterauban (Hessen), a Weser-menti Altenland falvaiban, ahová állítólag Németalföldről került el: olyanok ezek, mintha csak Bethlenfalva, vagy Zetelka kapusorait látnók. A galambbug formai eredetét a várkapuk gyilokjárójában, erkélyeiben, filagóriáiban, tekintőiben, szakállszárítóiban, morgószínűjeiben sejtik, mert nem szabad elfelejteni: a népi tárgyak és díszítmények egész sorával igazolható, hogy az egykor fontos, a mindennapi életben is nélkülözhetetlen eszközök, alkatelemek céljuk vesztetten, hogyan másultak meg, csökevényesedtek el, váltak céltalan sallanggá, díszítménnyé, vagy éppen játékká. A székely kapuk díszítőmotívumainak, a bálványfák, kapuzábék díszítő elemeinek rokonsága igen nagy a románstílusú kapuk, béleletek mértani szegély díszítményeivel, nevezetesen fűrészfejszerű, szalagos kötelékszerű hornyolásokkal: később a faragott hornyolások ritkábbak lettek s az elhatalmasodó renaissance, barokk virágdíszítményei szerény szegélyévé váltak.

Reá kell mutatnunk végül még arra is, hogy a székely kapu nemcsak faragott, hanem festett is, a színezés azonban csak a mélyített, az alapsíkból kiemelkedő ornamentumra szorítkozik, viszont az alapsík megmarad a természetes fa színében. Tehát itt ismét azt az alapvető művészi elvet látjuk érvényesülni, amelyet az erdélyi templomok díszítésénél figyelhettünk meg és amely a magyar díszítő művészetnek általános jellemvonása.

Az ország törökdúlta részein az építőmunka helyét a pusztítás, égetés és rombolás foglalta el. És mégis ha összefogó és teljes képet akarunk alkotni magunknak a magyar építészet történetéről, úgy nem lehet elhaladni ezen területek mellett sem, mert főleg széleik mentén a magyar és török világ érintkezési vonalán — a vonalat persze inkább nagy átmérőjű sávnak kell elképzelni, — a végeken egészen különleges jellegűek, de részben igen nagyarányú építkezések voltak: a végvárak építkezései. Jelentős teljesítmények, mert szellemi és műszaki vezetőik: a várépítő mesterek, akik mint a feljegyzésekből tudjuk, különleges tudásukkal multhatatlan érdemeket szereztek a védelem ügyének, színmagyarok voltak. Fontosak és érdekesek, mert kivitelükben a magyar népnek nem csekély hányada vett részt.

A tatárjárás tanulságai vezették Magyarországot a várak építéséhez és a városok megerősítéséhez, s ezek a középkor kisebbmértetű, technikailag egyszerűbb csatározásaiban elégségeseknek is bizonyultak. Megváltozott azonban a helyzet egyrészt a lőpor és az ágyúk bevezetése, másrészt a hadseregek számbeli megnövekedése folytán, különösen a török háborúk alatt, mert széles területeket előntő portyázások nagy kiterjedésű vidékek lakosságának életét és vagyonát veszélyeztették. A várak ezért csak úgy teljesíthették feladataikat, ha jelentős létszámú lovas csapatok voltak bennük elhelyezhetőek, s aránylagos biztonságot nyújtottak. Továbbá, ha szükség esetén a veszélyeztetett vidékek minél nagyobb lélekszámú lakosságát fogadhatták be, és pedig

jóságaikkal együtt. Ezt a végek középkori, szűk várainak és erődítéseinek teljes átalakításával lehetett csak elérni. Az egész XVI. századon át folyt ilyenmű munka. A változó és mindig hátrább húzódó végek, egymásután újabb és újabb várakat tettek szükségessé. Ennek során a váraknak mind elrendezésben, mind szervezetben egészen sajátos rendszere alakult ki, amelyet az ittjárt külföldi várépítő mérnökök, olaszok, spanyolok és németek egyként magyar várrendszernek neveztek: „munita est modo hungarico” írta Sigismundus de Prato Vecchio 1551-ben. „Auf die ungarischen Art gebaut”, „wie in Hungarn gebrauchig” írták a németek. E várak erősen különböztek a külföldi váraktól. Az északolaszországi, vagy franciaországi renaissance váraknak hatalmas kőfalai, pompás faragott kapuzatai nálunk szóba sem jöhettek, mert a magyarságnak sem anyaga, sem ideje nem volt ilyen várak építésére. A magyar várak lényegét a háromszoros védőöv adta meg; a legkülső kerítés a latorkert, nem is annyira védőmű, mint inkább a latorok távoltartására szolgáló kerítés volt, amelyet hegyes, egymásmellé állított karókból készítettek, be sem fontak, be sem tapasztottak. Egyes helyeken a latorkert tüskés ágakból is készült, ezt olvassuk Debrecenről 1606-ban: „Noha a mi városunk csak árokkal és köves töltéssel kerítettett körül, de azért Isten megoltalmazott.” Kapuként sorompó szolgált, amely egyszerű rácsos kapu volt. A latorkert után következett a palánkfal, amelyet már erősebb törzsek-ből készítettek, legerősebb formája az volt, hogy két sorban boronafákat ástak a földbe és mind a külső, mind a belső oszlopokat egymáshoz erősítették és rőzsével megfonták, a közt pedig agyaggal kitöltötték. Ha ezzel elkészültek, a fonást mindkét oldalon megtapasztották agyaggal s a tetejét zindellyel vagy szalmával lefedték. Ez a fal a lövésektől csak felporzott, s ha némi kár történt is benne, azt könnyen helyre lehetett hozni. Kívülről az ilyen palánk igazi falnak látszott. Régi rajzokon nem is

23. A kőrösfői templom, XVI. sz.

(Fotofilm felvétele, Kolozsvár)

24. A kőrösfői templom belseje. XVII. századi festésekkel.

(Fotófilm felvétele, Kolozsvár)

nézhető az semmi másnak, csak kőfalnak. Különösen áll ez a sokszor több méter magasságú bástyákról, amelyekről senki sem gondolhatta, hogy egyszerű fa- és agyag alkotmányok voltak. Egyes esetekben a még jobb, még erősebb kivitel kedvéért, a vesszőt és sövényt mellőzték és egymásba rótt fából készítették a palánkot: az ilyen várfal legfontosabb részét, a kapukat övező bástyákat hatalmas tölgyfatörzsekből rótták egymásba. Ezek mögött voltak a lakások, a hombárok, amelyekben többezer köből gabonát, vagy lisztet őriztek. A kapuk között, vagy fölött deszkaszínt, „nyári faházat” emeltek az őrség számára: ezt „szakállszáritónak”, „morgónak”, vagy „henyélők helyének” nevezték. Berendezése lócákból és asztalokból állott.

A vár magja kőépület volt, mely rendesen egy régebbi épület, igen gyakran egy régi templom maradványainak felhasználásával készült. Sok középkori egyház romlásának ez volt az oka. Jellemző példa rá Eger vára, ahol a XV. sz-i hatalmas arányokban megépített székesegyház falait használták fel erősítésül. Az újabb kutatások is bizonyítják, hogy a több öles falak létesítésénél milyen, szinte egyedülálló, egészen újszerű építőtechnikai eljárásokkal érték el a kitűzött célt. A megváltozott haditechnika, az ágyúk általánosabb használata reákényszerítette a kort, hogy a régebbi középkori várakat átépítse. Szép példája a tatai vár, ahol a középkori, négyzetes, saroktornyos kővár körül a XVI. sz. 70-es éveiben terjedelmes, vizesárok-övezte bástyaműveket épített Szucso Orbán császári építészeti felügyelő.

Ezeket a magyar várakat a magyar várbírók tervezték és építették, akiket ilyen minőségükben „fundáló mestereknek” hívtak. Az egykori levelezések és okiratok egész sereg várépítő nevét őrizték meg: Perényi Péter építette ki 1538—42 közt Sárospatakot, Horvát Markó és Sennyei építették 1564-ben az elpusztult Szigetvárt, Szebent Szalai Farkas (1612), Putnokot Farkas Fábían (1662), Légradot Serinyi György (1567), Ka-

nizsán 1561-ben hallunk a bástyáról, „melyet Szlunyi uram palánkból csináltatott, már megfonták és meg is sározták”, Érsekújvár mestere Kohári Péter (1614), Egerben és Gyulán Magochi Gáspárról hallunk (1552), Egerszeget Török Bernát építette (1557), egytől-egyig színmagyar nevek, csak Kassa palánkját építette a német Schwendi Lázár, az is „magyar Módra” (1555). A verejtékes munkát mindenütt a várkörnyéki jobbágyság végezte. A pagonyokban vágták a vesszőt, úttalan utakon hordták a rengeteg követ és fatörzset, verték a karókat, fonták a sövényeket, teknőkben hordták a nedves agyagot, s azt fasulykokkal verték keményre. A jobbágyság élelmezéséről a várkapitány gondoskodott. Enni, inni adott a szegénységnek és ha kellett ebédre, vacsorára két tál ételt is. Nem sajnálta a bort és a kenyeret, csakogy haladhasson a munka, melynek méreteiről képet ad az az adat, hogy Kapronca és Varasd erődítési munkáihoz minden „füst”-től 12 mívest, 12 öl hosszú palánkfát és 4—4 szekér vessző szállítását követelték. Az épülőfélben levő várakban a föld- és mézhordó teknőkből ezernél is több volt. Eger kapitánya 1553-ban felszerelése kiegészítésére ezer teknőcskét és háromezer dézsát kért a sáncmunkások számára. A jobbágyság csakhamar beletanult az építésbe s az egyik vidék árokásókat adott; a másik tapasztáshoz értő, vagy vesszőfonásban gyakorlott embereket. Az egyes váraknál különleges részlet-típusok alakultak ki. Így például híresek voltak a „szigeti módra való kötések és lőrések. Ezért Ghyczy Farkas ehhez értő embereket kért Petrográdra, „akik mind kötést tudják, csak hogy tőlük az itt való neves mesterek is tanulhatnak”. Híresek voltak a pápai csapómesterek is. A végbeli várak építkezésénél sokszor volt szükség gondos és pontos, sőt mivel kovácsvasban állandó hiány volt, ötletes és furfangos fafaragókra is. Ezt a mesterséget a XVI—XVIII. sz.-ban a molnárok gyakorolták, mert a molnárok alatt akkoriban nem is annyira az őrlő molnárokat, mint

inkább a malmot építő, különleges tudású ácsokat értették. Ezek voltak mesterei a gátkötő, a bárdos és faragó munkának. Minden várnak rendelkezésére állottak ilyen faragó és hidaló molnárok, akik karban tartották az erődítményt. Ők szerkesztették még az ágyútalpakat is. De tudásuk határa ezen is túl ment; 1586-ban a törököknek Esztergomból Párkányba hajóhidat készítettek. A törökkor precíziós munkáit mind ezek a molnárok barkácsolták, akik szabatos és pontos munkájukról híresek voltak. Néhányuk nevét is ismerjük: Nádasdy Tamásnak 1551-ben György molnármester dolgozott, Bajmócon Újlaki Mátyás (1614). Kétségtelen, hogy ezeknek a molnároknak a magyar építésügy terén igen nagy szerepük volt: találékonyságukkal lehetővé tették, hogy az adott, szegényes anyagokkal, vas nélkül is építeni lehessen. A tárgyi néprajz bizonyítja, hogy a molnárok tudása mennyire megtermékenyítette a mesterkedő magyarságot.

A munka eredménye olyan volt, hogy azt megcsodálták a császári hadseregek hozzánk érkezett mérnökei, akiket csak a kész erődítésekhez hívtak a magyar fundáló mesterek. De talán még nagyobb elismerés az, hogy a törökök a maguk várainál ugyanezt a rendszert, ugyanezeket a szerkezeteket alkalmazták, sőt igyekeztek a hódoltság alá került területek jobbágyságát felhasználni palánkjaik készítésére.

Ezek a végbeli várak persze alig minősíthetők építészeti alkotásoknak, sőt létesítésük talán építészetnek sem nevezhető, hiszen tisztára védőművek voltak. Hogy a magyar építészettörténet ez ágával mégis behatóan foglalkozunk, annak oka az, hogy felfogásunk szerint a várak építőtechnikája lényeges hatással volt a magyar népi építésre. Ugyanis ezeknél a nagyszabású munkáknál alakult át valóságos művészetté a helyi anyagokkal, a sárral, a vesszővel való építeni tudás készsége, ezeknél tanulta meg a magárahagyott, senkitől sem támogatott szegény ember, hogy miképpen lehet kő és téglá nélkül, kevés fával, vesszőből és nád-

ból maradandó házat építeni. A magyar Alföld következő században lepergő betelepítésének keserves munkája szorosán összefügg ezekkel a hatalmas méretű és úgy tetszik, kitűnő várpalánk- és sáncépítkezésekkel. A magyarság itt maga teremtette meg sajátos építőmesterségét. Végszükségben nem idegenből átvett technikát tanult el és alkalmazott, hanem az anyaföldből merített, nemcsak építőanyagot, hanem építőkézséget is.

9

FALUSI TELEPEDÉS ÉS FALUSI ÉPÍTKEZÉS
A XVIII. SZÁZADBAN

A Z ALFÖLD kétszáz évig tartó pusztulása, feldúlása, fokozatos elhanyagolása a XV. sz. végén virágzó kultúrtájat a mocsarak és terméketlen puszták földjévé tette. Egykori útleírások megrendítő képet adnak a törökök távozása utáni Alföldről, de oldalszámra kellene idézni a leírásokat, hogy érzékeltethessük, hogy milyen mértékben lett ekkor igazán pusztává a puszta. Elég élénken beszélnek a számszerű adatok is: történetíróink Magyarország Mátyáskori lakosságát hozzávetőleg négy millióra becsülik, az 1712—15. évi országgyűlés elrendelte népszámlálás a királyi területen 1.770.000, az erdélyi Gubernium területén 3.000.000 lakost talált. A megyék lakossága megdöbbentően megfogyatkozott: a leglakottabbak: Pozsony 88.000, Sopron 85.000, Vas 118.000, — ezzel szemben — Arad megye 5.000, Csanád 2.500, Csongrád 9.700, Bács-Bodrog 12.000 lakosú. Pest, Ráckeve, Dabas, Esztergom, Hatvan közötti 3.500 négyzetkilométernyi területen összehasonlító térképek szerint a XV. sz.-ban 210 község volt, viszont a XVIII. sz.-nak még végén is csak 127-et találunk. A táj állapotáról jól megrajzolt képet adott Lady Mary Montague útleírása (1717), melyben ezeket olvashatjuk: „Savoyai Eugen herceg erőnek erejével reá akart venni, hogy várjak, míg a Duna jégkérge eltűnik, akkor legalább a vízi úton kényelmesen eljuthatunk célunkhoz. A magyarországi házak ugyanis az időjárás viszontagsága ellen oltalmat nem nyújtanak. Buda és Eszék között a véghetetlen hó-

sivatagon egyetlen házat sem fogok találni. Megvallom, mindeme rémítetések mély benyomást tettek reám, mivel a legilletékesebb embertől hallottam, ki ugyancsak jól lehet értesülve a magyarországi viszonyokról". A nemes hölgy mégis útnak indult, Győr és Buda közti útjáról ezeket írta barátainak: „Neszmély és Buda közt a világ leggazdagabb rónaságán utaztunk keresztül. Ez a róna olyan sík, mintha ki volna kövezve és ami fő, szerfelett termékeny, azonban nagyrészt pusztá, elhagyott és műveletlen, amit a hosszas török háború és a protestáns vallásnak barbár üldözése miatt kiütött legkegyetlenebb polgárharcok okoztak... Valóban nincs a világon szomorúbb, mint Magyarországon utazni, kivált ha meggondoljuk, hogy hajdan a legnagyobb virágzásnak örvendett." Egy félszázaddal később báró Inigo Born, a tiszáninneri és tiszántúli falvakról ezeket jegyezte fel: „A kecskeméti pusztán, gyakran 6—7 órai utazás alatt, egyetlen fát sem láttam a postaállomásokén kívül." Az 1793-ban Magyarországon járt Robert Townson útleírásából csak debreceni emlékeit idézzük: „Nem fejthetem meg, mi bírhatott rá 30.000 embert, hogy olyan vidéket válasszon magának lakhelyül, hol sem forrás, sem folyó, sem tüzelő, sem építőanyag nincs. Debrecen ugyan városnak neveztetik és városi jogokkal is fel van ruházva, azonban falunak tekintendő, ennél fogva talán legnagyobb falu egész Európában. Ha pedig városnak tekintjük, akkor a legutolsók közé kell számítanunk, jöllehet, lakosai nem a legszegényebbek. A házak, csekély kivétellel, földszintesek, náddal fődöttek és tűzfalal fordulnak az utcára. Az utcákon kövezetnek híre-hamva sincsen, csupán a legélénkebbeken vannak lerakva gerendák a gyalogjárók számára. A lakosoknak kb. negyedmértöldnyire kell menniök ivóvízért, követ pedig Tokajról szállítanak ide." Jobb benyomást szerzett Townson Nagyváradon, mely „Magyarország legszebb városainak egyike és minden tekintetben Debrecen megfordítottja. Itt mindennek vidám külseje van." Ezeket az idege-

nektől származó leírásokat a hazai feljegyzések szóról-szóra igazolják.

Csak hogyha ezeket a számokat, a viszonyok megdőbbentő képét ismerjük és nekivágunk a mai Alföldnek, a Duna—Tisza köze virágzó kutúrtájának és elnézzük az akácfák alatt megbúvó, tanyákkal teleszórt vidéket, mérhetjük fel azt a hatalmas építőmunkát, amelyet az újra benépesedett Alföld népe az azóta eltelt 200—250 év alatt elvégzett. Képet ad erről az az adat, hogy 1802-ben a telekadóösszeírás alkalmával az országban 1.3 millió nem-nemes házat számláltak. Mivel az ország lakossága a XVIII. sz. folyamán 2.5 millióról 7 millióra emelkedett, ezalatt az idő alatt legalább 1 millió ház épült. (Összehasonlításként szolgáljon az, hogy 1920-ban a trianoni határokon belül 1.3 millió házat számláltak össze.)

Amikor a korszak teljesítményét mérlegre tesszük, tekintetbe kell venni azokat a sokrétű, nehezítő körülményeket is, amik között az újjáépítés munkája megindult és nagyobbára lefolyt.

Mindenekelőtt a természeti adottságokról kell szólni. Végtelen, úttalan, homokos sivatagok, buckák, kopár, szikes földek alkották e tájat, rajta csak pusztai növények éltek, ritka a fa, gyakori a nád, viszont a mocsarak mérges gőzei, lázakat terjesztő miazmái fertőzik a levegőt. Itt az ember és állat eltikkad a szomszúságtól, — ott meg csak betegségeket terjesztő, szennyezett vizekhez juthat. Szinte elképzelhetetlennek látszik, hogy ember megtelepedhessék, s hinni merje, hogy otthont teremthet magának ezen a helyen. Először is miből építsen házat? A nyugati országok megszokott építőanyaga: fa, vagy kő nincs sehol és szállítani sem lehet, mert járható, kocsizható utak sincsenek. Napi járóföldre nem akad ember. Azokat a hódoltsági községeket, amelyek valamiképp túléltek a török időket, amelyek népét nem hurcolták rabigába a törökök, amelyeket nem égettek fel az ide-oda száguldó hadak, amelyekből a lakosság nem futott a királyi váro-

sokba, a felszabadító háború kitörésekor a bécsi haditanács rendeletére a császáriak pusztították el, attól félvén, hogy majd a törököt támogatják, olyannyira, hogy egy budai pasa azt mondta e korról: „A magyar hadak fejjel mennek a sziklának, mert azt pusztítják, ami igazán az övék.” Elhagyatott vadonná lett az Alföld és az újra benépesítésre vállalkozók kénytelenek voltak a lehetetlennel határos munkát magukra vállalni.

A telepítés munkájában a magyarság sehonnan sem remélhetett támogatást. A bécsi kormány a Neoaquistica Commissiótól Mária Teréziáig úgy vélekedett, hogy nem azért űzte el a törököt szövetségesei segítségével és az elszegényedett magyarságtól könyörtelenül behajtott sarcok árán, hogy az ellenségnek érzett magyarságot újra feltámassza. A legértékesebb, a legtermékenyebb területekre a császárság legkülönbözőbb részeinek fölös lakosságát telepítették, költséget nem kímélve, pénzzel és anyaggal, állattal és munkaerővel meg katonasággal támogatva az idegen telepeseket. Amikor a császári „Populations-Kommissar” a német telepéseknek a Dunán ingyen utazást, egészséges, friss vízben bővelkedő termékeny földet, annyi szántót, rétet, szőlőt és erdőhasználatot ígért, amennyit még a leggazdagabb paraszt is alig élvezett Németországban, s ami a legfőbb, 200 forintért kész házat, szekeret, ekét, boronát, négy ökröt, két lovat, négy tehenet, három borjút, két tenyészsertést s az első évre élelmet, ugyanakkor a magyarság az ország legközepén, a Duna—Tisza között élt, ahogy tudott, mehetett a Hármas-Körös mocsaraiba, s ha akart, ott tenyészthetett lovat, meg rideg marhát, amit alkalmaslag a császári hadsereg, az osztrák városok marhakereskedői hitvány garasért megvásároltak, feltéve, hogy a kapukig hajtották az állatokat. . . Egyszóval a kor jellegzetes gyarmatosítási módszereinek területévé lett az ország: a „bennszülött” pusztulhatott, a gyarmatos termékeivel pedig az anyaországnak kellett gazdagodnia. És ebben a természeti, emberi és kormányzati környezet-

ben, mégis a magyarság győzött, munkájával mégis visszahódította őseinek földjét, betelepítette most már harmadszor az országot. A magyar a maga erejéből, magára hagyatva és egyedül a maga eszére utalva igyekezett otthonot teremteni magának. A rajnai Pfalzból, II. József alatt telepített svábok számára a zombori kamarai adminisztráció egész falvakat épített a következő módon: a kamarai hivatal kiküldötte építészeti igazgatóját, Kiss Józsefet, aki 130 paraszt és 5 zsellér számára elkészítette a falu tervrajzát, mérnökei a házak helyét kimérték s az utcák és telkek határát ekével megvonták, az építési anyagokat a házhelyekre hozatták, mire a kamarai építészeti hivatalnokok és pallérok vezetésével napszámba vett munkások megkezdték a házak építését. A leendő telepes parasztok a szomszédságban, mint a rác falvak házainak vendégei, élelmet és pénzt kapva a maguk eltartására, várták, amíg a számukra rendelt otthonok elkészültek. E telepes falvak egykori állapotát Inigo Born báró a következőkben jellemezte: „A falvakat tervszerűen, szabályosan építik. A házakat fahiány miatt vályogból rakják és náddal fődik. Majdnem minden falunak van plébániája, iskolája, gabonaraktára.” Közben az Alföldön az életbenmaradt és visszaszivárgó magyarság építhetett, ahogy tudott, nem számíthatott a bécsi kormány támogatására.

Mielőtt magára a népi építésre áttérnénk, nagy általánosságban és a rendelkezésre álló ritka adatok alapján tisztázni kell azt a kérdést, hogy az újra benépesedés miként folyt le. Telepedéstörténeti kutatásaink e kérdésben még igen kevésbé előrehaladtak, legfeljebb egyes helyekről tudunk többet, az újratelepedésnek egyes általános vonásait ismerjük csak és pedig főként Takács Sándor és Győrffy István írásaiból, akik egy-egy alföldi gazdaság kialakulásának képét úgy rajzolták meg, hogy az igazi magyar, tehát nem császári telepes városok városépítészetének története ezeknél elég világosan látható. A hatalmas kiterjedésű gazdaközségek, mint ismeretes, olyan módon keletkeztek, hogy

a jelenlegi sok tízezer, nem egyszer százezer hektáros területükön élő lakosság a török idők alatt megtizedelve bár, egy-egy központi helyen gyűlt össze és az elpusztult faluk határait egy-egy nagy tömegbe egyesítette. A községek óriási kiterjedésüknél fogva azok két, egymástól szabatosan elváló részét különböztetjük meg: a belsőséget és az azt óriási terjedelemben környező szántók és rétek területét. A belsőségek kialakulását jól megfigyelhetni a másképpen kialakult hajdúvárosokban.

A hajdúvárosok alapítása, a régi telepek újra megülése, benépesítése már a XVII. sz. első éveiben megtörtént, hála Bocskaynak, aki hűséges hajdúinak adományozta azokat, hogy védelmi pontokat, kerített városokat létesítsenek, melyek középontja az erődített templom volt. Ilyen volt Hajdúböszörmény és Hajdúszoboszló. A város csak kicsiny magja az óriási határnak. Így például míg Hajdúböszörmény határa 57.000 holdnyi, addig belsősége 1783-ban mindössze csak 100 holdnyi volt. A határ legnagyobb hossza 90 km, a belsőség nagyobb átmérője legfeljebb 2 km. E roppant terület belső részein kisebb-nagyobb mértékű szántó-vető, sőt kertészkedő gazdálkodás folyt, külső részeit pedig a csordák és ménesek legeltetésére használták. Javaik védelmére építették a kerített belsőségeket. A legkülsőbb kerítést latorkertnek hívták, amely a rablások meggátolására készült, hegyes karókból való kerítés volt. A latorkertekből utakon és felvonókapukon át juthatott az érkező a huszárvárba, ahol a katonák, a huszárok házikói és istállói állottak, hogy onnan könnyen és gyorsan kirohanhassanak a török portyázók elébe. A huszárvárost kertnek, ólas- vagy szérűskertnek, kertségnek is hívták, s terjedelme nem egyszer a kerített belsőségnek 5—10-szeresét tette ki. Itt voltak a szérűskertek, vermek, esetleg magtárak és itt tartotta télen, meg veszély idején a lakosság jószágát is. A huszárvároson belül következett a belső vár, amely rendszeresebb árkokból, tövistöltésekből és palánkokból álló erősítésekkel bírt.

E belső város állapota kitűnik azokból a rendelkezésekből, melyeket 1778-ban a hajdúfőkapitány Hajdúböszörmény tanácsához intézett: „Az utcák általjában a nemes városokon nem procuráltak, tele lévén szeméttel, ganajjal és egyéb ocsmányságokkal, mely miatt az utcákon ritkán száradnak ki az ezekből okozott seppedékek.” 1792-ben megújították ezt a parancsot, de 1802-ben újra ez olvasható: „Ganéjnak az utcákra, kertközökre való kihányása vizsgálására, minden közökre különös felvigyázók rendeltetének.” Még 1843-ban is tiltották az utcák illetén bemocskolását, de az öreg emberek még ma is emlékeznek hasonló köztisztaságellenes vétségekre. E településforma a XIX. sz. közepéig nem változott meg lényegesen, amint az egy német utazónak is feltűnt: „A magyar mezővárosok és falvak mind egyformák, s úgy tetszik, nem egyebek, mint táborhelyek, amelyeken a magyarok egyes törzsei bejövételük alkalmával megálltak és amelyeket az utódok hűen megtartottak. Ha ilyen falun keresztül utazunk, az a benyomásunk, hogy inkább sátorvárosok, mint állandó lakótelepek. Az utcák olyan szélesek, hogy lovasgyakorlatokat lehet bennük tartani.”

A hajdúvárosok, mint azt Townson leírásából tudjuk, a XVIII. sz. végéig, sőt tovább is megőrizték bekerített állapotukat. Vahot Sándor jegyezte föl a Tiszahát falvairól: „Sajátságos képet ad az, hogy többnyire körül vannak kerítve, kerítésük sövényből készült, s a falutól tágas közöket hagytak...”

Minden egyes lakosnak volt beltelke, háztelke és kertésze. A kettő együtt tulajdonjogilag összetartozó birtoktestet alkotott. Mivel a XVIII. sz. végén a hajdúk földközösségben éltek, minden családra azonos terjedelmű telek és kert esett. Jogilag csak annyi és akkora teleknek volt szabad lennie, amennyit a Bocskay-Báthory-féle letelepedéskor kimértek. Világosan kitűnik ez egy 1783. évi szoboszlói tanácsi határozatból, amely az akkor végzett felmérésre adott utasítást Bekk Pál mérnöknek. „Az intravilla-

numnak kapacitása szerént több telket lehetetlen csinálni, mint amennyi hajdanában volt, az midőn Szoboszló városa az donatorius acquistorok által felosztatott. Arra való nézve Bekk Pál úr csak annyi telket végyen fel, mint az intravallumnak kapacitása magával hozza. Annyival is inkább, mivelhogy Szoboszló városában *egyik teleknek annyinak kell lenni, mint a másiknak*, mivel azok mind egyformán osztattak fel elsőben is." A hajdúvárosokban a belsőséghez és kerthez még külsőség is tartozott: a legelők, rétek, meg szántók, amelyeket a legősibb módon két nyomásban műveltek; ősi jogszokások alapján évről évre történt a felosztásuk. Megemlítendő, hogy a rendkívül zsúfolt település és a nép szaporodása miatt a lakosság már a XVIII. sz. első felében itt sem találván helyét, a kertségre törekedett kitelepedni, amit az előljáróság minden eszközzel igyekezett megakadályozni.

Mások voltak a telepedési körülmények a Tisza—Duna közén, ahol főleg állattenyésztés folyt, évszázados, a honfoglalás korából eredő rendszerben, nyaraló- és telelőszállásokon. Az elsőkön legeltették a marhát, az utóbbiakon kaszáltak, s a felbogyózott szénát télen etették fel. E nyaralók és telelők legtöbbször nem magán, hanem városi, ritkán földesúri birtok volt és évről-évre elárendálták a felnevelt marháknak arányához mért, de igen alacsony bér fejében. A gazdálkodásnak, a föld használatának ez a XVIII. sz.-i rendszere olyan volt, mintha a honfoglalás kora óta mi sem változott volna, idővel az ősi állapothoz viszonyítva a telelők és nyaralók összesűrűsödtek, a marhák könnyen átjártak másnak területére s ezért a gondosabb gazdák körülkerítették a bérelt területeket. A nyaralókról talán némi képet adhat az, hogy Kecskemét pusztaszéri árendás pusztáján 1756-ban 5150 marha és ló nyaralt. Hasonlóan ősi jellegű volt a helyzet a Nagykunság területén. Az 1720-beli országos összeírás Karcag új megszállásáról ezeket mondja: „Aki ahol először szántott ekével, azt a földet mintegy magáénak tekintette.” A legutolsó, a XVIII. sz.-i

megülés tehát alig különbözött a honfoglaláskoritól. A rokonság igyekezett egyhelyre telepedni és egy nagyobb, összefüggő tagban megtartani földjeit, ezért 1848-ig eladás esetén először a rokonoknak, aztán az atyafiaknak, majd a szomszédoknak kínálták fel a földet.

Mindezekből kitűnik e városok belsőségének sajátos hangulata, képe, társadalmi berendezkedése. A hajdúvárosokban a közösen nyert föld és annak egyenlő részre osztása, egyenlő használata hatékony társadalmi egyensúlyt teremtett, addig amíg a túlzófeloldás be nem következett, abból eredt az a biztonsági érzés is, amely a telek körülkerítését feleslegessé tette. A város egészének elrendezése a védelmi szükségletből és kötelezettségből eredt és attól később nehéz volt eltérni: a koncentrikus, gyűrűs városalaprajz ezért máig is fennmaradt. Egész berendezkedéséből adódott a birtokegységek tagolódása: a háztelek a belsőségben, legelő és szántó a határban, ami ismét velejárója volt a gyűrűs felépítésnek. Bármily kezdetlegeseknek látszanak a mai szemléletben ezek a városok, berendezkedésükben, de még inkább kiképzésükben kétségtelenül szervező akarat és közös fegyelem tükröződik, éles ellentétben az országútak mentén végtelenbe elnyúló jobbágyi eredetű falvakkal. A hajdúváros közösségnek érezte magát és a közösséghez tartozóan akart és tudott élni. Felépítésük mindennél szebben bizonyítja azt, hogy a telepítési formák mennyire beszédes tanúi a lelkületnek, a világlátás módjának. E városokban talán még semmi jele sincs művészi városrendezésnek, de vajjon nem ered-e ez onnan, hogy a magunk városrendezési tanultsága ma még tisztára nyugatias példákon nőtt, s elménk ez ősi hazai formák mélyebb értelmének megértésére még alig is alkalmas? Csak természetes, hogy Nürnberg festői, vagy a kora középkori délfancia Villeneuve szabályos alaprajzaival összehasonlítva Hajdúszoboszló, vagy Hajdúböszörmény nem tűnnek mesteri városoknak, nem látszanak városépitőművé-

szeti alkotásoknak. Ha ezekre az idegen példákra gondolunk, a magunk városaiban művészetet nem látunk, ez azonban korántsem jelenti azt, hogy ilyeneknek lehetőségei nem volnának.

A belsőségek túlszűföldése az Alföld tájain fokozatosan igen külterjes telepedéshez vezetett: az teremtette meg az Alföldet ma annyira jellemző tanyavilágot és részben felidézte azt is, hogy az állattenyésztés mellett mind nagyobb fontosságú lett a földművelés. Míg ugyanis az állattartásnál a várostól való távolságok nem voltak nagyobb jelentőségűek, addig a földműves számára már nagy terhet jelentett. Mikor a földművelés csak a szántóközösség és a vetésforgás alapján történt, s a szántóvető a kiélt földet feladta, nem volt értelme, hogy rövid néhány évre házat építsen, mihelyt azonban a földművelés rendszeresebb formában indult meg, egyre nagyobb előnyt jelentett a művelés alatt álló föld közelében épített hajlék. Eleinte csak nyári szállásokat, enyhelyeket raktak, később meglakták a tanyát, mert a várostól 40—50 km-nyire eső földet ekkora távolságból megművelni nem lehetett. A tanya eredetileg sokhelyütt csak termelési üzem volt, ahol nyáron a fiatalabb nemzedék, vagy a tanyaás dolgozott. Minden tanyához szervesen hozzátartozott a belteleki ház, ahová hazajártak, ahová nőültek, ahol a gyermek megszületett. Makón például 1861-ben 1639 tanyatelek közül mintegy 500-on volt ház, s az utóbbiak között csak 125 volt olyan, amelyhez nem tartozott városi ház. 1920-ban Makó 37.000 lakója közül mindössze 7000 állandó külterületi tanyai lakós. A tanya mindenkor otthonná csak úgy vált, ha egy családnak kevés volt a földje, s az új gazda, — a család szaporulata — nem volt elég tehetős városi házat venni, s így családjával télen-nyáron a tanyán lakott, ott termelt és ott fogyasztott, amikor is a tanya elvesztette eredeti jellegét és farmgazdasággá vált.

A tanyának állandóbb jellegű lakóhellyé alakulása az Alföld egyes részein különböző időben játszódott le, összefüggésben a

városok lakosságának szaporodásával. Ahol a népesség száma gyorsabban növekedett, ott a szomszédos, könnyen elérhető, a városból művelhető földek hamar váltak elégtelenné és ezért előbb indult meg a határnak tanyákkal való betelepítése. A szaporasággal járó fokozottabb vagyonmegosztás pedig természet-szerűleg gyorsabban tette a tanyát a gazda állandó jellegű otthonává. Így Kecskeméten már a XVI. sz.-ban kezdetét vette a tanyákra való kiszállás, 1677-ben pedig egy tanácsi határozat ki-mondotta: „parancsolom, 40 tallér bírság alatt, senki a városból kertekre ne menjen házat csinálni és lakni, mert az ily állapot-ból semmi jó nem következik, sőt sok gonoszság és a városnak galibája hátramaradása származhatik.” Egy 1776-ban írt kecske-méti jegyzőkönyvben ezt olvassuk a kintlakókról: „Télen-nyáron szabadon pusztítanak és mintegy az emberi társaságon kívül élnek.” Egy 1780-beli jegyzőkönyvben a kémények és kemencék lebontásával fenyegettetnek meg a tanyai lakosok. Debrecenben már 1724-ben 82 tanyai házat széthányatott a tanács. Így folyt ez a XIX. sz. elejéig. A tanyák alapítását a városok erkölcsi és egyházi, fegyelmi és rendőri, de adózási szempontokból is a vég-sőkig igyekeztek megakadályozni, azonban a tanyákra szállókat a kényszer, a gazdasági szükség, a gazdaság alakulása, földműve-léssé való átalakulása űzte ki. Ezekkel az erőkkal szemben a harc-nak meddőnek kellett maradnia.

Így és ilyen módon keletkezett az Alföldön a tanyavilág, amely benépesítette, kertté tette az Alföld nagyrészét. Mint a gazdavárosok elrendezésében, a tanyavilág telepedési formájában is egy különleges és sajátos életforma valósult meg, — amely kétségtelenül sok-sok problémától terhes —; problémáktól, ame-lyeknek helyes és célszerű, az életet szolgáló megoldása a ma és holnap egyik legfontosabb feladata.

Ennyit azokról a vidékekről, amelyek a legjobban megsíny-lették a hódoltsági időket és ahol az újjáépítés a legnagyobb mé-

retű volt és a legjellegzetesebb formákat öltötte. A Dunától nyugatra, az egykori végeig terjedő részen, a Csallóközön, a Mátra a Bükk alján, a Tokaj alatt elnyúló Szatmárig, Nagyváradig terjedő országrészen a pusztulás alig volt kisebb, sőt az elnéptelenedés a végváarak előtti állandó harctereken talán még fokozottabb is volt. A Balaton és Duna között éppúgy sokszáz faluról tudunk, amelyek a középkorban virágoztak, a hódoltság idején elpusztultak, de azóta sem épültek fel. Itt még a nagy, a népesség együvémeneküléséből eredt városok sem maradtak meg, amiknek alföldi példája Kecskemét, kivéve azokat a városokat, amelyek, mint a török bégek és basák székvárosai, többé-kevésbé épségben maradtak: Székesfehérvár, Pécs, Kanizsa, Veszprém . . Ez az oka annak, hogy a mai Dunántúl kisebb falvakkal van telezsórva, míg a Tiszántúl és Duna—Tisza közéneke telepédési földrajzát a nagyobb városok jellemzik.

Az aránylag gyorsan benépesedő vidéknek házairól képet adnak egyes régi feljegyzések. Szűcs István így jellemezte a XVII. sz.-végi Debrecen: „Az építkezések e korszakban nagyobbára a szegénysorsúak részére földbeásott kunyhóknak formájára készültek. A tehetősebb polgárok az épületi falak oldalai gyanánt facölöpöket, vagy sövénybefont vesszőket alkalmaztak s azokat agyagsárral besímitották.” És ezt a leírást tökéletesen igazolja egy külföldi utazó, A. Pinxner, aki 1693-ban Nagyszébenből Debrecenen keresztül utazott Budára: „Debrecen alacsony házai majd a földbe süllyednek és a templom körül levők kivételével, mind náddal földvék.” 1698-ban Debrecenben 17 nagyobb és 66 kisebb tégláépületet találtak, 27 épület részint fából, részint téglából épült, 428 nagyrészt földalatti volt, 142 volt romladozó, kunyhóknak minősítettek 248-at. S az 1725. évi országos összeíráskor Debrecen még mindig ilyen ősi állapotban volt. Komádi-ban, a Nagykunságban, nemcsak lakóházak, hanem a XVII. sz.-végi templom is nádból készült, a második, 1700-ban emelt egy-

25.

Kontyos tetős
parasztház.

Borsod megye.

(Miskolczy László
felvétele)

26.

Tornácos parasztház,
Kismarja.

(Tóth Kálmán
felvétele)

27.

Tornácós parasztház,
Balatonöszöd.

(v. Nászay Miklós
felvétele)

28.

Középső tornácós
parasztház,
Szentantalfa.

(Tóth Kálmán
felvétele)

háza favázás, sövényfalú volt, s 1774-ben a harmadikat faágasok közé rakott téglával építették. Nagyrábén a régi paticsfalú templom 1809-ig állott. Tanulságos az 1715. évi összeírás, amely szerint Vámospercs, Dorog és Nánás házai csaknem kivétel nélkül sövényfalúak. Nagykállón egyetlen kőház sincsen, a hajdúböszörményi házak „csak annyit érnek, hogy némileg megvédjék az embert az esőtől és záportól.” Hajduszoboszló sövényfalú házai szinte teljesen értéktelenek. S azok az adatok, amelyek Pestről szólnak, egészen azonos természetűek. Az 1696-os telekkönyv szerint 218 ház közül 4 volt nagyobb, de 186 nyomorúságos. Komáromban a XVIII. sz. végén leégett sövényházak újraépítését tilalmazták és a sárépítkezést kívánták elérni és előírták, hogy a tetők oly magasak legyenek, hogy a gyujtogatók föl ne érhessék. Az egykori utazók leírásai mindezt nagymértékben igazolták. Keyssler 1776-ban a Csallóköz házairól azt mondomta, hogy alig látszanak ki a földből és oly silányak, hogy 1 forintot sem kaphatni értök. Egy emberöltővel később a nálunk járt francia geológus, Beudant, hasonlóan szólt a Pest és Debrecen közti síkság falvairól: „Ezen a roppant síkságon nagy távolságra vannak egymástól a falvak. De milyenek ezek? Szecskával kevert sárból, vagy napon szárított vályogból épült nyomorúságos kunyhókból állnak.” S nem szabad azt hinni, hogy mindez csak az elkényeztetett nyugatiaknak túlzása. Ugyanígy írt Bél Mátyás is: „A magyarok inkább a szükség, mint a tetszetősség szerint építik házukat, kivált a síkokon, ahol boronafában hiányuk van, a vesszővel is megelégednek és a sövénykerítések módjára építik házukat. Nem sokat aggodalmaskodnak rajta, hogy hova építsenek, minden telekkel megelégednek.” A továbbiakban Bél Mátyás részletes és mai tudásunkkal teljesen megegyező leírását adta a magyar paraszti ház szerkezetének és beosztásának. Az Alföldre visszatért és újra megtelepedett magyarság házának építőanyaga, a mindenütt megtalálható sár, nád és vessző, kevéske

ösztvér fa volt. A nád- és paticsépítkezést, e korábban kialakult technikákat már ismerjük. A most tárgyalandó korszak, — amely sok tekintetben napjainkig terjed — jellegzetes technikája a sár- és vályogépítés, melyet a magyarság talán a végvárok erődítései során sajátított el és fejlesztett szinte tökéletessé. Míg a vertfal, — amelynek töméséhez zsaluzó pallók kellettek — csak egyes vidékeken dívott, például Fegyvernek táján, addig egészen általánosak a vályogfalnak különböző kiviteli módozatai. A vályognak való sárga földet (lösz), a város körül fekvő vályogvető gödrökből ásták és itt is vetették ki. A felásott sárgafölddel összekeverték a töreket, meglocsolták, a sarat lóval meggyúratták. Az egyenletesre gyömösölt sarat formákba vetették, sorba kirakták. Régente alapárkot sem ástak, hanem csak megkapálták a ház helyét és lóval lenyomatták. Újabban ölnyi mély fundamentumot is készítettek a kiásott gödörbe rakott vertfal módjára. A vályoghoz ragaszték gyanánt fekete sarat használtak, s minden sor vályog közé egy sor nádat is raktak, az ilyen nádolt fal olyan erős lett, hogy alig lehetett elbontani. Mikor a fal már elég magasnak találtatott, a házat lepadlásolták, e célból a falakra a ház közepén végig egy hatalmas gerendát fektettek; ez a mestergerenda, erre jöttek keresztbe, kb. félölnyi távolságban egymástól a folyógerendák. Ha a szoba igen nagy volt, régebben a mestergerenda alá, a szoba közepén ágast állítottak. A folyógerendára jött a nádolás, jó vastagon, azután a nádat alul-felül jól megtapasztották. Olykor a nádolásra egy sor vályogot is raktak, hogy a padlást tűzvész ellen védelmezzék. Amikor a padlás elkészült, néhány sor vályogot raktak még a falra, hogy a padlás alacsony ne legyen, ezen a falon aztán ölnyi távolságra, vagy sűrűbben az eresz alatt lyukat hagytak a padlás szellőztetésére, vagy galambdúcna.

Az építésnek ez a módja technikájában lényegesen különbözik a régebbiektől: a paticsépítésnél a falak magját hordozó rész

a textilszerűen fonott cserény alkotta, amelyet sárral csaptak be, — ebben még érezhető az összefüggés a sátorral — a vályogfal már egyes elemekből összerakott fal és közeledést jelent a gyárilag előállított téglákból rakott fal felé. De még nagyobb és meglepőbb technikai előrehaladást látszik jelenteni a leírásban végsőnek említett körülmény: az egyes vályogrétegek közé rakott nádsor, amelyet például Bihar megyében rőzsével és suharcokkal is helyettesítettek. Míg ugyanis a jókora vastagságú vályogfal a függőleges hatóerőknek, nyomásoknak, terheknek — fal- és tetőterheknek — állott ellen, addig a nádolás révén a fal ellenállása megnövekedett a falat támadó, húzó- és vonóerőkkel szemben is. A nádolás bevezetésében tehát a technikusszemű megfigyelő már a fal funkcióinak világos megkülönböztetését veszi észre. Azok az építő magyarok, akik idáig eljutottak, már felismerték a falra ható és a falban működő erők játékát. Az így nádolt és vert fal között olyan a különbség, mint a vasbetétes beton és az egyszerű öntött beton között van. Sokszor hallani, hogy a magyarságban nincsen tulajdonképpeni építőkézség, az építéshez való ösztönös hajlamosság. Ezt csak azok állíthatják, akik a magyar paraszti házat csak kívülről nézik és akik felőle a mai higiénikus ismereteinkkel ítélkeznek. Az építőtechnológia világos felismerése alapján ezt kereken tagadhatjuk és megállapíthatjuk, hogy az építő magyar a maga józan eszével, kezdetleges lehetőségei során rájött arra, amit a XIX. sz.-i francia mérnöki civilizáció a vasbeton terén adott a világnak. Persze hiba volna, ha az ellenkező végletbe esnénk és azt akarnók állítani, hogy a magyar nép itt megnyilatkozott építőtalálékonyasága egyedülálló. Az végeredményben nem más, mint élnitudás az adott viszonyokkal, — az az általános emberi készség, amely a természet adta dolgoknak felhasználásával megszerezte a természet feletti uralmat. Az építő magyar éppúgy megtalálta ezeket a technikai fogásokat, mint más korok hasonlóképpen fa- és kő-

nélküli, folyamközi országainak lakói. Így volt Mezopotámiában is, ahol Wooley-nak sikerült Al-Uvaidban, Ábrahám városában, egy 2.5 m vastag agyagréteg alatt egy igen ősi kultúra nyomára akadni és megállapítani, hogy ebben a Kr. e. mintegy 35 századdal fennállott városban a házak egyrésze iszapból és az iszaprétegek közé fektetett vesszősorokból rakott falakból épült, éppúgy, mint ahogy a Kr. utáni XVIII. sz.-ban a mi Alföldünkön építettek. 5000 év és 4000 km távolságban hasonló helyzetben az ember ugyanúgy segített magán, ugyanazon építőmódszerekhez folyamodott, mivel nemesebb anyagok hiányoztak. Hogy a magyarság építőösszötöne milyen helyes volt, mennyire megtalálta a körülmények között egyedül célravezető utat, azt legjobban jellemzi, hogy a XVIII. sz.-i hivatalos, udvari kamarai telepítéseknel ezeket a módszereket átvették és alkalmazták — a falakat éppen így fűzfavesszőkből készült fonatokból és rátapasztott sárból, vagy pedig szalmatörökkel kevert földből készítették.

A XVIII. sz.-i alföldi parasztházban a vertföldű padozat magától értetődő volt, mert sem fa, sem égetett agyagburkolat szóba sem jöhetett. Ezt a padozatot mindenféle mesterkedéssel tették szilárddá, bizonyos mértékig ruganyossá és tartóssá. A verésre szánt agyagba az összetartás fokozására töreket, disznósörtét és trágyát keverték, hogy ruganyos legyen, ökörvért is öntöttek bele. A porzást megakadályozandó, időről-időre és pedig elég gyakran mésztejjel is megfröcskölték a padozatot. Kétségtelen, hogy ez a padló a mai higiénia szempontjából erősen kifogásolható. Hogy minők voltak a régi vert padozatok, arról megdöbbenő adatot szolgáltat a helytartótanács egy 1768-ban kiadott rendelete, mely szerint, „hogya a salétromfőzők a jobbágyok lakószobáit felásni kívánják, hogy onnan a földet elhordják és abból salétromot főzzenek ki, a megye ebben nekik segédkezet nyújtson”. Hasonló a helyzet a magyar parasztház ablakával. Az ma is kicsi, de régebben még kisebb volt. A haj-

29.
Parasztház,
Nemestördemic.
(Tóth Kálmán
felvétele)

30.
Parasztház tornáca,
Váncsod.
(Tóth Kálmán
felvétele)

31. Tornácos parasztház, Drávatok.
(Miskolczy László felvétele)

32.
Búbos kemence,
Kismarja.
(Tóth Kálmán
felvétele)

dani palóház ablaka félláb magas és egy láb hosszú volt, ezt a borona magassága határozta meg. Ez a kicsiny, disznóhólyaggal befedett nyílás nem is volt nyitható és pedig azért nem, mert nem voltak nyílószárnyakhoz szükséges pántjaik. Kitűnik ez Békés megye 1777-ik évi jegyzőkönyvéből: „A Csabán elhelyezett katonaság parancsnoka kérte a megyét, rendelnék, hogy az olyan parasztházakon, melyekbe katonák helyeztetnek el, legalább egy felnyitható ablak legyen”. A megye erre azt felelte, hogy Csabán, minthogy ahhoz értő mesterember nincs, ezt kívánni nem lehet, ennél fogva a kérelem nem teljesíthető.

A XVI. sz. eleji duna-tisza közeli házról ásatások adnak felvilágosítást. Így tudjuk, hogy akkor már általános lett a kétsejtű, a függőleges falú falusi ház. Viszont az egykorú feljegyzések szerint a XVIII. sz. elején a háború-sújtotta és újra épülni kezdő községek aligha építkezhetek így, hiszen még Debrecen is nagyobbra kezdetleges földkunyhókból állott. Nem szabad elfelejtenünk, hogy újra a kezdet kezdetén áll a nemzet. A menekülések után hazavergődött magyar népesség először mindenesetre csak putrit épít, amihez sem költség, sem idő nem kellett tömérdek. S ha ismét fűtni volt kénytelen, nem sokat vesztett, ha ott is hagyta. A putri tetejét kívül-belül sárral betapasztotta, mert a gyujtogató népség így nehezebben bánhatott el vele, bogárhátú házakat tehát tűzbiztonsági szempontból is építettek. Tudjuk azt is, hogy a XVIII. sz.-ban a kéménynélküli tüzelés újra dívott és csak a XIX. sz. elején kezdték tilalmazni. Putrit pedig, mint a szegénység lakhelyét, még ma is találni az Alföldön.

Az átmenetet a putritól a belsejében derékszögű keresztmetszetű, teljesen a föld felett álló házhoz, tehát a síkmenyезetűhöz, azok a házak alkották, amelyeknek fala ugyan már teljes egészében függőlegesen kiállott a földből, de alacsonysága miatt nem volt lepadlásolható, mert nem lehetett volna a szobában egyenesen megállani. Ilyenkor a lejtős tetőt belülről betapaszt-

tották és kimeszelték. A ház azután lassan, csak némileg is jobb viszonyok bekövetkeztével elhagyta a földet és alkalmasint ketté oszlott, az újra beállított kemence által. A XIX. sz. második felében ez a kétosztatú ház már csak a szegényebb emberek háztípusa, a konyhából már jobbra is, balra is épült egy-egy szoba, a XVIII. sz.-ban azonban már fejlettebbnek számíthatott a kamrával gazdagított szoba-konyhás ház és fokozott igények kielégítését jelentette. A helyzetről találó képet ad az a megfigyelés, mely szerint a Makó-környéki tanyai házakban a konyhán kívül csak egy szobát találunk, ellenben a gazda városi házában már mindenütt van egy második szoba, melyet nagy háznak, tiszta háznak neveznek.

A család igényeinek s a családtagok számának növekedése hozta magával az alaprajzi elemek mennyiségi szaporodását. Mivel azonban kíváncsi nemcsak az új ház rakásakor adódott és mivel minden új szükséglet kielégítéséért nem lehetett mindig új házat is építeni, az elavultat toldozgatásokkal bővítették: a szoba, de főként a kamra hosszanti toldása napirenden volt. A háznak ilyenét építése magával hozta alaprajzának egy fontos alapelvét. A konyhát ugyanis a magyar házban kétoldalról szegi be a két szoba, vagy a szoba és kamra, egyes esetekben udvari végükhöz épített ól és szín is. Sőt előfordul, hogy a háromosztatú házat a telek mélysége felé hosszirányban egy második házzal toldották meg. A jellegzetes az így fejlődött házban az, hogy a ház mindig csak egyszoba mélységű, azaz egymenetű marad, akárhány helyiségűvé is lesz, nem szélesedik meg, nem lesz többszörös menetű, mint más országokban. A magyar paraszti ház általános építési elve az egymenetűség.

Az okok sokfélék és összetettek. Az első ok technológiai természetű: a szélesebb házzal együttjárnak a mind magasabb ágak és hosszabb szarufák, nevezetesen a szelemenfák, aminők a fában szegény Alföldön nem találhatók. A második ok össze-

fűgg ezzel: a többhelyiségű ház, a tehetősebb ember nagyobb háza nem egyszerre, hanem többnyire hosszirányú toldás által alakul. Ha a toldás nem hosszirányban történik, az egész tetőszéket el kell dobni. De ezenkívül a magyar ember a házát mindig a szomszéd telekhatárra állítja, tehát arrafelé azt nem bővítheti, ha meg is tette volna, az új helyiségekbe csak a régieken keresztül járhatott volna, mert a ház közepét a konyha foglalja el és annak tűzhelye ősi megszokás szerint a hátsó falhoz támaszkodik. Előrefelé nem lehetett szélesíteni a házat, mivel a konyha világítása csak előlről történhetett, a szomszéd telekre nem lehet ablakot nyitni és így az előrefelé való szélesítés esetén a konyha pitvara elé egy második, szobamélységű pitvar került volna, mely a konyhát teljesen elsötétítette volna. Mind-ezen felül a kétmenetű szélesítést a falusi telkek kis szélessége sem engedte meg, a kis szélesség pedig a hagyományos keskeny házra szabott volt. Ezért terjeszkedhettek csak hosszában a házak.

A toldozgatásnak különböző folyamatai, a ház használhatóságának, kényelmének fokozására irányuló törekvések érlelték ki a magyar ház jellegzetes alkotó elemét, a tornácot is. Ez eredetileg csak a tető túlnyúlása volt: eresz, ereszték. Az előrehúzott tető a ház homlokzatának, a konyha és kamra szabadba nyíló ajtajának védelmére szolgált. Később faágasokkal fogták alá az előrenyúló tetőt és az így kialakított ereszt két végén befalazták, hogy a szélről védetté tegyék. Megesett, hogy az egyik, esetleg mindkét végébe kamarát is építettek, de megtörtént az is, hogy egy középső kamara kialakításával két-tornácossá tették a házat. Ezekből a próbálkozásokból alakult ki lassan egy új-szerű házformának, a tornácos háznak kezdeti formája.

Amikor aztán az ereszt alátámasztó ágasfákat vályoggal körülfalazták, sőt vályogpillérrel helyettesítették, éppúgy, mint a tetőágast, s a kőlábakat boltívekkel összekötötték, kialakult a

boltíves tornácos magyar parasztház, mely mint jellegzetes parasztházforma él mindnyájunk tudatában.

A tornáchoz lépésről-lépésre, logikusan jutott el az építő magyar, s a fejlődést minden utánzás és minden külsőséges esztétikai célkitűzés nélkül tette meg, mivel a tornác a magyar parasztháznak azon jellegzetessége mellett, hogy helyiségei egyvégtben, egyhosszában nyúlnak el, a ház kényelmét is fokozta. A két szoba-konyhás magyar házban a negyedik helyiségbe, a kamrába, csak kívülről juthatni, ami verőfényes nyári időben nem baj, de annál kellemetlenebb esős, vagy zimankós időben. Tehát szükség volt a tornágra. Éppen ezért egyszerűbb, vagy gazdagabb formában a tornácot megtaláljuk egész Magyarországon és még ott is, ahol faépítkezés divott, mint például Erdélyben, sőt a Felvidék egyes tájain is. Ha a tornác genetikájába bele is pillanthatunk, célszerűségi eredetét meg is értjük, formai kialakulásának megbízható képét ma már nem alkothatjuk meg, ami azt jelenti, hogy népi művészetünknek egyik legszebb és legművészebb értékéről ma csak egészen szórványos adatokból leszűrt képet adhatunk. Kétségtelen az, hogy a tornác boltíves formájának kialakulására erős befolyást gyakorolhatott az olasz renaissance építészetnek az a beszivárgása a nyugati és északi határszéleken, amelyről már röviden szólottunk. De valószínű az is, hogy a XVIII. sz.-i újraépítésnek előrehaladottabb időszakában a boltíves tornácforma Keletről is behatolhatott az Alföldre nevezetesen a renaissance új művészetével átítatott erdélyi kultúrkörből, amire az mutat, hogy a Nagykúnságnak a keleti, a bihari felén a gyakoribbak a boltíves tornácos házak. Így szinte azt lehet mondani, hogy az alföldi formát egyaránt megtermékenyítették az országnak a török hódoltságból kimaradt tájai. Akkor, amikor az Alföldön az eresztől a tornácig jutott az építő magyar, amikor így a haladás és a tökéletesebb forma átvételére termékenyvé vált a talaj, történt a befogadás — illetve

annál sokkal több — az idegenből érkezett, már több magyar kézen átment forma továbbalakítására, sokféle változatú megvalósítása. Mert a boltíves tornác ugyan az egész magyar népi építésnek kincse, de mindenféle más és más változatú, ritmusú: a pillér, majd a földig érő nyúlánk kőlab, majd a mellvédfalra támaszkodó, többé-kevésbé zömök, kerektestű oszlop, majd plinthoson hordja az ívet, majd meg minden közvetítés nélkül búvik az alá. A boltív majd félköríves, majd szélesen terpeszkedő kosárv-alakú, sőt a Sajó és Boldva vidékén gótikus gazdagságú csipkézettel ékes számárhát íveket is találunk. Ebben a sokrétű kérdésben csak akkor láthatnánk tisztán, hogyha a típusok elterjedéséről, hozzávetőleges kronológiájáról tájékozva lennénk, mert csak ezeknek az adatoknak birtokában lehetne az egyes tájak építészeti akarását igazán megérteni, lehetne az idegen hatásokról csak némileg is megbízható képet alkotni. A jövő tornác-forma kutatása persze többre volna hivatott, mint csupán az eredet kimutatására, lényegesebb részét az egyes tájak formaváltozatainak felderítése adná, az építő magyar parasztnak a forma terén mutatkozó páratlan leleményességének meghatározása lenne a legszebb feladat és pedig azért, mert a magyar háznak épp ez az eleme az, ahol a magyar nép építéstudása a csupasz szükségességen leginkább túljutott, ahol legszebben mutatta meg építőkészségének egész erejét, s ahol a meztelen célszerűség bilincseit lerázva, az építészeti leghasznosabb szépség gazdag forrásává tudta tenni.

Mindezt akkor ismerjük fel világosan, hogyha a boltíves tornácot, hasznosságától eltekintve, tisztán esztétikai szempontból vizsgáljuk és formai értelmét keressük. Mit jelent a boltíves tornácforma a pusztai szükségleteken túl emelkedő formaszemlélet számára? Milyen érzéki hatások és lehetőségek jelentkeznek változatos megvilágításában? Mindenekelőtt a fal feloldásával állunk szemben, melyben pillér és nyílás váltakoznak; ebből a pillér és

nyílás szélességi méretarányainak változatos ritmuslehetőségei adódnak. Ez arányossági ritmusok kifejező erejét pedig fokozza a pillérek áthidalásának, az átívelés módjának, mondhatni gesztusserű kifejező ereje: szabályos félkörív és elnyújtott kosáriv mást és mást mondanak szemünknek. Ehhez a tisztán kétdimenziós formajátékhoz hozzájárulnak a faláttörés adta mélységi értékek: az elülső térrétegben a pillér vagy oszlop törzsvastagsága, amelynek révén az térbeli testiséget ölt, beleérzési lehetőségekkel dús benyomásokat nyújt. De a nyílás mögötti fal, színbeli értékét döntően befolyásolja az, hogy a tornáctér milyen szélességű, s hogy milyen mélyen fekszik a hátsó fal. Itt következik a fény és árnyékhatás: a pillér első és oldalsó felülete mindenkor különböző megvilágításúak, a tornác belső falára pedig a napfény reáveti a nyílás keretének elhúzódt árnyékképét, úgy, hogy ott az elülső felület ritmusa variált formában jelentkezik. Mindennek folytán a boltíves tornácban egy többszólamú térbeli melódiához hasonló, művészi kifejeződés lehetősége rejlik. Az árkád — mert hiszen arról van szó — úgyszólván minden nép építészétében igen nagy szerepet játszott, minden kor építészétének egyik legváltozatosabb megnyilatkozása volt, és azzá lett a magyar paraszti építésben is. Távol áll tőlünk annak feltételezése, hogy a magyar falusi építőt ezeknek a most rendszeresen leírt esztétikai hatásoknak ismerete és mérlegelése vezette. Állandóan hangsúlyozzuk, hogy a tornác elsősorban gyakorlati célt szolgált, másrészt rámutattunk arra is, hogy legalábbis bizonyos tájakon idegen formák elemeit használta fel. De mikor a gyakorlatból és az idegen formáknak helyenkinti utánzásából kialakult a boltíves tornác, akkor az építő magyar kedvét kezdte lelni benne, tetszett neki, örült a hatásnak, és annál inkább művelte a szép formát, minél inkább kitölthette rajta játékos kedvét, minél inkább kieszelhette százféle változtatát.

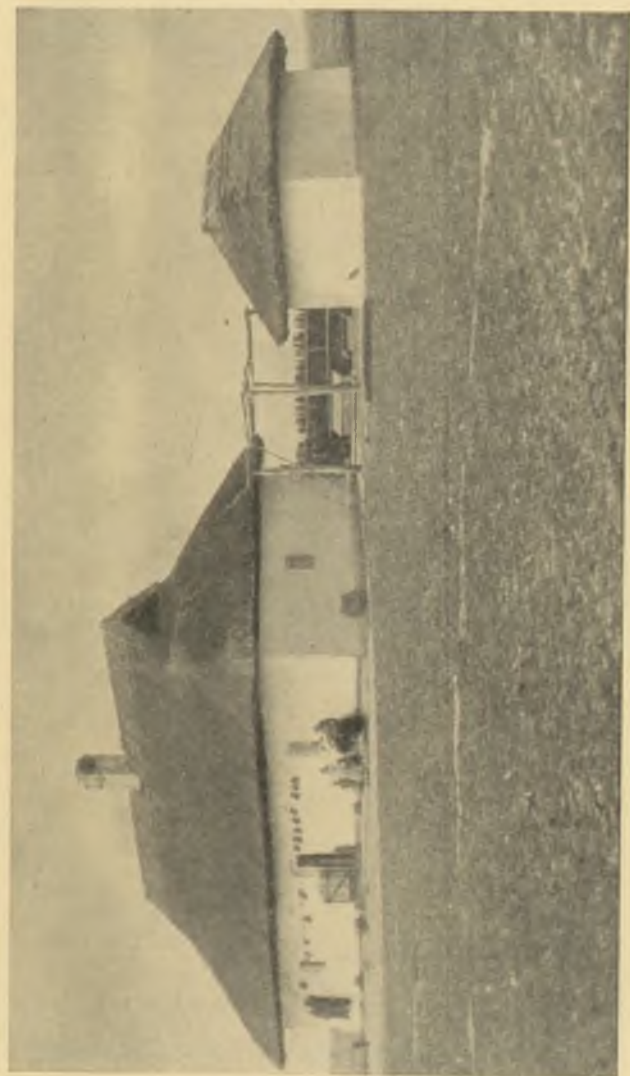
Hogy a boltív kifejező szépsége mennyire megkapta a

magyar ház építőjét, bizonyítja az a körülmény, hogy a boltív a tornácról beköltözött a ház belsejébe, a pitvarba is. Korábban részletesen tárgyaltuk a tüzelőhely alakításának kérdését, nevezetesen azt, hogy miképpen került a tűzhely fölé a füstelvezető pendely, amelyet eleintén egy keresztbe fektetett mestergerenda támasztott alá. Később a vályogépítés kialakulásával ezt a gerendát egy széles boltív, amely gyakran kisebb sugárral rajzolva, visszatér a konyha hátsó falán, mint kismélységű fülke, helyettesítette. S hogy ez a forma mennyire megnyerte a magyar szív tetszését, legszebben bizonyítja az, hogy egyes esetekben a pendely meglévő mestergerendája alá két csonka boltívet raktak. S nem is csodálatos, mert a két nagy, félköríves boltív formája különösen jól összehangzik a falra és a hátsó fülkébe akasztott színes festett tányérokéval. A konyha és a szoba falainak színes tányérokkal és kancsókkal való tarkítása már a XVIII. sz.-ban is elterjedhetett, szokás lehetett, mert Bél Mátyás is megemlíti.

Ami már most a magyar ház díszítő kialakítását, nevezetesen színezését illeti, az alapelv az, amelyet már egy korszakkal előbb Erdélyben is megfigyelhettünk. A lényeges és legfontosabb, mert legszembeszökőbb, hogy a magyarság a házát, a háza falait nem ékesíti díszítményekkel, festett vagy faragott ékítményekkel, mint ahogy más népek teszik. Így a Duna völgyének románsága házának homlokfalát ornamentális csíkokkal tarkítja: átlós díszítmények váltakoznak téglakötést utánzó felületekkel. A bolgárok szobáik falait színes papirosból kivágott díszítményekkel szeretik teleragasztani. Bél Mátyás jegyezte fel a XVII. századi németekről, hogy azok, ha házaikat vályogból építik, a falat kívülről gondosan „megmunkálják s megléniázzák” — tehát rovátkolják, hogy kőfalnak lássék.

A magyar nép a maga házát legtöbbször fehérre meszeli és ha egyes tájainon, például a Duna és Zagyva közén, a Mátra alján színesre is festi, úgy az egész házon egységes erős színnel

teszi, vagy a lábázat feltját színezi, de sohasem mintázatosan, kivéve a mult század végén, amikor a városi szobafestő kivonult a falura. A magyar a falat egységesnek érzi, a felület egységét nem bontja meg a színekkel, legtöbbször biztos érzékkel állítja bele fehér házát a természet színességébe. S ha díszíteni akar, mértékkel teszi. A nyeregtetőre szalmából font végződéseket, vasból kovácsolt tulipánt és rózsát rak fel, a ház oromfalát, a vértelket, fűrészelt, faragott nyílásokkal látja el, az eresz alá mélyvörös paprikafűzért, avagy aransárga tengeri köteget akaszt. A díszítés tehát mindig a ház tartozékaira szorítkozik és nem megy át a szerkezeti falra. Ugyanezt látjuk a ház belsejében. A szoba fala többnyire fehérre meszelt, ritkábban egyszínűen, halványan színezett, s ez elé az egységes háttér elé állítja, fekteti, vagy függeszti gazdagon díszített, elmozdítható holmiját: festett bútorait, hímzett párnáit, lepedőit, cifra szűrét, remekül festett tálaít és tányérait. A magyar ösztönösen, vagy tudatosan is megkülönbözteti a díszítés és az alap szerepét, világosan szétválasztja azokat és szinte tökéletes biztonsággal ítéli meg kettejük között a helyes arányt és sohasem jut eszébe, hogy az alapfelületnek túlzott mértékű díszítésével statikai, hordozó szerepét elfeledje. A magyar a falat falnak és pedig egységes anyagból rakott, terhet hordó falnak érzi. Őrizkedik attól, hogy textiliává minősítse. S ez annál meglepőbb, mert hiszen a magyar eredetileg s aránylag soká, sátorlakó volt és így hajlékának fala gyakran szöttesanyagból készült. Kézenfekvő lett volna ezeknek az emlékeknek a falazott házra való átvitele, a falon való felelevenítése, illetve a falnak textiliaként való felfogása. De józansága, egészen sajátosan művészi ítélete nem engedte, hogy erre a tévútra lépjen. És ha semmi más, ez az egy alapvető tény azt jelenti, hogy a magyar művészetben a romantikusok által idézett ősi, keleti, illetve közelkeleti ornamentális emlékek sokkal kisebb jelentőségűek, mint az adott művészi feladatokkal szembeni önálló és mindenkor friss

33. Pászorbáz Tiszapolgár határában.

(Györfy István felvétele)

34. Bokortanya Nyiregyháza vidékéről.

(M. kir. Terveképzési Intézet felvétele)

ítélete, amellyel a magyar a gyakori művészi tévedések útvesztőjét elkerülte.

Az alföldi falusi házaktól sok tekintetben független, bár velük hosszú ideig párhuzamosan fejlődő háztípus a tanyaházaké. Míg a tulajdonképpeni ház, a falusi ház, kevés kivételt nem tekintve csak az ember számára épült, a tanyaház elsősorban az értékesebb jószág megóvására szolgáló ól volt, amelyben az ember is megbújt, esetleg a tanyás, télen az állatoknál maradt férfiak. Így a tanyai ól egészen más előzményekből, szükségletekből fejlődött, csak legújabbán olvadt össze a házzal, bővült szoba- és konyha hozzátoldásával. Érthető, hogy a tanyai építkezésnek célja, ha tetszik programja, eltérő a tulajdonképpeni lakóháztól. Az istállót a matyó csak ólnak hívta, az kis ablakos épület volt. Ajtaja nyáron nyitott. Az ól bejáratán is kettős ajtó van, a külső a verebce, s a belső a nagyól-ajtó. A bejárat kétoldalán kívül látható az u. n. dikó, nyáron a fiatalabb házas, vagy legény alszik itt. A bejárat közelében van a tüzelő, amely nem egyéb, mint az istálló talajának egy kis négyszögletű területe, kőből, vagy téglából kirakva, amelyen téli estén tüzelgetnek. E köré telepedik a férfinép, pipál, mesél, szalonnát pirít.

A tanyai építkezés anyaga nádfal volt, amelyet kívül-belül megtapasztottak, s addig vastagították, hízlalták, amíg elég erős nem lett. A tető gazból, sásból, vagy szalmából készült, ágasfa szerkezetre rakva. Az egyszerű kis tanyán nem is volt ablak, legfeljebb szalmával betömhető szellőzőlyuk. Az épület nem volt lepadlásolva, s a füst az ajtón keresztül távozott el. A tanya szerkezetében és formaiságában tulajdonképpen a legősibb, egysejtű házformának a továbbélése, azzal a különbséggel, hogy elsősorban az állat számára épült.

A XVIII. SZÁZAD BAROKK ÉPÍTÉSZETE

ATÖRÖK hódoltsági idők elmúltával az ország lassan újra benépesedett, falvak és tanyák fehérltek a rónaságokon és a dombok alján. De nemcsak a paraszti nép tért vissza, hanem megjelentek uraik is, akik a régi birtoklás jogán ismét elfoglalták birtokaikat, vagy a dinasztiaival szemben szerzett érdemeik jutalmazása címén hatalmas földeket nyertek el, akár magyar családok leszármazottai voltak, akár jövevények, akik a török hadjáratokban vettek részt. Az új nagyurak, amint birtoklásuk némileg biztosítottnak látszott, a barokk századra annyira jellemző építő kedvvel láttak hozzá rezidenciáik megépítéséhez. Többnyire külföldi mestereket hoztak földjeikre, — nem egyszer a Bécsben dolgozók legjobbjait — s amint nem is lehetett máskép: ezekkel együtt érkeztek pallérok, előmunkások, sokféle iparos, mivel az újjászülető tájakon az egykori összeírások tanúsága szerint alig is lehetett iparosokat találni, nem is szólván építőmesterekről, vagy építészekről.

Az első nagyszabású későbarokk kastélyépítést az Eszterházyak indították meg, amikor Pál herceg kismartoni ódon, négytornyos kastélyát Carlo Martino Carlonéval megnagyobbította és korszerűvé tette (1663). Carlone a középkori kastélyból nagyszerű barokk palotát formált, amely hatásos kifejezője lett annak a felmérhetetlen, föld és emberek feletti hatalomnak, amelyet akkor az Eszterházy-család kezében egyesített földek jelentettek.

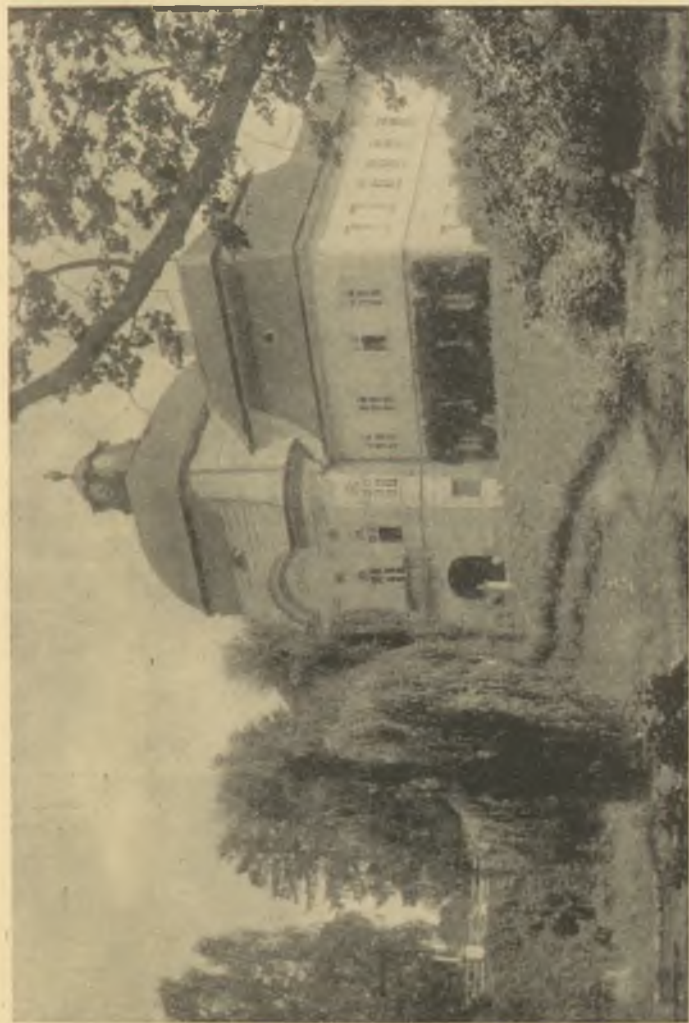
Talán éppen ezért a kismartoni példa nem is talált követőre

a következő századok alatt, hiszen az Eszterházyak társadalmi helyzete messze kimagaslott a kor vagyoneosztásából is. Már az első, igazán művészi elképzelésű, alapjaiból induló magyar kastélyépítkezés Savoyai Jenő főherceg ráckevei birtokán egészen más hangnemet ütött meg. Lucas Hildebrand, a főhercegnek olaszországi hadimérnöke, nem egy emberfölötti nagyságú, hanem pompájában és nagyszerűségében is kecses épületcsoportot tervezett, amely szinte szerényen illeszkedik bele a táji környezetbe, s tömegei szeretetreméltóan egyszerűek és behízeltgők, de nem megdöbbenően hatalmasak. Hildebrand ezzel a XVIII. sz. hangulatának kifejezését adta meg, és elkészült remekműve messzeemenően befolyásolta a kor hazai kastélyépítészetének egész irányát. A kiugrón alakított kupolakoronázta középész, mint a sarokpavillonok, a tömegkompozíciónak állandó elemeivé váltak az egymást követő kastélyaink egész sorában. A kompozíció a kor ízlésbeli fejlődésének megfelelően a legkülönbélebb változatokban ismétlődött meg, a tömegek gazdag és erőteljes dinamikájától, a később már alig jelzett reliefszerűségig. A hildebrandi kompozícióból a magyar kastélyok építői elhagyták a tiszta klaszszikus ritmusú nyitott előcsarnokot, — talán klimatikus okokból — másrészt nem követték Hildebrandnak azt az útját, hogy a nagytermet, a Sala Terrenát, és a nagy lakosztályt a földszinten helyezte el és az emeletre egy alacsonyabb alárendelt lakosztályt osztott be, — hanem ellenkezőleg, a díszes helyiségeket az első emeletre vitték, s a földszinten maradtak a melléklakosztályok. A magyar kastélyoknak ez a sajátossága, talán azzal magyarázható, hogy az emeletet mégis biztonságosabbnak érezték.

A ráckevei kastély ihlethette a magyar barokk kastélyok legismertebbjét és a típusnak nevetadó gödöllői Grassalkovich kastélyt. (1744. A kastélynak Mayerhoffer András által aláírt terveit a zselyei Zichy levéltár őrzi).

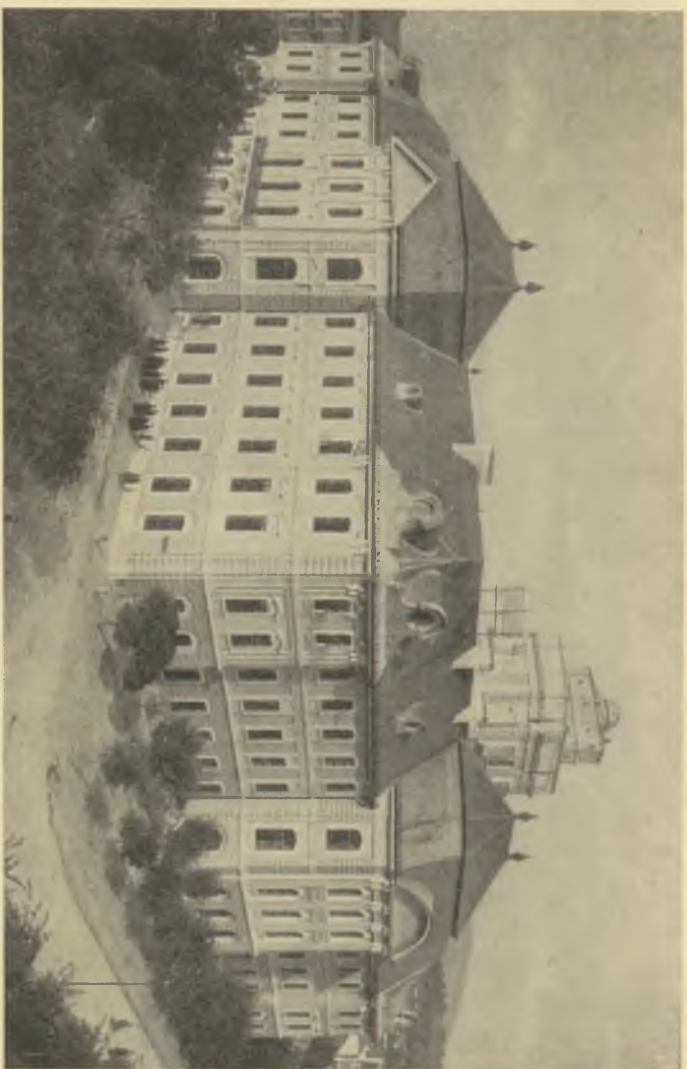
A kor magyar kastélyai kompozíciójának belső rokonsága,

a tömegfelépítés elvének országshoz hasonló hasonlósága annyira meglepő, hogy szinte azonos mesterre és szűkebb-tágabb tanítványi körére kell gondolni, mert kétségtelennek látszik, hogy mind valamiképpen összefügg a ráckevei kastéllyal. Az újabb kutatások során kiderült, hogy Savoyai Jenő ráckevei és bélyei építkezéseinél résztvett a salzburgi származású Mayerhoffer András építőmester, aki 1729-től kezdve a pesti építőmesterek céhének tagja volt és 1735-ben fejezte be Grassalkovich Antal pesti palotájának építését. Ugyanez a mester szerepelt a gácsi Forgách-kastély építéstörténetében, ahol is az egyemeletes hegyormi várkastélyt úgy alakította át, hogy a régi vár keskeny oldalának közepe elé egy manzardkupolás, gazdagoromzatú emeletes részt épített és a saroktoronyokat kupolákkal fedte be, így teremtvén meg a hármas ritmust. Mayerhoffer a Gácson megkísérelt tömegelrendezést egész művészi szabadsággal és a legnagyobb formatökéllyel valósította meg a következő évtizedben, amikor Grassalkovich Antalnak pesti palotája után, gödöllői kastélyát építette. Természetesen a ráckevei példa csak a ritmikus alap gondolatát adta e néhány évtizeddel későbbi építkezéseknek. Addigra a kor mesterei már túljutottak Hildebrandnak szinte klasszikus oszlop- és pillérrendjein, a 40-es évek ízlését már nem elégítette ez ki, játékosabb formák felé fordultak, főként a díszítő motívumokban. Ezek Gödöllőn még eléggé takarékosak, de hovatovább mind gazdagabbakká fejlődtek, mindaddig, míg egy emberöltő múlva az újabb klasszicisztikus hullám el nem sodorta őket. A felsorolt kastélyok egész soránál a mesterkérdés egyelőre még megoldatlan, de úgy tetszik, hogy Mayerhoffernek tulajdonítható Gácson és Gödöllőn kívül az aszódi építkezés megkezdése, a nagyszerű tétényi kastély, s tanítványának, Jung Józsefnek a hatvani kastély. Közélfekvő a kérdés: mi lehet az oka annak, hogy úgyszólván alig találunk magyar főúri családot, amelynek neve ne szerepelne a felsorolt tipikus építkezések között! A tömegek-

35. A gernyeszegi gr. Telegdi-kastély. XVIII. sz. közepe.

(Fosztó Juliska felvétele.)

36. Az ogni éreeki liceum. Tervezte FULLNER JAKAB. XVIII. sz.

(MTI fénykép)

nek a csoportosítása közel állhatott a kor lelkületéhez. A középső díszteremnek erőteljes kihangsúlyozása világszerte dívott, mióta azt Louis Léveaux a Vaux-le-Vicomte-kastélyánál alkalmazta. Viszont az épület végeinek díszesebb tetőzetű tornyokkal való saroklezárása, mintha bizonyos távoli reminiscenciában állana a régi saroktornyos várkastélyokkal. Hogy e saroktoronyhoz a kor mennyire ragaszkodott, az jól megfigyelhető a kismartoni kastélyon, ahol Carlone a régi épülettest elé a régi tornyoktól függetlenül új saroktornyokat épített. Amikor az 1643-ban épült márkusfalvi kastélyt a XVIII. sz. közepén barokká alakították át, ugyancsak megtartották a saroktornyokat. Ugyanez történt Erdélyben a Küküllő vármegyei bonyhai Bethlen-kastélynál, ahol a XVIII. sz.-ban a százados épületmagra manzardkupalát borítottak és a saroktornyokat is kupolákkal fedték be. De ragaszkodott a saroktornyok motívumához gr. Barkóczy Ferenc építész az alapjaiból újonnan épült nagyszabású felsőtárkányi kastélynál is, sőt sokkal később Fellner Jakab a tatai Eszterházy-kastély keleti homlokzatánál.

A kor kéttucatnyi nagyobb barokk kastélya vitte szerte az országban, ezt a jellegzetes kompozíciót, mint a rokokó játzi, festői díszítő formáit, s közkedveltette a Mansard rendszerében megtört tetőszéknek alkalmazását, úgyannyira, hogy az ekkor tehetősebbé váló köznemesség mindezeket a maga szerényebb földszintes kúriáin is alkalmazni kezdte és ezért se szeri se száma e formák megismétlődésének.

Más lelkiséget jelent s ebből az azonos lélekből született kastélyokhoz nem tartozónak, rajtuk kívülállóknak kell tekinteni az eszterházai kastélyt (1764—66), méretarányai és formáiban megnyilatkozó művészi szelleme szerint is. Míg az előbbieket gardságuk ellenére sem haladták meg egy bizonyos nagyúri jólétnek kereteit, addig herceg Eszterházy Pálnak mocsaras vidék közepébe épített „magyar Versáliá”-ja fejedelmi élet keretétől ké-

szült, s minden hazai elképzelést és életigényt messze meghaladott. Találóa írta Bessenyei: „Páris és Londonban növekedett francia kívánság itt minden gyönyörűségét feltalálhatja.” Épp ezért mondhatni, hogy Eszterháza nem a magyar élet számára készült, hanem egy magyar úr gazdagságának és hatalmának kifejezésére. (Valami történelmi sorsszerűség van abban, hogy az építető halála után a kastély mesterségesen fűtött élete rövidesen végetért.) Eszterháza építészenek többnyire a különben ismeretlen Jacobyot tartják. Az épület architektúrája jellegzetesen kései, elernyedtt barokk, a stílus hanyatlásnak minden jegyével felruházott. A kerti homlokzat világosan komponált tömegei az enyhe plasztikájú rizalit, a takarékosan alkalmazott szobrászati dísz már elárulják a klasszicizmus közeledtét. Az udvari homlokzat additív jellege, a középső rész és a homorú sarkok építészeti léptékének kiegyenlítetttségei a művészi elbágyadás jellemző jelei. Az egész nagyszerű építményből hiányzik az az eleven alakítóerő, amely a kisebb s igénytelenebb kastélyainkat formálta. Míg ezeknél minden a szívből, érzésből és életkedvből árad, addig Eszterházán erősen érezzük a távoli példa erőtlenné utánczását s az utánczás körülményességét.

Amint a kastélyépítkezés terén megfigyelhető az építető mecénás és a tervező építész közös teremtő munkájának példaadó hatása, ugyanez meglátható a városi építés viszonylataiban is. A XVIII. sz.-i Pest várossá fejlődésének megindítója egy nagyszabású építkezés volt, az Invalidus palotái, amelyet Széchenyi György esztergomi érsek 1692. évi alapítványa tett lehetővé. Igaz, hogy 1729-et írtak, mire hozzáfogtak Martinelli Anton Erhardt császári építész által elkészített terveknek megvalósításához. Azonban a 30-as évek második feléig folyó építkezés erős hatást tehetett a XVIII. sz.-i Pestre. Egy század elejei metszeten Pest nyomorúságos földszintes házakból álló falu benyomását kelti. 1703-ban mindössze 342 házat számláltak össze, közöttük

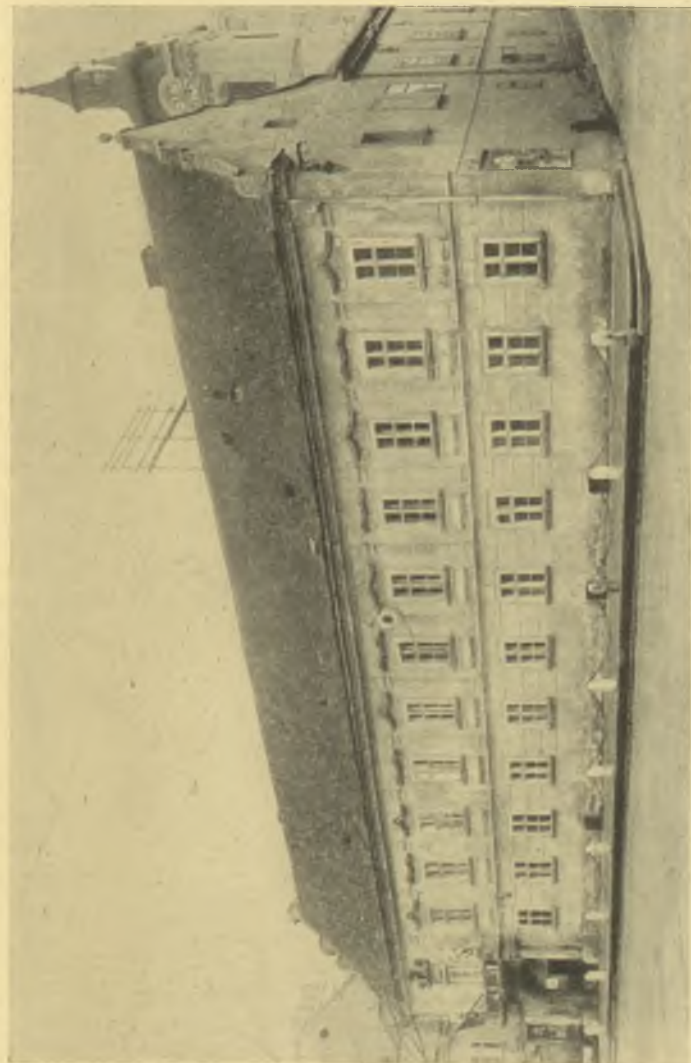
csupán négy volt jelentősebb, négy császári tisztviselőnek háza. És ez apró házak közül emelkedett ki a hatalmas méretű palota, úgy, amint Mikovényi 1737. évi rézmetszete mutatja, amely Bél Mátyásnak „Notitia Hungaricae Novae” című kötetét illusztrálja. Bél Mátyást a palota a párizsi Invalidus-házra emlékeztette. Az egész elrendezés nagyszerűsége, de különösen a körülfutó karzatos kápolna arra mutatnak, hogy Martinelli valóban tanulmányozhatta a világhírű párizsi épületet. Jelentősebb építőművészeti kiképzést csak a város felé forduló száz öl hosszú főhomlokzat kapott, míg az udvari szárnyak minden tagolás nélkül maradtak. A pilaszteres főhomlokzatot enyhe kiugrású rizalitok tagolják, mint a két nagy főbejárat és a kápolnabejárat. Kazinczy Ferenc „Királyi Mívnek” nevezte a nagy, komoly hangulatú, művészi megjelenésű palotát. Ma is jelentős tényezője a városkép egészének, de 200 évvel ezelőtt királyi módon uralkodhatott a szerény Pesten. Érdekes volt a háromemeletes épület lakóosztályainak egykori elrendezése is. A boltozott folyosókra a főhomlokzaton előszobás-konyhás utcai kétszobás, tisztii lakosztályok nyitak, az oldalsó szárnyak négy ablaktengely széles, négyzetes alaprajzú részekre oszlottak, közepüket egy nagymélységű kétablakos lakóterem foglalta el, attól jobbra és balra egy külső és belső szoba között konyhák foglaltak helyet, egy-egy szoba négy rokkant, vagy egy családos rokkant számára szolgált. E helyiségek félemelet magasak voltak és felettük további négy szoba helyezkedett el, amelyekhez a folyosóról két kis csigalépcső vezetett. Egy-egy ilyen lakosztályban tehát 32 rokkant talált menedéket.

Pest város fejlődésének a magva a Piac-tér lett, amelynek nyugati oldalára a század első felében építtette báró Glockelsberg a trófeákkal ékes sarokerkélyes palotáját, melynek terveit Kalcher Mátyás készítette, ez lett később a piaristák rendháza. 1721-ben a tér déli oldalán megépült Pauer J. építőmester tervei szerint az egyemeletes, magas, középtornyos Városháza is. Ez

időben kezdett megfogamzani az a tudat, hogy az ország jövőbeli fővárosa Pest és Buda, a két testvérváros lesz. Ennek jegyében állították fel a hétszemélyes táblát, az ország legfőbb törvényszékét Pesten és a 30-as években tekintélyes palotát emeltek a Ferenciek-terén, ott, ahol ma a királyi család bérpalotája áll. A tábla elnöke 1732-től kezdve az akkor báróságot nyert Grassalkovich Antal királyi personális, ugyanakkor megépíttette bájos palotáját, amelyet Bél Mátyás a város legszebb házának nevezett, és amelyet a XIX. sz. vége könnyelműen halálraítélt. Igen jellemző, hogy a palota építése, — feltehetőleg Mayerhoffer András — nem tartotta magát a közeli szomszéd Invalidus-palota építészeti formanyelvéhez, azt talán magánházhoz nem illőnek érezhette, sőt esetleg idejétmúltnak is tartotta. Az egykor hétablakos homlokzat virtuoz tagolása szélső rizalittal, a középtengelybe helyezett szenvedélyesen mozgalmas atlaszfigurákkal alátámasztott erkélyével, igazi rokokó alkotás, amelyen a vízszintesek lendületes vonala pilasztereket szinte szétfeszítő, formagazdag szemöldökpárkányaival, dekoratív erejével győzedelmeskedik a pillérek függőleges architektúrájában. Alkotója nem mindennapi tehetségről tett tanúságot, úgyannyira, hogy amikor két évtized múlva, Mária Terézia idején, Pesten nagyobb arányokat öltött az építkezés, a Grassalkovich-ház homlokzati típusa új életre ébredt, így elsősorban az 1756 után Mayerhoffer tervei szerint épült Piarista-utcai Péterffy-ház gazdag tagolásának pompás plasztikájában, a Jeszenovszky-, — ma Franklin-ház — máig megmaradt erkélyében (1758—59), és az egykor a Ferenciek-terén állott Athenaeum-ház homlokzatában.

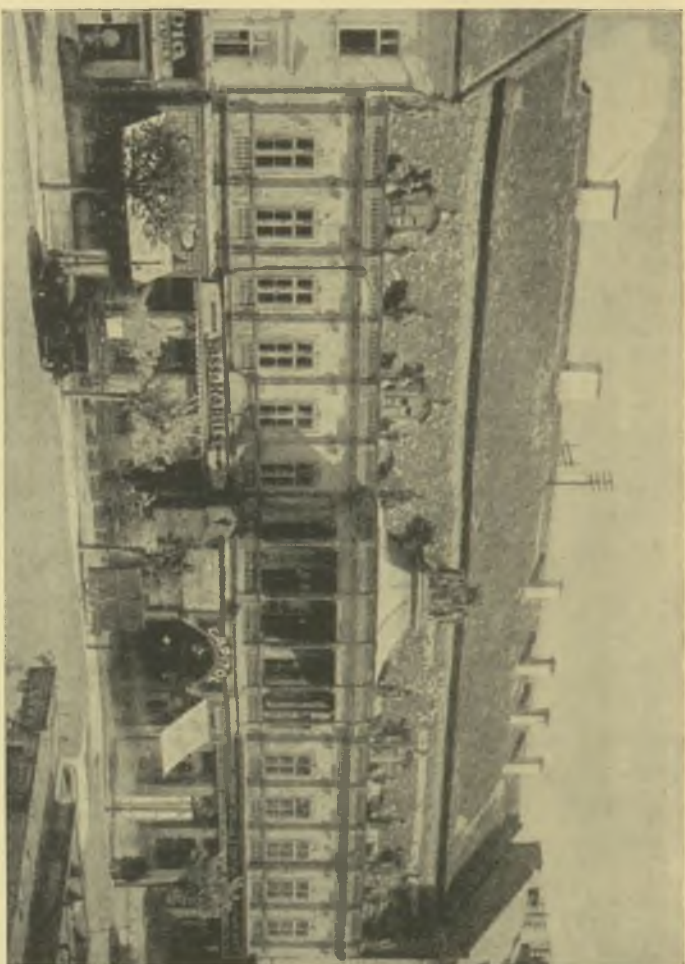
Ezek a jelesebb épületek számos szerényebbet ihlettek, Pestváros polgárai egyszerű házaikat a palotákról ellesett részletekkel ékesítették, ha másként nem, legalább díszesen faragott kapukeretekkel.

A polgári építkezéssel egyszerre indult meg Pesten a templo-

37. A székesfehérvári régi Városháza. XVIII. sz. közepe.

(Székesfehérvár)

38. A kolozsvári gr. Bánffy-palota. XVIII. sz. vége.

(Fotójum felvétele, Kolozsvár)

mok építése is. A legelső volt a század elején a Ferenciek-emelte templom, amely 1738-ban nyert díszesebb formát. Ezt követte a Szerviták egyhajós temploma a 20-as években, majd később a Domonkosok temploma (1747—55), azon a telken, ahol XIII. sz.-i kolostoruk állott, ez ma az Angol Kisasszonyok temploma. A bájos Szerb-utcai templomot 1754—70 közt építette Nepauer Mátyás budai építőmester.

A legnagyobb pesti templomépítkezés a Pálos-rendé volt, amelynek a 20-as években megkezdett templomában a főoltárt csak 1754-ben szentelhatték fel. A roppant gazdagságú belső díszítésre igen sokat áldoztak a hívők, polgárok és főurak, nevezetesen a Forgách- és a Grassalkovich-család. A ma Egyetemi templomnak ismert nagyszerű egyház a XVIII. sz. fényhatásokban gazdag téralakításának remek emléke, melynek kompozíciójában egyaránt része van a művészi térformálásnak, a falak tagolásának, a szobrászati díszítés zsibongó elevenségének s a mennyezet mozgalmas freskóinak. A templom tervezőjének nevét nem ismerjük, de minden amellet szól, hogy az építésben igen nagy szerepe volt Mayerhoffer Andrásnak, a főhomlokzat kisdomborúságú pilaszterei, lombospillérfői, s főként a bejárat keretének formái a Grassalkovich-ház stílusára emlékeztetnek.

Pest és Buda ez időkbén teljesen külön életet élő város volt, mert Pest akkoriban, nevezetesen télen, messzebb volt Budától, mint Váctól. Budán az építészeti fejlődés menete a pestivel azonosan játszódott le. A várost 1694 végén egy kamarai jelentés így írta le: „Die Stadt so noch in den Steinhaufen und Wüsterney in welcher sie durch mit Brand und Mord geschehene Eroberung geratten liegt.” Egy-egy házat mégis már közvetlenül az ostrom után újra felépítettek, így az Országház-utca 6. számú házat, melynek még szinte renaissance ízlésű faragott kapuján az 1686-os évszámot olvassuk. Az első királyi lak építése Fortunato de Prati szerény tervei szerint 1715-ben indult meg, de a 30-as

évek végére sem fejeződött be. 1748-ban gr. Grassalkovich Antal kezdeményezésére lassú munkával tovább épült, a 60-as években F. A. Hillebrandt új tervekét készítette és felépítésüket 1770-ben befejezte. Ekkor azonban a királyi laknak szánt épületet semmire nem használták, s az évtized végén a Budára áthelyezett nagyszombati egyetem céljaira alakították át. Az egész építkezés senkinek sem volt szívügye, egészen céltalan volt. A XIX. sz.-ban újraépített mai palotának belső zárt udvarát délre és keletre szegélyező épületrészek és a kápolna azok, amelyek Hillebrandt munkáját képviselik. Az udvari haditanács az 1725. évi tűzvész után a Szent György-téren újraépíttette a hadiszertárat Mathey J. tervei szerint, északi homlokzatának díszes kapuzatát koronázta a Hydrával küzdő Herkules pompás barokk szoborcsoportja, amelyet az épület lebontása után a Várkertben helyeztek el. Mathey reánkmaradt tervét a hármas ritmus jellemzi. Felette tanulságos ezt a rajzot hazai kastélyainkkal összevetni. Míg azokon a három hangsúlyozott elem arányai finoman együtt csengetnek, addig Mathey tervén ezt a harmóniát teljesen nélkülözzük: Mathey, a hadimérnök, nélkülözte azt az alapvető építészeti arányérzést, amely kastélyaink mestereinek sajátja volt. Innen ered talán az is, hogy felsőbb hatóságok kívánságára a sarokmanzardok elmaradtak, amint elmaradt a harangtorony is, és pedig az épület egyszerűbb megjelenésének javára.

Buda jelentősége a beköltözött tisztviselők révén növekedett, s a század közepére a polgári város erőteljes ütemben fejlődött és kiépült. A vár egész területén egyszerűbb és gazdagabb megjelenésű házak emelkedtek s barokk, majd rokokó díszű paloták: így az Erdődy grófké (Werbőczy-utca 7), melyet Nepauer Mátyás tervezett 1750-ben, a gróf Zichy-palota és a Piret-(ma angol követségi) palota. A század elején épített, azután emeletessé alakított városháza két szomszéd ház által kibővítve 1772-ben Nepauer Mátyás tervei szerint nyerte mai alakját.

A nemrégiben az épület sarkára állított várvédő Athene, mely valamikor szabadonálló kútszobor volt, Carlo Adami műve.

1750 körül a város már erősen lehúzódtott a hegy aljára is s a vízivárosi Fő-utca mentén a graciózus rokokóházakból egész házsor alakult, közöttük a legszebb, az egykor híres Fehér Keresztfogadó, amely régente olyan előkelőnek számított, hogy II. József minden budai tartózkodása során ott szállott meg. A Víziváros a Széna-térig bővült és formás befejezést nyert a századvégi Szent János-kórház oszlopdíszes épületével. A tabáni ráctelepdedésbe is behatoltak a jobb és finomabb ízlésű polgári házak, melyek közül napjainkig egyedül a szarvas reliffel díszített sarokház maradt meg. Lassan kialakult a Krisztina-város is, épületeiből megmaradt a Mikó-utca sarki finomművű késő barokkpalota.

Az egyházi építkezések eleinte csak újjáépítések és tatarozások voltak, a középkori eredetű Mária Magdolna-templomot rendbehozták és a Nagyboldogasszony-templomot a jezsuiták egy félévszázad munkájával barokká formálták. A rend a templom körül három jelentős épületet emelt, délre hozzáépítette a szeminárium háromemeletes tömbjét, északon megépítette az erőteljes pilaszteres homlokzatú kollégiumot (1688—91 — Kerschensteiner Konrád), és szemközt, a mai pénzügyminisztérium helyén, az ú. n. Akadémiát (1702—03 — átalakítva 1747-ben), mely későbbi finom pilaszterpáros homlokzatával, lebontásáig Budavárának dísze volt. A Klarissza-rend elfoglalta egykori telkét az Üri-utcában s oda templomot épített 1743—48-ban, amelynek homlokzata a kiscelli trinitárius zárdára emlékeztet. A templomhoz később a teleknek Országház-utcai oldalára díszes homlokzatú, barátságos, árkádos udvarú zárdát építettek (1753—54). Amikor a rend feloszlatása után (1783) a zárdát a helytartótanács számára átalakították, abban F. A. Hillebrandt tervei szerint az országgyűlés számára pompás, karzatos barokktermet készítettek, amelyet mindössze háromszor használtak a kitűzött célra, annál

többször adták bérbe a híres budai bálók megtartására. Hasonló sorsa volt a karmeliták kolostorának, amelynek Szent József egyháza 1733—34 között épült, de 1784-ben Kempelen Farkas tervei szerint színházzá alakították át, ekkor kapta mai előkelő architektúrájú jozefinus homlokzatát.

Egymásután épültek az Alsóváros templomai: a tabáni rács-templom és Szent Katalin-plébániatemplom (1722—34, Obergruber Keresztély; átalakítva 1742-ben Nepauer tervei szerint), az Ágostonrendiek — ma Ferencesek — Országút-i temploma (1754—70, Nepauer). A Fő-utcai Erzsébet-templomot és zárdát 1732—42 között Hölbling János tervei szerint építették a Ferencesek. Az ugyancsak Fő-utcai bájos Szent Flórián-templom ismét Nepauer műve (1759). De Buda legszebb egyházi barokk emléke a Vízivárosi Szent Anna-templom, amely nemcsak részleteinek tökéletességében, hanem a Budapesten egyedülálló centrális alaprajzában elsőrangú építészeti eseménye volt a kornak (1740—62). Az építkezéshez, állítólag, Olaszországból érkezett terveket használtak fel és benne a San Andrea in Via Flaminia római templomnak leszármazottját látja a kutatás, bár a bécsi barokk eliptikus alaprajzú templomainak hatását is feltételezi. A homlokzatban morvaországi és sziléziai hatások is tükröződnek, bár a pesti pálos-templom hatása sokkal közelebbfekvőnek látszik. A templom külső megjelenésének formálásában igen nagy része lehetett a kivitelező Hamon J. M. építőmesternek és a befejezést végző Nepauer Mátyásnak. Ugyanezen mesterek műve az újlaki-templom, amelyet építési hibák miatt 1767-ben újra építettek. A kis Buda e nagyszámú temploma jele a kor hitbuzgalmának.

A kor általános építészeti viszonyairól, az egész országot jellemző képet ad Óbudának XVIII. századi kialakítása. A városka környékének földesura a gróf Zichy család volt, amelynek dunántúli birtokai a Budával határos falvakon át a Bakonyig nyúltak. A birtokszerző gr. Zichy István, és többedízigleni le-

származottai hatalmas építőtevékenységet folytattak Óbudán, a budai várban és Pesten is. Ők építették az Óbuda fölötti dombokon a kiscelli Trinitárius-zárdát (1744—60, Entzenhoffer János tervei szerint), amelynek temploma azóta számos átalakításnak lett áldozatává. Gróf Zichy Miklós 1746—57 között építette pompás dunaparti kastélyát, mely mai elhanyagolt állapotában, eredeti manzard tetejétől megfosztva, nem árulja el, egykori szépségét, s különösen a hosszanti homlokzatok gazdag erkélyeiben és pompás szobrászati díszű lépcsőházban megnyilatkozó építészeti gazdagságát. A kastély terveit Jäger J. H. építőmester készítette. A szobrászati díszek Debó Károly szobrászművész, a Zichyek udvarmesterétől valók.

Az a mód, ahogy a Zichyek Óbudán építkeztek és a város kialakulását befolyásolták, számos XVIII. sz.-i városunkra jellemző. Pozsony a század második felében lefolyt páratlanul nagy-szerű építészeti fejlődését elsősorban annak köszönhette, hogy mivel az ország fővárosa volt, a főúri családok egymásután építették pompásnál pompásabb palotájukat. Így F. A. Hillebrandtnak módjában állott a palotáknak egész sorát tervezni: a primási nyári palotát (1761—65), a gr. Széchényi-, gr. Csáky- és gr. Nyáry-palotákat és ő fejezte be a Grassalkovich-palotát is. Josef Thalherr udvari építészeti igazgató műve a gr. Aspremont-palota (1770), Hefele Menyhért építette gr. Batthyány József részére a hercegprimások városi palotáját (1781). Nagyszabású kétemeletes paloták ezek, s minden eddig felülmúló lehetőséget nyújtottak az építészeknek, hogy a többemeletes pilaszterrendekkel barokkos oromzatokkal, pompás kapuzatokkal, remek, kovácsolt vasművű erkélyekkel ékesítsék a homlokzatokat. Művészi alakító-készségüket a paloták lépcsőházaiban is messzemenően érvényesítették és szinte vetekedtek e tereknek megoldásában. Hillebrandt a gr. Nyáry-palotában páratlanul gazdag áttört mellvéddel díszítette a lépcsőt, a Grassalkovich-palota kétkarú lépcsője a német

barokk építészetet idézi, Thalherr az Aspremont-palotában franciás eleganciájú mozgalmasságra törekedett.

Amit Pozsonyban a gazdag főurak sora tett lehetővé, amit ott kitűnő mesterek versenye hozott létre, azt az ország püspöki városaiban az egymásra következő, nagyműveltségű főpapok és kitűnő építészeik alkották meg vállalva. Így a csendes, akkor alig néhány lakosú Eger a hazai barokk építészetnek valóságos gyújtópontja lett. Már Erdődy Gábor püspöksége idején szebbnél szebb épületek keletkeztek, így a jezsuiták-temploma (1731—43, ma ciszterciek-temploma), s az érseki palota legrégebbi része. Erdődy utódja, a pompaszerető Barkóczy Ferenc, Felsőtárkány kies vidékén nagyszerű nyárilakot, a Fourcontrasti kastélyt építtette magának és meghívta a Bécsben is kiterjedt építőtevékenységet folytató Gerl Mátyást, aki gyors egymásutánban emelte a jezsuita-gimnáziumot, a szeretetreméltó kispréposti lakot (1758), és hozzáfogott a páratlanul nagyszabású Minorita-templom építkezéséhez, amely a késő barokknak szenvedélyesen festői, gazdagon díszítő — a díszítéssel betelni nem tudó — művészetének utolsó fellobbanása. A templom homlokzatát szinte szétfeszíti a belsőnek gigantikus lendülete és a kidomborodó közép-rizalitból felszökő tornyok légiességgel rajzolódnak az az ég kékségébe.

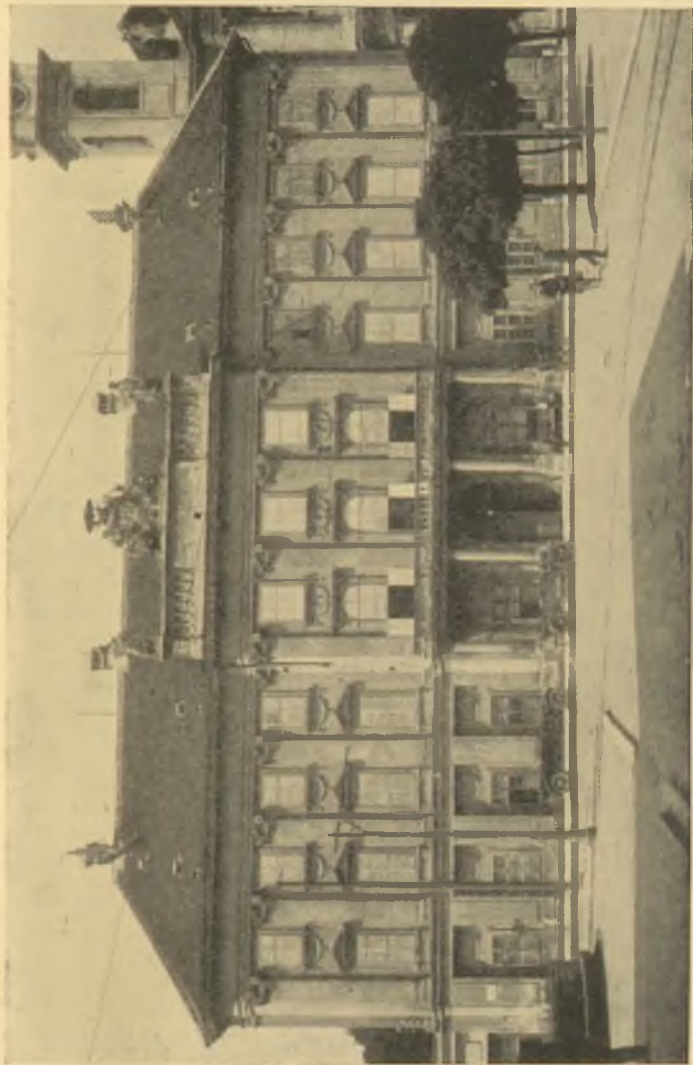
A következő érsek, gr. Eszterházy Károly, beiktatása után meghívta udvarához Gerlt, hogy elkészítse nagyszabású elgondolásának, az egi Universitas, a Lyceum épületének terveit. A Gerl halála évében (1765) megindult építkezés azonban már új tervek szerint kezdődött meg, melyeket az érsek a Tatáról Egerbe hívott Fellner Jakabbal készíttetett el, aki 1763 után megépítette a rezidencia új szárnyát, s már itt is feladta a hármas barokk ritmust, a palotának a tatai kastélyhoz hasonló nyugodt, egyes elemeiben franciás, kagylósan visszaugró középrizalitos homlokzatot adván. A mester legnagyobb műve a Lyceum,

közel egymillió forint költséggel két évtizeden át épült (1765—85) és a mai Magyarország legnagyobb szabású későbarokk épülete lett. Bár kétségtelen, hogy Fellnerre hatással volt B. Neumann würzburgi érsek palotája, de Fellner egész művészetében: a részleteknek takarékos, az architektónikus elemeknek alárendelt kezelésével erősen leegyszerűsítette a hírneves példaképnek motívumait. A rokokó ideje elmúlt, a pilaszterek már egyértelműleg uralkodtak a homlokzat kompozícióján, az ablakpárkányokat díszítő lombfüzerek pedig beleilleszkedtek építészeti tagolásaiba. Ezzel a díszítés és a szerkezet elváltak egymástól, az egyik építészeti, a másik naturalisztikus felfogású lett. Jellemző, hogy Fellner miként formálta a Lyceum csillagvizsgálótornyába illeszkedő nagy homorú fülkét: míg a bécsi Zeughauson a hasonló fülkét a címerek és tróféák szinte teljesen elborítják, addig Fellner a rovátkolt szegélyen kívül semmiféle díszítést nem alkalmazott, és így a fal a maga tektonikus mivoltában jelenik meg. A Mária Terézia-kor játékos dekoratív szelleme már letűnt, s a jozefinus-kor puritánabb formavilágába értünk, amely előkészítette a klasszicizmust.

S ugyanez történt a többi püspöki városokban is. Nagyváradon báró Patasics Ádám püspök 1751-ben az olasz G. B. Ricca tervei szerint kezdte építtetni palotáját, de amikor 1769-ben, a lassan és kedvetlenül haladó építkezést F. A. Hillebrandt vette át, a játszi, lehelletszerű díszítés takarékosná lett, éppúgy, mint Egerben. Veszprémben is két építőkedvű főpap követte egymást a püspöki székben. Nagymányai Koller Ignác 1750 körül finom rokokóízlésű nyaralókastélyt építtetett Sümegen, befolyása alatt készült el Zalaegerszeg kápolnafülkével ékes, gazdag díszítésű plébániája (1756—60). Koller Ignác püspök a romban álló veszprémi vár bástyáinak élére Fellner Jakab tervei szerint díszes rezidenciát emeltetett (1765—74) és elősegítette az új Ferences-templom megvalósulását, melynek építését P. Schifthaler Protá-

eius gvardián vezette. Ugyancsak papi építészek: Kis Adorján és Oswald Gáspár készítették 1773-ban a piaristagimnázium terveit.

Hasonló nagy építő buzgalom élt e kor váci püspökeiben is. Az első püspök Balogh Miklós már a XVII. sz. végén fel akarta építeni a székesegyházat. Utóda Draskovich Mihály püspök Szent Mihály tiszteletére emelt templomot; 1699-ben Salcher Márton tervei szerint épült a dominikánusok temploma, mindkettő a későbbi székesegyházépítkezéseknek lett áldozata. Amikor 1729-ben gr. Althan Mihály Frigyes lett a váci püspök, megvetette a püspöki palota alapjait, felépítette a szemináriumot. Utóda gr. Althan Károly kétemeletesre építtette a rezidenciát, ő rakatta a festői eredetiségű Hétkápolnát és belefogott az új székesegyház építésébe, melyet azután Forgách Pál püspök fejeztetett be. 1760—62 között gr. Eszterházy Károly foglalta el a püspöki trónt. Kényes ízlésének nem felelt meg az elődjei által épített székesegyház, nevezetesen fekvése a szabálytalan formájú Konstantin-téren és ezért a püspöki palota táján álló apró házakat megvásárolta és lebontatta, s helyükön szabályos teret alakított, hogy oda Pilgram Antal építésszel hatalmas barokk székesegyházat terveztesse. Az alapozás nagy nehézségei folytán az építkezés csak igen lassan indult meg, de Eszterházy szívébe zárta ügyét, és bár egri érsekké nevezték ki, még egy félévig Vácott maradt, hogy elhelyezze a székesegyház alapkövét. Azonban ezzel sem biztosíthatta terve megvalósulását, mert utóda gr. Migazzi Kristóf 1763-ban a Bécsben dolgozó francia származású I. M. Cannavalét új tervek készítésével bízta meg. Cannavale szigorú antikizáló templomot épített, amelynek alaprajza, portikuszos külseje, négyzetes csonkatornyai, a barokk festői felfogásnak teljes megtagadását jelentik. A székesegyházon kívül is rengeteget építtetett székhelyén és megyéjében gr. Migazzi, püspökségének első 20 évében csaknem egymillió forintot költött e célokra. Különösen lázasan készülődött Mária Terézia királynő 1764. évi látó-

39. A szombathelyi püspöki palota. Tervezte HEFELE MENYHÉRT. XVIII. sz. vége. (MTI felbűtele)

40. A pozsonyi primási palota. Tervezte HEFELE MENYHÉRT.
XVIII. sz. vége. (Höfer J. felvétele, Pozsony)

gatására, széppé akarta tenni a várost, ezért lebontatta a romlott várfalakat, betöltette az árkokat, befejezte a püspöki palotát és a városházat, a főutcán házakat emelt, soknak a homlokzati falát húzatta fel és azokra ablakokat, ajtókat festetett. A város bejáratához pedig faragott kövekből rakott diadalkaput emeltetett. Két évtizeddel később Verőcén bájos nyárilakot építtetett magának. Eszterházy és Migazzi építőtevékenységében a legfeltűnőbb és legérdekesebb az, hogy egyikük sem elégedett már meg azzal, hogy egy szép épületet emeltesen, hanem érezte, hogy a városkép megfelelő kereteibe kell azt illeszteni.

A barokk stílus korszakának vége tisztán jelentkezik azokban az építkezésekben, amelyeket Szily János püspök számára Hefele Menyhért Szombathelyen alkotott: a szeminárium épületében (1776—78), a püspöki palotában (1778—81) és a székesegyházban (1791—97). A rezidencia homlokzatán a vízszinteseknek és függőlegeseknek szigorú és egyértelmű összjátéka uralkodik. Itt már semmi nyoma nincsen azoknak a festői bizonytalanságoknak, amelyek például a pesti Grassalkovich-palota homlokzatát jellemezték, ahol a díszítőformák az architektúrát valóságosan feloldották, itt ezek a díszítések egészen másodlagos jellegűekké válnak. Mindez még fokozottabban jelentkezik Hefele másik nagy művén, a mindössze három évvel később tervezett pozsonyi primási palotán, amely a szombathelyi palota barátságos jellegével szemben szinte zordonan komoly: itt a tisztán építészeti indokolton kívül semminemű dísz nem juthatott szóhoz, még a lombfüzerek is eltűntek. A klasszicizmus nagy beköszöntője Hefele műve. Ugyanezt jelenti a térkompozíció tekintetében a szombathelyi székesegyház. Míg az előző évtizedek építészei a legkülönbözőbb és legváltozatosabb eszközökkel törekedtek arra, hogy a tágas, egymásbanyúló terek elhatárolását lágy átmenetekkel úgyszólván eltüntessék, addig Hefele épp az elemek éles optikai érzékeltetésére törekedett. A korábbi mesterek sokszorosan meg-

tört oszlopoktól áthatott pillérkötegei helyére, egyes, a fal elé állított oszlopokat alkalmazott, hogy világosan és egyszerűen hordozzák a boltozatokat alátámasztó főpárkányzatot. A szentélyben pedig felette jellemző a szigorúan függőlegesen tagolt oratórium, az eddig szokásos kapriciózus formák helyén. A falakon Hefele a végsőig takarékoskodott a szobrászati díszítésekkel, a főpárkány nélküli a rokokó ornamentikát. Hefele székesegyházában, székesegyháza homlokzatán kizárólag a tér és a tér építészeti alkotóelemei jutnak szóhoz.

A püspöki aulák természetesen nemcsak a székhely templomépítkezéseire gyakoroltak erős befolyást, hanem az egész egyházmegyének építészeti fejlődését is irányították a kor stílushajlámának megfelelően. A barokk stílus egyházi építészete már a XVII. sz. során diadalmaskodott, különösen a nyugati királysági területeken, főként akkor, amikor az ellenreformáció hatalmas mozgalma megindult és a jezsuiták harcos propagandairányzata új életre keltette a vallásos életet. A rend nagyszerű ösztöne a puritán protestantizmussal szemben a hitéletet épp a fantázia segítségével kívánta megeleveníteni és épp ezért a katolikus templomokból egészen mást formált, mint a középkor tette. Az ellenreformáció templomának hivatása az volt, hogy a túlvilági élet ragyogását a földre hozza és a hívőkkel elképzeltesse. Épp ezért a templomokat földöntúli látomások, a szentek és az angyalok karának tündöklése ékesítették és a mise misztériuma ragyogott szét a falakra és a boltozatokra. Az ilyen ábrázolások számára minden helyet igénybevettek, s elborították velük az épület szerkezetét. A vízióknak ez a határtalan áradása szinte magával ragadta a kőből épült falakat is, az oszlopok és pillérek egy mozgalmas életnek forgatagában sodródtak és a térelhatároló falak úgyszólván elvesztették egész materiális lényegüket, a templomtér feloldódott a végtelenségben. Az építészetnek és az építészeti díszítőművészetnek ez iránya kezdetben a régi, középkori templo-

moknak újjáalakításában valósult meg hazánkban. Ilyen nagyszabású stílárís átalakításon legelőször a nagyszombati székesegyház esett át (1626). Azt követte a besztercebányai egykor gótikus templom (1632—44), a régi győri székesegyház (1639—45), a soproni Jánoslovagok temploma, a magyaróvári templom, a nyitrai püspöki székesegyház. Mint már említettük, ugyanez következett be a török távozása után az egykori hódolt-sági részeken, így a budai Nagyboldogasszony-templomban, meg a pestiben is.

A barokkizálásokkal párhuzamosan épültek az első tiszta barokktemplomok a királysági részeken, nevezetesen Nagyszombaton, ahol a jezsuiták Eszterházy Miklós nádor jóvoltából Pietro Spazzoval bazilikális rendszerű templomot építettek, amelynek falait mesébeillő stukkódíszek borítják el (1629—40). Ezt követte a római Il Gesu nyomán épített győri Szent Ignác-templom (1634—41), a szombathelyi Szent Márton-templom (1670), a lorettomi búcsújárótemplom (1651—59, C. M. Carlone), a sümegi Ferences-templom (1652), amelyek, mint annyi más, föllevenítették a magyar főurak középkori templomépítő buzgalmát.

A XVIII. sz.-ban a barokk-templomépítés lendületet vett az egész országban és alig találunk várost, amely ne dicsekedhetnék pompás barokktemplommal. Oldalakra terjedhetne, hogyha minden egyest fel akarnánk sorolni. Gr. Eszterházy Károlyról mondják, hogy ő maga több mint száz plébániatemplomot építtetett. A kor legnagyobb szabású és leggrandiózusabb barokk-templomai az egrieken és a pesti pálos-templomon kívül a jászói pálos prépostsági templom (1745—59) és az avval egyidőben épült szentgotthárdi ciszterci templom volt (1748—64), melyeket Pilgram Antal tervezett. Külön említést érdemel még a kalocsai székesegyház. Ez a régi román katedrális alapfalaira épült a nagy Fischer v. Erlach fiának, J. E. Fischernek, 1728-ban Csáky Imre érsek rendeletére készült tervei szerint. Bizonyos formái ro-

konságok fűzik homlokzatát a pesti pálos-templomhoz, és így nincs kizárva, hogy a kivitelnél Mayerhoffer András is közreműködött. Erdély legszebb barokktemploma a kolozsvári Minorita-templom (1780—84, Blauman J. E.)

A barokktemplomépítés lehiggadásának építészei is Fellner és Hefele voltak. Az elsőnek legfinomabb művei a tatai (1758—64) és a pápai (1774—86) plébániatemplomok, amelyek valóságos iskolát csináltak, hatásuk alatt épültek pl. a kecskeméti, ceglédi, a pest-terézvárosi (1794) és a pest-józsefvárosi (1797) plébániatemplomok.

A nagyszabású barokképítkezések természetszerűleg nagymértékben befolyásolták környezetük kisebb, mondjuk polgári építkezését. Míg azonban a Szokolca, Nagyszombat, Besztercebánya, Eger, Buda, Pécs vonalán belül eső nyugati városok erősen az osztrák barokk hatása alatt állottak, annak hazai ízt adván, addig egészen más történet Szepesben és Sárosban, ahol e kor építészete érdekesen folytatta a renaissance fejlődését és egészen helyi zamatú barokkot fejlesztett ki. A homlokzatnak attikás formáját továbbra is megtartották, s amikor Nagyszombat felől az olasz mesterek behozták a barokk festői szellemére jellemző díszítéseket, akkor ezek hamarosan elfoglalták a felvidéki renaissance sgrafittó díszítések helyét. A közönség „fiókos boltot és sokféle cifrás, rózsás boltozatokat” kívánt. Ezek csakhamar el is terjedtek Eperjestől Besztercebányáig és alkalmazásukat elősegítette az, hogy a Rákóczi-felkelések után igen nagy rombolásokat kellett helyrehozni, 1714-ben Lőcsén 221 ház hevert dűledezőben, vagy volt lakatlan és ezeket fizetés nélkül is átengedték azoknak, akik újjáépítésüket magukra vállalták. A stukkós díszű homlokzatok legszebb példája az eperjesi Klobusitzky-ház, melynek mestere nem tudott betelni a díszítőelemek alkalmazásával: a ballusztteres főpárkány alatt groteszk maszkok közé rakott virág- és gyümölcsfüzerek ölelik körül a puttó-jelenetes kartusokat, az ablakok közé

virág- és gyümölcsfüzérek és bibliai jelenetek kerültek, alattuk pedig lágyhullámzású drapériákkal játszanak a puttók. A legszébb hazai boltozat-díszítések a besztercebányai Herritz-házban találhatók.

A gubernium Erdélyében a városképek ugyancsak barokk képet öltöttek magukra, de itt is bizonyos helyi vonásokat fedezhetünk fel. Míg báró Bruckenthal Sámuel erdélyi gubernátor nagyszebeni palotája (1778—79) tipikus manzardtetős, erős függőleges tagolású későbarokk építmény, addig a kolozsvári palota, melyet ugyanabban az évtizedben építtetett gr. Bánffy György gubernátor, a württembergi származású Blaumann J. E. építészrel, egészen más jellegű építmény. Blaumann a 48×64 m méretű telek közepén elrendezett négyzetes udvart a földszinten boltozatos árkádokkal vette körül, az emeleten pedig jón oszlopos ambitust épített. A Fő-térről szolgáló boltozott bejáratot két pillérsor háromhajósra osztja, és onnan két lépcső vezet az emeletre. A Fő-térre néző homlokzat legjellegzetesebb díszje a négytengelyes középrizalit, enyhén ívelt alaprajzú loggiája, a Bánffy-címerrel koronázott ambitus. Ezt az építészeti formát már jól ismerjük az erdélyi kastélyokból, a bethlenfalvi, a küküllővári és bonyhai kastélyokról, s íme, az most egy erdélyi városi palotán is jelentkezik, bizonyára azért, mert ehhez a formához az erdélyi nagyúri építtetőik különösen ragaszkodtak. Az építtetőik szándékaira érdekesen rávilágít gr. Bánffy Dénesnek a palota ügyében fiához intézett levele: „Ez az architektor látom mindenekben altum sapit. Én megmondám neki, hogy röllunk ne gondolkodjék úgy, mint valami regnans fejedelmekről, mert mi csak particuláris cavallerok vagyunk, ugyanazért ne valami költséges épületről gondolkozzék, hanem, hogy állandó, rendes proportiójú és kívülről is szép szimmetriájú épületet tegyen fel, e mellett pedig oeconomizáljon is a költségek körül”. A Bánffyak palotájának udvari árkádjai adhattak példát a kolozsvári Toldalagi-ház számára is

(1801—07, Carlo Justi), és a kosáriréves árkádos Teleki-palotához (1790—95, Leder József).

A XVIII. sz. első évtizedeiben indultak meg a megyei és városi közületek, a nemesség és polgárság közületeinek világi építkezései is: a nemes vármegyék székházainak és a reprezentatív városházáknak építkezései. A század elején finom későbarokk arculatot nyert az ódon soproni városház, melyből sajnos csak a XVII. sz. közepén épült tűztornyot tartották megőrzésre méltónak a XIX. sz. építészei. Szerény provinciális jellegű formában épült meg a század 30-as éveiben a székesfehérvári városház régebbi része, amely közeli rokonságot tart a budai városházzal. Esztergom 1747-ben alakította rokokó-bájú városházát, Vak Bottyán generális árkádos palotáját, amely ekkor kapta manzardos tetőjét és a bejárat feletti, fínomművű erkélyét. 1750 körül építette emeletesre Győr a lekerekített sarkú oszlopos erkélyű székházát. A Felvidéken is egymást követték az efajta építkezések, példa erre Besztercebánya kedves egyszerűségű városháza. Pozsony középkori, a XVI. sz. végén díszített székházához remek barokk tornyot épített. Az ugyancsak középkori eredetű brassói városház elé 1770-ben toldották a négytengelyes volutás oromzatú emeletes ambitust, az Erdély építészetére annyira jellemző loggiát. Kassa 1580-ból származó városházának újjáépítésére Seidler Lajos 1779-ben készített rokokó stílusú tervet, s nem érdektelen megtudni, hogy a pozsonyi kamara e tervet nem hagyta jóvá és Langer Jánossal lehiggadt, már-már klasszicizáló tervet készítettett, amely kivitelre is került. Ez építkezések eleven képet adnak arról, hogy mely városok fejlődtek és növekedtek, melyekben alakult ki már ekkor a közösség tudata. Ezzel szemben érdekes az, hogy Szeged 1728-ban épült végtelenül egyszerű és primitív, mondhatni nyomorúságos városházával a már 22.000 lakosú város megelégedett és csak 1799-ben került sor arra, hogy Schwartz mérnök tervei szerint felépítsék azt a

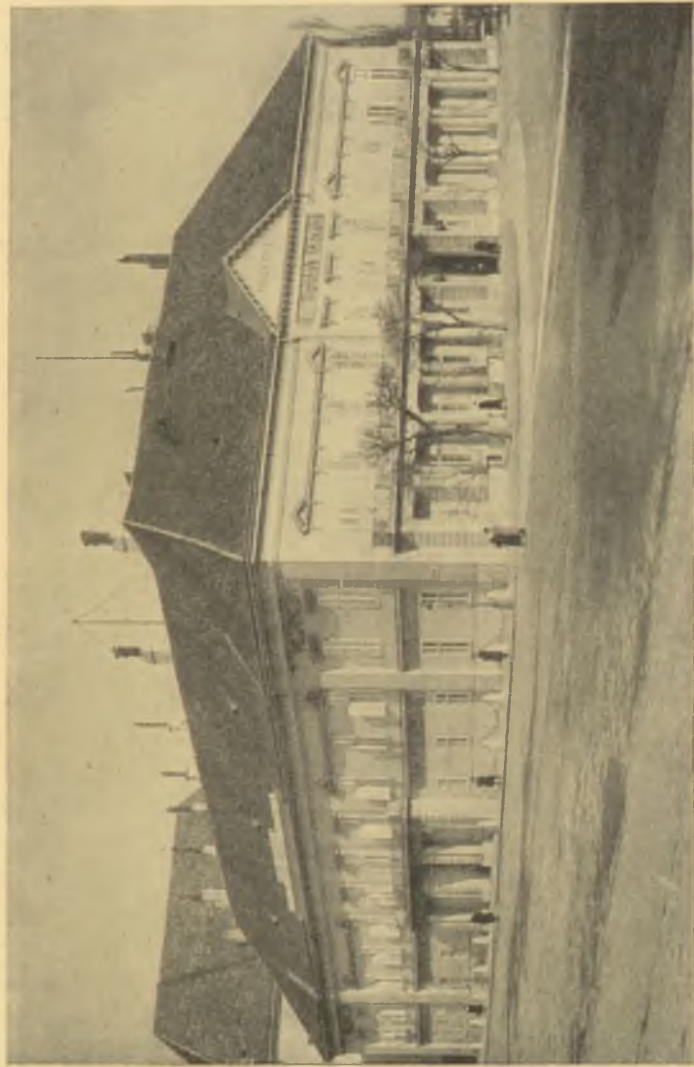
barokkos, középtornyos városházát, melyet Lechner Ödön a nagy árvíz után megnagyobbított formában újr épített, ragaszkodván az eredetinek egész alkatához, csoportosításához.

Az együttes hatalomnak és erőnek tudata erősen élt a nemesi vármegyékben is, sőt évszázadokon át ezek voltak a nemzeti élet letéteményesei. Amikor földrajzilag ismét helyreállottak, közösségi életüket eleintén nemesi udvarházakban intézték, a közgyűlés egy-egy ismert nemesi kúrián, a főispán, az alispán, vagy a szolgabíró úriházában gyűlt össze, ott működtek a megyei hivatalok, az úriszék is. Csak, amikor a közigazgatás komolyabb formákat öltött, merült fel a székház szüksége, melyet eleinte egyszerű városi házak megvásárlásával és csak később új építkezésekkel elégítettek ki.

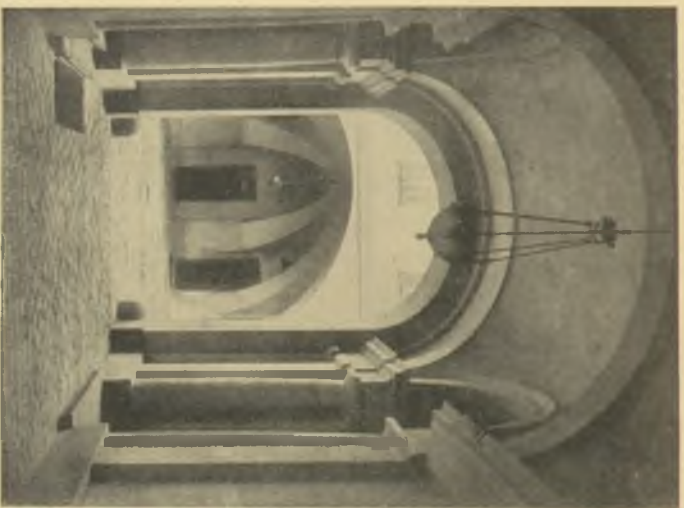
Mindezt nagyon szépen szemlélteti Csanádmegye régi, makói székházának Vertics József mérnöktől eredő terve, amely végeredményben nem más, mint egy földszintes barokk úriháznak: tehetős és jóízű nemes kúriának terve. Az épület lényegében a középütt elhelyezett teremtől jobbra és balra épített két öt-öt szobás lakásból állott. A legrégebb megyeházak egyike a miskolci, ezt követte a zalaegerszegi, mely 1730—32 között a hírneves bécsi Felice Donato Allio építész tervei szerint készült. Az egri megyeház építésénél a döntő szó gr. Barkóczy Ferenc érseké volt, mert az ő építész, Gerl Mátyás, tervezte a formás, takarékos díszű palotát, melynek legfőbb díszét azok a csodálatos, gazdagművű, kovácsolt vas-kapuszárnyak alkotják. (Készítőjük Fasola Henrik, a diósgyőri vasgyár alapítója volt.) A virágzó barokk jegyében épült a négytengelyes rizalitú eperjesi vármegyeház. Az egyszerűbb megyei székházak közé tartozik a sátoraljaújhelyi és ungvári, valamint a zólyomi és besztercebányai. Festői megoldást adott a pécsi rokokó megyeházának Pitz András építész. (A közgyűlési terem a legutóbbi évek toldalékpépítése.) Erősen megváltoztatta a XIX. sz.-végi kíméletlen átépítés Vas megye szom-

bathelyi székházát, amely 1774-ben Chevrieroux András tervei szerint épült.

Az alföldi városok legnagyobb része egészen új telepedés volt. Vagy többé-kevésbé szűz területek beépítésének eredménye, vagy a földdel csaknem egyenlővé tett városok újjáépítése volt, nevezetesen Pest, Buda, Vác, Temesvár esetében. E városok felépítése új és korszerű városrendezési tervek alapján történhetett volna indokoltan, mert hiszen ez a kor a nagyszabású várostervezések kora volt Nyugat- és Délnyugat-Európában. A feltűnő és szembeszökő azonban, hogy ez sehol sem történt meg. Csodálkozunk kell Buda helyzetén, mert hiszen ott egymást követték az olasz hadimérnökök, és az olasz hadjáratokból visszatért magasrangú tábornokok foglalkoztak az újjáépítésnek intézésével, a háztelkeknek felosztásával, azonban egy módszeres terv szerinti új felosztás helyett, a telekosztogatás a régi, romok kijelölte telekhatárok szerint esett meg, a helyett, hogy a siralmas állapotot egy szebb jövő számára megváltoztatták volna. A helyzetre leginkább jellemző az a tény, hogy az új telepedés gerincét alkotó egyházi építkezésekhez következetesen ugyanazokat a telkeket adták, amelyeken a rendek egykori középkori templomai állottak. Igaz ugyan, hogy a visszatérő egyházi rendek telkeiket a régi jogon kifejezetten visszakövetelték maguknak. Ez az újjáépítésnek egész rendszerét megmásíthatatlanul a régihez rögzítette, a városparancsnok, a kor legfőbb hatósága, lehet, hogy kényelemszeretetből követte ezt az utat és lelkiismeretfurdalás nélkül mulasztotta el a meglévő páratlan lehetőségek kihasználását. A magasabb hatóságok sem mutattak ilyen ügyek iránt semmiféle érdeklődést, sőt a bécsi haditanács bizonyára irtózott is attól a gondolattól, hogy Buda és Pest nagyra nőjenek. Az egykori rendelkezésekből kitűnik az is, hogy magyaroknak állandó megtelepedését egyenesen mellőzni kívánták. Az 1686. évi udvari kamarai előterjesztés értelmében magyar mágnások is csak kivé-

41. A budavári miniszterelnökségi palota. 1806. Tervezte POLLACK MIHÁLY. (Divald felvétele)

42. A budapesti gr. Zibry palota előcsarnoka. 1814.
Тегвенте Роллак Миналу. (Дивалд Јелвентеле)

43. A budapesti Eger-ház előcsarnoka. 1822.
Тегвенте Роллак Миналу. (Дивалд Јелвентеле)

telesen kaphattak házhelyeket, elsősorban német és egyéb nemzeti-ségű iparosok kívánalmi voltak figyelembeveendőek.

Ilyen körülmények között jövőbelátó nagyszabású városrendezésről szó sem lehetett. Ennek következménye volt az, hogy a telepéseket csaknemhogy elriasztották és akik mégis Pestre vagy Budára jöttek lakni, nyomorúságosan tengették életüket. A polgárság összetétele is olyan volt, hogy tőle nagyobb szabású elgondolásokat várni nem is lehetett. 1696-ban mindössze négy magyar nemesembert írtak össze Pesten, de ők is bérbeadták házukat. Még 1725-ben mindössze csak két építőmester dolgozott Pesten. Hogyan is alakulhatott volna ki magasabb értelemben vett városi közvélemény? A városépítő munka első feltétele mindenkor vagy a fejedelmi akarat, vagy a közösség öntudata!

*

A XVIII. sz.-i magyar építészet lényeges vonásaiban csak kevéssé tér el attól, amit az előző évszázadok során, mint jellegzetességeket megismertünk. E században is megnyilatkozott a magyar főurak és főpapok építőkedve, sőt az építészetnek bennük élő megértése is, viszont szerencsétlen körülmények folytán hiányzott az építőmunkának az a dinamikus tényezője, amelyet a XV. sz. végéig a magyar királyok jelentettek. A bécsi udvar, az uralkodóház mit sem érdeklődött Magyarország építészeti előrehaladása iránt, hiszen Magyarország számára alig volt más, mint a keletfelé visszahúzódott török hatalommal szemben védelmi tér, amelyet, mint termelő gyarmatbirodalmat is kezelni lehet. Jól megnyilatkozott ez a lelkeség a budai palota építkezését kísérő nagy közönyben. Szükségét sem érezte az udvar, hiszen ha a császár és király sok-sok év után egyszer ellátogatott az országba, a főurak és főpapok vetekedtek egymással, hogy vendégül láthassák.

Mint a szentistváni, vagy a tatárjárás utáni idők ország-

építésének megindulásakor, a XVIII. sz. elejével is alapjaiból kellett újra felnőnie a hazai építészetnek, legalább is az egykori hódoltsági területek építészetének. És mint hajdan, hétszáz és egy-néhány év előtt, munkához szükséges erőket nem lehetett találni az országban. Az alföldi városok: Pest, Kecskemét, Szeged népszámlálási adataiból tudjuk, hogy építésszek és építőmesterek nem akadtak e helyeken, de még a kőművesek is igen ritkák voltak. Így Kecskeméten 1828-ban is mindössze egy kőművest találtak, az is német volt, viszont igaz, hogy a 22 ácsmester közül 20 magyar, és mind a 25 kerékgyártó ugyancsak magyar volt: ezek az ősi faragcsáló molnárok utódai lehettek. A magyar parasztság segített magán, ahogy tudott és kiformálta tehetségét, viszont ez nem volt elégséges azokhoz a feladatokhoz, amelyek a városokban az egyházi építkezéseknél megoldásra vártak. Épp ezért igen érthető, hogy ahol a régi okiratokban építő emberről van szó, ott mindenütt német mesterek osztrákos hangzású nevei jelennek meg. Viszont érdekes az, hogy az építtető főurakban és főpapokban hozzáértést kellett feltételeznünk, mert máskülönben aligha építettek volna úgy, mint ahogy tették. Ezek ízlésüket és igényeiket nemcsak külföldi utazásaikon szerezték, hanem az egyre kitűnőbb papi iskolák padjaiban is, mert a jezsuita és a piarista iskolákban rendszeresen tanították a geometriát, a katonai és polgári architektúrát. Ezzel foglalkozott a budai jezsuita akadémián P. Molnár János, aki 1760-ban magyar nyelven vaskos kötetet adott ki: „Régi világnak roppant épületeiről.” Ugyanott tanított Szerdahelyi György, korának neves esztétikusa, és Spaits Péter, meg Rausch Ferenc. Az utóbbit a század utolsó negyedében Pestre helyezett egyetemen találjuk, ahol építészelméletet adott elő. A véletlen megőrizte azokat a vizsgakérdéseket, amelyeket Spait 1767-ben báró Révai Pálnak és báró Vécsey Józsefnek adott fel. Meglepetéssel olvassuk, hogy mennyire terjedelmes és részletes volt ez a vizsgaanyag: a gyönyör-

ködtető vonalnak spirális, ellipszis és parabola-változataitól kezdve, a sokszögű idomokkal folytatva a kérdések eljutottak a polgári építészet köz- és magánépület-típusaihoz, a különböző építőanyagok természetéhez és megmunkálásához, a talajviszonyok kívánta sokféle alapozáshoz, a fal- és boltozatszerkezethez, az épületek célszerű beosztásához, a kapuzattól egészen a manzardtetőig. Tanultak a díszítőelemekről, az összhangról, a szimmetria és az arányosság fogalmairól, az oszloprendekről és alkalmazásukról, ahogy azt Vignola rendszerbe foglalta. Csak természetes, hogy az ilyen oktatást nyert úrfi utazásai során nyílt szemmel nézte a világot és talán jobban tudta irányítani az építész, mint a mai építetők legtöbbje. És ez a műveltség lépésenként leszállott a polgári rétegekig is, amint ezt bizonyítják e kor városképei. Az építészeti műveltség fejlődése során lassan és fokozatosan a magyarság is átitatódott az építészet megbecsülésével és értékelésével, némi kritikai állásponttal. És nem meglepő, hogy a 90-es években Czinke Ferenc szombathelyi királyi professzor és alkalmi költő egy derűshangú versezetében már feltűnő megértéssel nyilatkozott, hogy mit és miért tanulhat a némettől a magyar:

A Német épít, házakat ékesít,
Uj-módi-mentét prémez, harangot önt:
Kést, kardot, órát ő tsinál: s a
Fő Magyarok fizetik sóhajtva.

Halljad Magyarság. Férfi-tanátsomat
vedd bé: Ha német jönne közénk: ne bántsá.
Hasznodra lészen, mindazonáltal
a bugyogót soha rád ne gondold.

Czinke Ferenc versezete jellegzetes képet ad arról, hogy miképpen gondolkozott a XVIII. sz. egy tudákos magyarja

az idegen mesterekről. Az, amit a jövevény mesterek építettek, megnyerte a művelt magyar szépségre szomjas szemét s szépségeit megbecsülte, bár más nemzetbeli alkotta. Nem nőtt még fel művészet autarchikusan idegen hatásoktól mentesen, átvétel nélkül, a lényeges kérdés csak az, hogy az átvétel miképpen történik, hogy az átvevő mit csinál abból, amit idegen kézből kapott. A XVIII. sz. nagyobbszabású építkezéseiből ugyan kevésbé értjük meg ezt, mert mindössze azt láthatjuk, hogy az osztrák földről jött mesterek magyarországi barokkja mégis csak más, mint az, amelyet otthon maradt atyafiaik műveltek: a budai vár, Székesfehérvár, Győr barokk utcácskáinak hangulata lényegében különbözik a Lajtántúli hasonló építészettől: ez a földnek és építetőinek varázslata, itt mást kellett alkotnia az idegen mesternek. Ennél ékeőbb bizonyíték az, hogy az egyszerű magyar paraszti építő azt az idegen származású motívumot, aminek a tornác arkádjait tekinthetjük, a maga teremtő és formáló készségével át tudta alakítani és ezernyi változatban újjá teremteni.

II

A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELE: A KLASSZICIZMUS ÉPÍTÉSZETE

MINDEN korszaknak megvan a maga sajátos és különleges építészeti feladata. A XVIII. sz.-ot az elpusztított országrészeknek újjárendezése jellemezte. A nagyúri építkezésekben a barokk pompáratörekvő életérzése és a rokokó életöröme, az egyházi építkezésekben festői illuzionizmus keresése jelentkezett. A XIX. sz. első évtizedeit hazánkban egy bizonyos polgári biztonságérzés jellemezte, amely a világpolitikai viszonylatoknak sajátos eredménye volt. Míg a XVII. sz. végéig, sőt a XVIII. sz. első harmadáig az Európát veszélyeztető háborúk keletről viharzottak hazánkba, — addig a francia forradalmi háborúk és a napoleoni hadjáratok nyugatról zajlottak felénk; a magyarságot csak kisebb mértékben érintették, sőt azt lehet mondani, hogy gazdasági hatásuk kedvező volt: a habsburgi hadseregeknek a gabonát, marhát és lovat Magyarország szállította. A változó hevességű Habsburg-Bonaparte ellentét és a német-római császárság megszűnése, időnkint az uralkodó család számára is előtérbetolta Magyarország fontosságát. Bár a gazdasági hatások a nép széles rétegeit az adott viszonyok között alig érintették, a középbirtokos nemességet azért tehetőssé tették, és gazdagították a főnemességet, meg a kereskedő polgári rendet, ami egyes városok gyors gyarapodását is előidézte, így Pestét is.

A XVIII. sz.-ban a kultúra inkább vallásos irányú volt, a XIX. sz. elején már az európai klasszicizmus gyakorolta a legnagyobb hatást a hazai kultúrára is. Amikor a barokk hangulatá-

nak elmúltával előtérbe került a racionalizmus és vele a görög-római kultúra szelleme, ez a divat könnyen hatalmába ejtette a magyar lelket, mert ősidők óta latinos irányú volt. A magyar politikai közélet kizárólag a latin nyelvet használta, a politizáló nemesség jogi gondolkodása tisztára a klasszikus római jogon csiszolódott. Ugyanez a helyzet művészi téren is a XIX. sz. elején; Berzsenyi Dániel egy virágfestőnek azt ajánlja, vegyen leckét a görögöktől: „Mert azoknál van az való egyszerű fenség”. Kazinczy Ferenc pedig ezt tanítja: „A szép tudományok és izlés dolgában annál tökéletesebb a mű, minél közelebb járunk a klasszikusok példájához, — annál szenvedhetlenebb a műv, minél távolabbra tévedtünk tőlük.” Ez a klasszicisztikus felfogás a XIX. sz. első harmadának építészetében a városi és vidéki építészetben ritka tökéletességgel valósult meg.

Pest város klasszicisztikus polgári művelődésével és ugyanilyen irányú építészeti megnyilvánulásaival az ország élén járt. Építészeti felvirágzásának jó szelleme és ihletője az 1796-ban nádorrá választott József főherceg volt, aki mint szobrának felirata mondja „Pest városát újjá alkotta.” A nádorból a napoleoni hadjáratok révén bekövetkezett világpolitikai viszonylatok és kereskedelmi jelentőségüknek felismerése váltották ki azokat a döntő elhatározásokat, amelyek Pest városodását annyira előmozdították. Már 1801-ben felhívta a király figyelmét Pest fejlesztésének szükségességére. Úgy látszik, Károly főhercegnek, a nagy hadvezérnek 1804. évi hosszabb pesti tartózkodása tovább érlelte ilyes gondolatait, mert Károly főherceg távozása után Pest városához intézett leirata adott irányt a következő évtizedek fejlődésének. Ez a nagyjelentőségű írásmű már a Belváros szabályozásáról, a Lipótváros kiépítéséről, a külvárosok rendezéséről is szól. A szabályozási terv elkészítésére Hild János építőmestert javasolta és az 1805 márciusában szabályozási programot dolgozott ki; gazdasági alapként megjelölte azokat a városi telkeket, amelyeknek

eladási árából egy millió forintot remélt szabályozásra, szépítésre és nagyszerű középületek létesítésére fordíthatni. Elgondolását egy év múlva Szentiványi Bonaventura helytartósági tanácsos Pest városhoz intézet levelében is magáévá tette. 1807 végén Hild bemutatta szabályozási tervét, amelynek lényege a következő: Hild javasolja a Belváros utcáinak kisebb-nagyobb mértékű szabályozását, a Szerviták kolostorának kitelepítését és helyén egy közkertnek létesítését, hogy így a város ékességét képező Invalidus palotát a városképbe be lehessen vonni. A város fejlődési jövő területét a mai belső Lipótvárosban látja, tehát követi a hármas város sok évszázados fejlődésének alapgondolatát: Pest a Dunaparton elhúzódó, aránylag keskeny területen épüljön és használja ki páratlan természeti adottságát, folyómenti fekvését. Hild tervének műszaki és gazdasági alapgondolatai felette ötletesek voltak; helyességüket igazolja az, hogy az elgondolt pénzügyi műveletek nemcsak az út- és csatornahálózat megalapozását tették lehetővé, hanem olyan hatalmas épületekre is módot adtak, mint a Színház és Vigadó.

A tervek végrehajtására és a város előrelátható gyorsütemű építkezéseinek irányítására a nádor egy királyi Szépítő Bizottmányt állított fel, mely a városrendezési alapnak ügyeit kezelte és 1808 őszétől kezdve minden egyes pesti építkezésnek a tervét felülvizsgálta és nem egyszer módosította. A Bizottmány három tanácsnokból, több választott polgárból, építő- és ácsmesterekből állott és üléseit vasárnap délelőtt tartotta. A Bizottmányban döntő szerepet játszott eleinte az öreg Hild János, később pedig három évtizeden át Pollack Mihály, a nagy építész. E szerv megalkotásában József nádor talán azt a példát követte, amelyet első feleségének, Alexandra Pavlova orosz nagyhercegnőnek, I. Sándor cár húgának hazájában, Szentpétervárott láthatott. Ott ugyanis a század első éveiben Rossi—Ivanovics Károly építész irányítása alatt működött hasonló szerv.

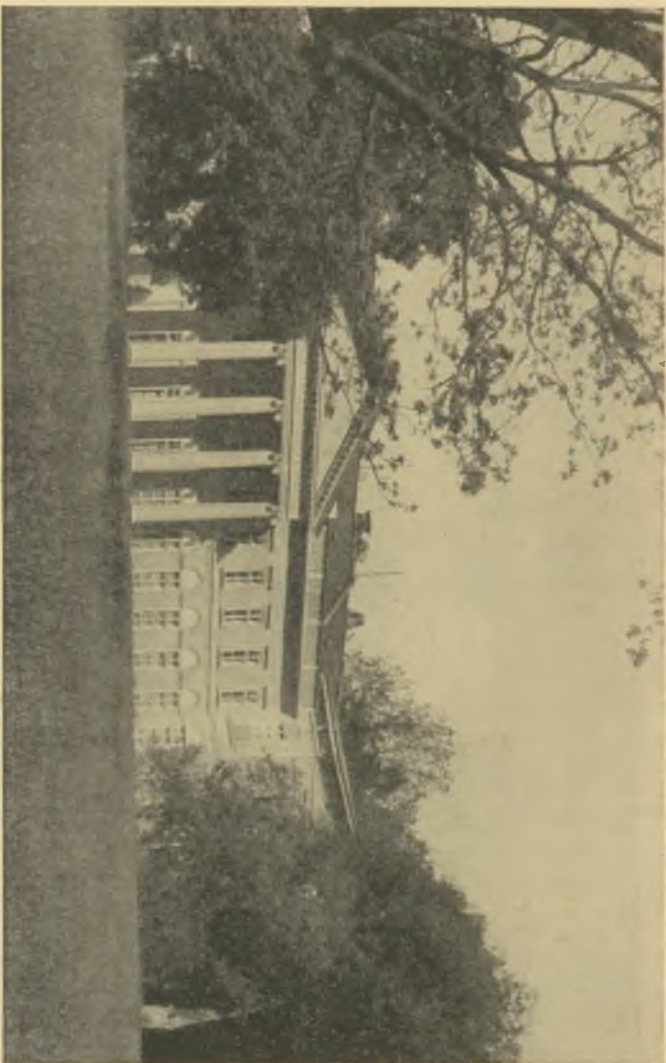
Pesten a Bizottmány munkájának megindulásakor eleven építkezési tevékenység folyt. A városban az építőmestereknek egész serege működött, de szükség is volt rájuk. 1765-ben Pesten 1146 házat számoltak, 1803-ban 2904 ház állott, 1820-ban pedig 3859. Pollack Mihályon kívül dolgozott Zitterbarth János és az idősebb Zitterbarth Mátyás, Hofrichter József, Berein Fülöp, Kasselik Fidél, Landherr András, Carlo Eberl, Düttrich József. E mesterek néhány reánk maradt munkájából és számos tervéből megállapítható, hogy a késő barokkból a klasszicizmusba forduló építészetnek finomkezü művelői voltak. Hacsak a Marokkói-udvar és az éppen lebontott Orczy-háznak építészeti alakítását megfigyeljük, láthatjuk, hogy a századforduló e mestereit ma is érdeklődésre igényt tartó gondolatok foglalkoztatták. Az Orczy-ház díszítésein még barokk formák uralkodtak, de bizonyos alapformák arra mutatnak, hogy a tervezők ráeszméltek a falnak szerkezetére, technikai lényegére, anyagi mivoltára. Az 1800 körüli pesti építőmesterek munkáin gyakran feltűnik, hogy ők a pilérek és oszlopok — áloszlopok — helyett a homlokzati falsíkot kisebb-nagyobb kiugrású, téglából és faragott kőből jólakható keretekkel tagolták, annak a felismerésnek jegyében, hogy a téglafal technikájának inkább megfelelnek, mint a pilaszter és az áloszlop. Szépen látni ezt a Marokkói-udvar homlokzatán. E tünetek azt bizonyítják, hogy e kor pesti tervezői számára a rokokótól a klasszicizmushoz vezető stílus-fordulat mélyebb művészi probléma volt, mint az épület díszítőformáinak egy európai divat értelmében való megváltoztatása: ők a változás folyamán a belső lényeghez, az egyszerűséghez és őszinteséghez való visszatérés alkalmát látták. Ha a Szépítő Bizottmány e korabeli terveit tanulmányozzuk, csak akkor látjuk, hogy a külső formáknak ez a csiszolása és fejlesztése mennyire foglalkoztatta e ma ismeretlen, vagy alig megbecsült derék mestereket.

A század második évtizedében Pesten a kezdetben alkalma-

44. A budapesti Császár-fürdő gyógyudvara.
XIX. sz. első fele.

Tervezte HILD JÓZSEF.
(MTI felvétele)

45. A fői Károlyi-kastély. XIX. sz. első harmada. Tervezte Rollack Minály.
(Pécsi József felvételre)

zott „keretező stílus”-t felváltotta az, amely az épület homlokzatát teljesen síkká tette és a homlokzat térbeli életét a középső réteg kiugratásával, vagy visszaugratásával fejezte ki. Az első úton Kasselik Fidélió haladt, a másikat Hofrichter kedvelte. A fejlődésnek következő fázisában a sík homlokzatra antikos felfogású díszítések kerültek, ornamentális betétek, antikos maszkok és fejek. A homlokzat-komponálást legmagasabb szintre Pollack Mihály emelte, aki az egyszerű rizalitos tagolásokon felül valóságos zenei ritmusokat vitt homlokzataiba.

E kor pesti házainak alaprajzi elrendezését illetően a lényeg a telek mindenoldali körülépítésében nyilatkozott meg. A közlekedést a főlépcsőházhoz csatlakozó nyitott függőfolyosó szolgálta, s a lakások beosztása ennek a rendszernek függvénye volt. A csatornázás kezdetlegessége és a folyóvíz hiánya miatt az udvarokra néztek a lakásokból csak a függőfolyosón megközelíthető árnyékszék-csoportok. A lakóházak nagyjából kétemeletesek épültek, az első négyemeletes bérház, a mai Anker-udvar helyén, Düttrich József tervei szerint készült 1815-ben. Ezt a Gyertyánffy-féle házat a nádor orvosa, dr. Jankovich, éles kritika tárgyává tette: „Hiszen bőségesen sok még a hely a város terjeszkedésére... Vannak beteg, főleg tüdőbajos egyének, akik számára káros a negyedik emelet. Azután tekintettel kell lenni a cselédekre, akik kénytelenek a fát és vizet felcipelni a magasabb emeletekre.” A jobb bérházakban a tervezőknek — akárcsak napjaink egyes bérház tervezőinek — fő gondját adta az utcai bejárat minél gazdagabb térképzése. Néhány ilyen láthatunk a mai Mária Valéria-utcában, nevezetesen a Hofrichter tervezte Szemerédi házat, amelynek kapualjához díszes oszlopelőcsarnok csatlakozik. A ház elsőemeleti nyolcszobás lakása alaprajzi elrendezésében is klasszikus olasz és francia mintákat követett.

A pesti építészek egyik legkitűnőbbje Pollack Mihály volt, aki 1793 óta mostoha bátyjánál, Leopoldo Pollacknál tanult

Milánóban és alaposan megismerhette a századvég ottani fejlett építésmódját. Ezek a milánói évek döntő hatással voltak Pollack művészetére, mert egyaránt tanulmányozhatta a felsőolaszországi barokk építészet nagy művészi hagyományait, nevezetesen térkompozíciós, térorganizációs elveit, amelyekben egyaránt élt a barokk nagyszabású, valóban háromdimenzionális látása, valamint a klasszicizmus kristálytisztaságra való törekvéseit. Ez az iskolázás megővta Pollack Mihályt attól, hogy a századelejei klasszicizmus gyakorlatában mindinkább erősödő archeológus irányba tévedjen, amely Schinkel és Klenze klasszicizmusát ideológus meddőségbe vitte. Ők a mintaképekhez szigorúan ragaszkodtak, különösen, ha díszítő részletekről volt szó, Pollack Mihály azonban mindig megőrizte művészi szabadságát és soha fel nem áldozta az építészet lényegét, a tér mélyen zengő muzsikáját.

Pollack magyarországi munkássága 1799-ben indult meg, amikor az elhunyt Kraus Mihály építőmester utódlásában befejezte a Deák-téri evangélikus templomot, amely a nagy imateremnek tárgyilagos megoldásával és Palladio vicenzai bazilikájára emlékeztető tetőszerkezetével egy fiatalkori mű minden jellegzetességét magán viseli. 1805-ben Pollack a pécsi székesegyház helyreállításával foglalkozott és ott a gótikának a görögös nyomokon haladó formákkal való sajátos egybevegyítését kísérte meg. 1806-ban Aman János bécsi udvari építész építésvezetőjeként szerepelt a budavári gr. Sándor — ma Miniszterelnökségi Palota — építkezésénél, bár erre adataink nincsenek, későbbi hiteles munkáinak tanúsága szerint a részletekben és a belső kiképzésben Pollack kezeire ismerünk. 1807-ben a székesfehérvári megyeházat tervezte a milánói klasszicizmus jegyében. 1809-től kezdve, mint építési vállalkozó kivitelezte Aman tervei szerint a pesti Német Színházat, de néhány reánkmaradt rajz és az iratok tanúsága szerint önálló tervezői munkát is végzett ott. Hild János halála után 30 éven át folytatott nagy tevékenységet a Szépítő Bizott-

mányban és rengeteg saját építkezésével segítette a városkép kialakítását. Egyszerű, külvárosi házaktól palotákig, a bájosan igénytelen városligeti vendéglőtől a Nemzeti Múzeumig mindenféle feladattal megküzdött. A nagy elképzelés éppúgy érdekelte, mint az épület kisebb-nagyobb részletformái: a pesti Vigadó bútorzata, vagy a Nemzeti Múzeum ajtóinak veretei és kilincsei.

Művészetét állandóság jellemzi. Ő az utolsók egyike, aki a maga kiforrott művészi stílusát az újabb stílusirányzatok árnyékában is állotta. Így a 30-as években nyugaton jelentkező romantizmusról, a középkor formáit utánzó eklekticizmusról, bizonyára tudomással bírt, de művészetébe be nem bocsájtotta. Önmagában biztos művészi egyéniség volt, aki mindenképp felett állt, és a maga útját követte. Érdekes, korára és megbízóira nézve hízelgő, hogy ezt egy emberöltőn át tehette és művészetével szemben ellentmondás csak halála után jelentkezett, amikor a romantika egészen mást várt a művésztől. A dolog jelentőségét csak akkor értékeljük igazán, ha a század utolsó negyedére gondolunk, amikor a művész és a művészet körül folyó szócsatákat és személyes harcokat látjuk, s az akkori mesterek lázas ötlethajszolásainak és stiláris kapkodásainak leszünk tanúi. Pollack számára az építészeti feladat a legkisebb részletektől kezdve térkompozíciós feladat volt, melynek totális feldolgozása végsőkig érdekelte. Jól megfigyelhetni ezt ott, ahol fantáziáját a viszonyok erősen korlátozták, például pesti lakóházainál. Ezeknek homlokzatai erőteljesek, bár plasztikai kiképzés, tehát mélyebbre ható térbeliség szóba sem jöhetett. Ezért a nagyon sikerülten alakított kisdomborságú homlokzataiban a felületnek nem egyszer rendkívül összetett és raffinált, mondhatni zenei hatású kompozícióját alkotta, úgy hogy ezek az összetett ritmusok a homlokzatnak olyan játékot adtak, amely síkszerűsége ellenére a térelményhez hasonló hatást vált ki az érzékenyebb szemű megfigyelőből. Első homlokzatain a középső rizalitot hangsúlyozta, a későbbiekben a szélső

ablaktengely formálásával határt szabott a homlokzat kiterjedésének, azt befejezettebbnek éreztette. Legjobban megfigyelhetni ezt a sajátmaga számára 1822-ben, a mai Tisza- és Nádor-utca sarkán, épített kétemeletes házának homlokzatán. A legkülönlegesebb műgondot ő is a bejárati csarnok és a lépcsőház kiképzésére fordította, s szinte versenyre kelt korának többi mestereivel. A barokk nagy hagyományait követve e két teret dús kiképzésű és gazdagabb hatású tércsoporttá formálta. Több ilyen előcsarnoka maradt reánk, így a később módosított Horváth-palota, a mai Kossuth Lajos- és Szép-utca sarkán. A pollacki térképzés finomságát legjobban tükrözi a mai Vadászkürt-szálló intímebb vesztibülje, de még inkább a már említett saját házának rendkívül gazdag alakítása. Egészen rómaiás ötleteket valósított meg a Nádor-utca—Zrinyi-utca sarki gr. Festetich-palota ízig-vérig klasszicisztikus vesztibüljében. Igen érdekes a gr. Zichy-palota előcsarnoka és azt az udvaron túl lezáró, földignyúló boltozatú concha. Ami a lakásalaprajzok megoldását illeti, Pollack is a pesti szokások és hagyományok igáját nyögte és nagy szó volt számára az, amikor a Vadászkürt-szálló, egykor Kovács-ház, egy nyolcszobás lakását igényesebb térformában oldhatta meg, vagy olyan térmegoldást választhatott, mint a gr. Sándor-palota kerek előszobája, mely legfinomabb ötvözetű munkáinak egyike.

Ötletes volt a szerencsétlenül elszabott telkek felhasználásában, amit legszebben bizonyítanak az egykor Párizsi-ház néven ismert Kígyó-téri Brudern-palotának alaprajzai. Pollack valóságos geometriai virtuozitással oldotta meg azokat, és egy bazárszerű fedett átjárót épített, amely a Párizsi-házat Pest legelőkelőbb üzletháza avatta.

Pollack Mihály térorganizáló művészete nagyszabású feladatokban nyilvánult meg igazán. Három pesti főművéből, a Nemzeti Múzeum, a Ludovika Akadémia és a dunaparti Vigadó közül csak az első maradt reánk teljességében, a másodiknak mű-

vészi lényege egy XIX. sz.-végi átalakításnak lett martaléka, az utolsó pedig Hentzi esztelen dühének esett áldozatul 1849 tavaszán. A Vigadóról a megmaradt rajzok, különösen a belsőnek színes tervei tájékoztatnak; a Nemzeti Múzeumban a néhány év előtti helyreállítása óta jól tanulmányozhatjuk a mester művésztének jellegzetes vonásait.

Az első pesti Vigadóra Aman János készített terveket, amelyek azonban nem kerültek kivitelre. Ezeket Pollack a nádortól nyert megbízás alapján olyan mértékben dolgozta át, hogy az Aman-féle tervekől mi sem maradt: az Aman-féle kispolgári kaszinóból Pollack nagyszabású ünnepi épületet tervezett. A római jellegű homlokzatot öttengelyes, kétemeleten átnyúló árkádokra állított jónstílusú portikusz díszítette, és az, — pusztulásáig — a Dunasor házainak síkjában állva, antikos nagyságával és derűjével, egyszerűségével és nyugalomával uralkodott a városképen, amint számos régi metszeten megfigyelhetjük. Ötletes és kényelmes volt az épület belső elrendezése: ellentétben a mai Vigadóval, a gyalogosan érkezőket a dunaparti árkádok fogadták, a kocsival érkezők a Deák Ferenc-utca irányából behajthattak az udvari bejáráthoz. Az emeleten tágas galériára nyílt a középső díszterem, a déli kisterem („für die nationalen Tänze”), és az északi félkörös cukrászda. A három terem egységes térkompozíciót alkotott, amelyet a reánk maradt tervek tanúsága szerint Pollack a színek változatos és harmonikus megválasztásával finom művészi hatásúvá tett: a nagyterem ragyogó műmárvány burkolata elefántcsontsárga volt, a cukrászda hűvös ezüstös szürke, a kisterem pedig zöld színű.

A Nemzeti Múzeumban Pollack még tökéletesebbet alkotott, bár ott a belsőnek gazdagabb kiképzésére mód sem adatott neki, — a mai stukk-márvány burkolatok és a festői díszítés mind később készültek. Az épület külseje egyszerű és szerény és így éles ellentétben áll az ugyanakkor épült müncheni Glyptothékával,

Schinkel berlini múzeumépületeivel és a British Múzeum legrégibb részével. Mindezek a köznapi építkezésektől elütő, ünnepeyes, antikos templomszerű épületek; a mi Nemzeti Múzeumunk vakolt homlokzatával, köznapi ablaksorával éppen csak nagyobb-méretű háznak tűnhetik. A magunk részéről úgy találjuk, hogy Pollack épp ez egyszerűséggel találta el azt a hangnemet, amely a XIX. sz. első felének Pestjéhez illett. Azonkívül a múzeum gyűjteményei akkoriban igen távol állottak attól, hogy az említett gazdag nyugati gyűjteményekkel vetélkedhessenek. A Nemzeti Múzeum akkor csak néhány lelkes főúr és lelkes hazafi gyűjteményének volt hivatott otthont nyújtani. Táblabírói jellegével Pollack találóan fejezte ki az épület céljait. Felfogásunk szerint Theofil Hansen, a nagy dán klasszicista, tájékoztatásból tévedett, amikor a homlokzatra kőburkolatot követelt, ami ott túlzott és idegenszerű lett volna.

Pollack Mihálynak a térformálás iránti elsődleges lelkesedését szépen érezteti az, hogy a külsőnek építészeti önmegtagadása a nagy nyitott lépcsőn és portikuszon túl egycsapásra megszűnik, mert az előcsarnokból a második emeleti díszteremig felnyúló tércsoportban Pollack olyan sokszólamú térszimfóniát alkotott, amely a látogatónak felejthetetlen térélményt nyújt. A középső rizalit hosszában elnyúló, gazdagon képezett előcsarnokból lépünk a vele szomszédos, aránylag sötét, kerek csarnokba, amely kiválóan fokozza a magasba törő lépcsőház hatását. Napfényes időben a különféle rendű és rangú térrészek, a pillérek és oszlopok felületei százféle fényerősséggel ragyognak. Így rendkívül festői térbenyomást nyerünk, amely azonban eltér minden barokk festőiségtől, mert kristályokra emlékeztető törvényszerűséggel formált. A lépcsőház kétemeletes, a felső emelet oszlopos tere a legnagyobb olasz mesterek művészi hagyományait követi és éles ellentétben áll e kor német múzeumainak hideghatású lépcsőcsarnokaival. Gazdag térritmusa szervesen kapcsolódik az elő-

terekhez és a másodikemeleti kerek csarnokhoz, amelyet Pollack ismét csak bevezetésül szánt a felsővilágítású díszteremhez. Fellette érdekes a lépcsőcsarnok és a díszterem ellentéte. Míg az elsöben az oszlopsor mögötti galériák tere a legfényesebb, addig a díszterem két végén magasabban álló oszlopsorok mögött árnyékos tér húzódik meg. Mindebből kitűnik Pollack művészi akarásainak szövevényes volta. Feltehető az a kérdés, hogy miért volt szükség egy múzeumban a csarnok és termek e sorozatára? A magyar Nemzeti Múzeumot azonban többnek szánták, mint a mult kincseinek raktárául: hivatása volt, hogy a nemzet ünnepi előcsarnoka legyen és erre ismételten adódott is alkalom.

Pollack pesti művein végigtekintve, kétségtelen, hogy azok egy, a legmagasabb építészeti ideálokra törő művésznek alkotásai és ugyanakkor egy társadalom emelkedett építészeti akarátának megnyilatkozásai. Ennek az építészeti oeuvre-nek megalkotásához ugyanis nem volt elégséges az a zseniális művészi egyéniség, aki Pollack volt, nélkülözhetetlen volt hozzá a társadalmi keret is, amely a művek megalkotását akarta, anyagilag és erkölcsileg lehetővé tette. Mert nem szabad megfeledkezni arról, hogy az építkezések hatalmas és aránytalanul nagy pénzügyi erőfeszítéseket igényeltek: a Vigadó költségvetési összege meghaladta a félmillió forintot, a Nemzeti Múzeum építése kivitelének szerényisége mellett 600.000 forintnál többbe került és a Ludovika Akadémia is 400.000 ezüst forintnál több költséget igényelt. Olyan építömunka ez, amely a magyar építéstörténet eddigi során, egy emberöltö alatt, egyetlen városban aligha játszódott le. Ez a kor, ezek az emberek kedvvel áldoztak az építés királyi szenvedélyének. De míg másutt e feladatokat a fejedelmek és főpapok oldották meg, nálunk ekkor a polgárság tette az építkezést lehetővé. Így és ezért elképzelhetetlen, hogy Pollack alkotásai nem feleltek volna meg a társadalomnak. Az épületek maguk is bizonyítják, hogy az építtetők és az építész egyazon polgári kultúrában gyö-

kereztek. A kor stílusát egyesek Palatinus-stílusnak nevezik, — joggal — mert a nádor által összefogott és vezetett társadalom alkotásaiban tükröződik az. Mások a táblabíró-világ művészetéről beszélnek. Ez is találó. A latinos kultúrán növekedett táblabírókor él ebben az architektúrában, amely azonos lelkületű Kazinczy, Kölcsey és Berzsenyi prózájának és verselésének hangjával, viszont egészen más, mint a francia, a német, vagy a lombardiai klasszicizmus.

Pollack mellett azonban nem szabad lekicsinyelni a körülötte élő és alkotó, idősebb és fiatalabb építésgeneráció munkásságát. Különösen belső kiképzésben finom a Kálvin-téri református templom, amely Hofrichter Józsefnek tervei nyomán 1816-ban kezdett épülni. Ugyanebben az évben alkotta Kasselik Fidélió báró Splényi József-téri házát, melynek nemes egyszerűségű portikuszos homlokzatát a későbbi átépítő szenvedély sajnálatosan kiforgatta eredeti mivoltából. 1821-ben építette Brein Ignác a Deák-téri „Két török”-házat, a pilaszteres pesti empire leggazdagabb példáját. Egymásután következtek a Lipótváros kétemeletes bérházai, melyeket határozott fegyelmezettség és egyszerűség jellemez. E korban Pesten általános volt, mondhatnók az építész jólneveltséghez tartozott az azonos főpárkány-magasság betartása, — ez biztosította az utcakép nyugalmát, amelynek egyenletes ritmusát az építési szabályrendeletnek az az intézkedése szolgálta, amely az ablaktengelyek távolságát mintegy nyolc lábban határozta meg.

Az idősebb generáció nagyobb szabású épületei között első sorban kell említeni Pest vármegye székházának lakóépületét, — a mai Semmelweis-utcában — melyet Hofrichter József tervezett. Ő adta az Egyetem-utcai gr. Károlyi-palotának mai nemes formáját is, teljesen átdolgozván a gr. Károlyi György által Bécsben, Anton Riegl-lel készített tervet. Ez az eset jól jellemzi a kornak kialakult stílustudatát, amely a bécsi tervezőnek elkép-

zelését a helyi stílusból kiesőnek érezte és azért az importált ter-
vet leegyszerűsítette.

1825—30 között a pesti építészek körében nemzedék-
váltás következett be, megjelent a század második építészgenerá-
ciója. Részben az első mestereknek fiai: Hild József, Kasselik
Ferenc, ifj. Zitterbarth János jelentkeztek, mint tervezők és egy-
úttal építésvállalkozók, akik az előző korszak elmélyedő, finom-
kezű munkájába a gyors termelés ritmusát vitték bele. (Hild
József 1820 és 47 között 360 építési engedélyt kért, Kasselik
ugyanebben az időben 381-szer, az ifj. Zitterbarth pedig 270-szer
jelentkezett építési engedélyért). Mégis e mesterek nem egyszer
méltán versenyrekeltek Pollack arisztokratikus művészetével.
Hild József óriási munkateljesítményéből, — amely úgy alap-
rajzi elrendezésben, mint a homlokzat kialakításában sablonos
ismétlésekből állott — kiemelkednek egyes épületei és megkapják
a szemlélot, így az előkelő gr. Cziráky-palota (ma Nemzeti Ka-
szinó). Erőt fejezett ki az egykori Demjén-ház, a Bálvány-utca
és a Tisza István-utca sarkán. Azonban általában Hild kevés
fáradtságot fordíthatott épületeinek művészi kialakítására, nem is
szólván alaprajzi megoldásukról. A dráguló telekárak miatt az
építtető azt követelte, hogy az építész minél inkább használja ki
az értékes városi telket és megkezdődött a levegő kisajátítása, —
ha szélteben már nem lehetett építeni, magasságba növelték a
beépítést. Az udvarok összeszorultak, levegőtlenek lettek és az
első Hild-féle házak oszlopos loggiái már nem ismétlődtek meg,
az építészet kezdett eliparosodni.

Hild legszebb pesti alkotása a Kereskedők Háza, a mai
Ferenc József-tér déli végén. A nemesen egyszerű kétemeletes
homlokzat elé állított ál-arkádsor hordozta portikusszal Hildnek
úgy látszik már távolabbi építészeti, sőt városépítészeti tervei
lehettek. Az apja, Hild János által fogalmazott városrendezési
terv szerint az épület csak egy kisebb térre nézett volna. De akkor

már állott a mai Gresham-palota helyén a Pollack tervezte hatalmas Mayerffy-ház és a Hild által épített Pfeffer-féle pompás Diana-fürdő, a Tisza István-utca sarkán. Egy hosszan elnyúló dunaparti tér lehetősége kezdett kibontakozni és a Kereskedők Házának portikusza egyenesen követelte az öregedő Hild város-tervének módosítását, a térnek elnyújtását. Talán éppen ez vetette fel a Kereskedők Házában székelő gr. Széchenyi Istvánban a gondolatot, hogy az ott megnyitott Nemzeti Kaszinóval szemben, a térnek a felső végén épüljön fel a Nemzeti Színház, ott, ahol ma a Tudományos Akadémia palotája áll. Pest városa hajlandó lett volna erre, de a sors mást akart. A tér mégis továbbépült, és Hild munkái során északra nyúlt. 1833—36-ban megépült a Wieser-ház és az Európa-szálloda (ma Rendőrfőkapitányság), majd az István főherceg-szálloda (ma GYOSZ-ház) és végül az oszlopos homlokzatú Tanzer-ház. Érdekes tünet az, hogy a tervező építész a helyzetnek találó felismerésével a város e részének alakítását ily módon tudta befolyásolni. Az eredmény kitűnő volt, amíg a dunaparti térnek nemes egységét az Akadémiának idegenből hozott formái meg nem bontották. Annál sajnálatosabb, hogy a régi metszetekből tükröződő harmóniát két teleknek pénzintézetek tulajdonába jutása végleg elrontotta.

Hildnek a téren alkalmazott nagyszabású oszlopsoros rizalitjai csakhamar követőkre találtak és egymásután emelkedtek az így alakított bérházak, melyek közül a Vilmos császár-úton, a Bazilikával szemközt áll még egy, és ilyen a Hild-építette Valero-féle selyemgyár a Honvéd-utcában. Érdekesen fejlesztette tovább a típust Zitterbarth Mátyás Pest vármegye székháza Gránátos-utcai oldalának az 1838. évi árvíz utáni újjáépítésekor. Itt a telek mélységénél fogva alkalma nyílt arra is, hogy az oszlopsor mögött egy kisebb, kétemeletes loggia alakíttassék, ami az utcaképben gazdag árnyékhatást eredményezett. Zitterbarth e műve a pesti klasszicizmus végkifejlete, az a pillanat, amikor a művészek

a stílus minden lehetőségével élve, annak önmagában megszabott határait érkezték. A pesti megyeház már megtagadása a kezdet síkszerű mivoltának, amely a téglából emelt épület lényegi és szerkezeti sajátosságának felismerésében gyökeredzett. Hazai építészettünk történetében ez az első eset, amikor egy stílus önmagában záródik.

Hild valószínűleg azt remélte, hogy pesti munkásságát a lipótvárosi templommal koronázhatja meg. A pesti Tanács már 1821-ben szükségét látta annak, hogy a néhány évvel előbb Zitterbarth János építette ideiglenes templom helyére nagyszabású templomot építsen. Mivel azonban a templomalap pénzei csak lassan gyűltek, csak 1842-ben hirdethetett zártkörű tervpályázatot a város. Kasselik Ferenc, Brein Ignác, Schwartz József és Giuseppe Cassanón kívül Hild József vett részt ez első magyarországi tervpályázaton és nyerte el a megbízást is. Egymásután készítette az alternatív terveket, de az alapkötéletekre csak 1851-ben kerülhetett sor. 1854-ben már állottak a falak és a kupolapillérek, megkezdődött az 52 méter magasságig felnyúló kupolának építése is. 1867-ben, amikor Hild meghalt, a további építést Ybl Miklóstra bízták, aki aggodalmaskodva fogott a munkához, — s valóban, 1868-ban a Hild tervei szerint továbbépülő kupola bedőlt. A templomot Ybl halála után Kauser József fejezte be 1905-ben.

Hild, aki az ország e korabeli legnagyobb templomainak egész sorát építette, a lipótvárosi templom első tervei szerint egy tiszta centrális templomot akart emelni. Az alaprajzban és a felépítésben a legegyszerűbb sztereometrikus formákra törekedett, s a megmaradt modell szerint az épület nagy tömbjét vízszintesen lezáró főpárkány vonalán a kupolán kívül csakis a csonka végződésű saroktoronyok nyúltak volna túl és a portikusz koronázó tympanon nélkül illeszkedett az épület testébe. Úgy látszik, hogy Hild a korabeli pesti építészet egyik főerényét, az egységesen vo-

nuló főpárkány eszméjét, akarta monumentális formában felmagasztosítani.

Ez a formai kötöttségre való törekvés jellemezte a Zitterbarth Mátyás építette egykori Kerepesi-úti Nemzeti Színházat is. A Magyar Játékszín kérdése már 1812-ben foglalkoztatta az Országgyűlést. Később a fáradhatatlan Kulcsár István szorgalmazta a kérdést, hogy minő szerény keretekben, arra jellemző az a terv, amelyet Kasselik Fidelió készített: kezdetleges favázas épületről volt csak szó. Az ellenkező végletekben mozgott Éberl Károly terve: ő hatalmas, a párizsi Opéra Comique típusára emlékeztető épületet akart a színház céljaira megvásárolt és később gr. Cziráknak eladott hatvani-utcai telken emelni. A terv nagy-szerűségénél fogva nem valósulhatott meg. Az 1830. évi országgyűlés gr. Széchényi Istvánt és gr. Károlyi Györgyöt küldötte ki a kérdés tanulmányozására. Széchényi ekkor vetette fel a már említett dunaparti elhelyezést és hatalmas részvénytársaság alakítását javasolta, kevés sikerrel, noha Pest város és a nádor megértő támogatását is megszerezte. Utóbbi hozzájárult a dunaparti telek átengedéséhez és a város hajlandó volt a színház felépítését vállalni, bár számított a „nemzet segítségére”. Felvetették a Grassalkovich által adományozott Kerepesi-úti telek értékesítésének gondolatát is, azonban a telek eladása az adományozólevél szerint lehetetlen volt. Mivel továbbá a megyének 1801 óta gyűjtött színházalapja már a 100.000 forintot is meghaladta, hiába magyarázta Széchényi, hogy képtelenség a színházat a város végére építeni, ahol az idegen meg nem találja és a közönség elmerül a sárban. Az energikus Földváry Gábor alispán felfogása győzött és a terveket is eszerint készítették. Az elsőnek szerzője Telepi György színész volt, azonban annyira kezdetleges volt, hogy 1835-ben Zitterbarth Mátyáshoz fordultak, aki egy teljesen zárt alaprajzú épületet tervezett, amelynek homlokzatát csak szoborfülkék díszítették. A pilléres, árkádsoros aláhajtóból osz-

lopos előcsarnokba lépett a közönség és onnan mindkét oldalt háromkarú lépcsők vezettek a két páholysoros nézőtérre, amely csaknem négyzetes alaprajzú volt. A sarokrizalitos oldalhomlokzatokat az első emeleten magasra nyúló ablakok tagolták és egy átmenő attika zárta le az épületet, melynek jellegzetessége a nagy és határozottan akart zárt tömeghatás volt. Az elképzelt szobordíszítések itt épp úgy elmaradtak, mint a Nemzeti Múzeumnál és felvetődik az a kérdés, hogy vajjon ez tényleg pénzhiányból történt-e, vagy inkább azért, mert szükségét nem érezték.

1838. évi árvíz, utáni években a XVIII. sz.-ból származó pesti városháznak építését Kasselik Ferenc tervezte és kivitelezte 1842-ben. Kasselik a régi épület jellegzetes formáját, a homlokzathól kiemelkedő tornyot megtartotta, de mivel az épületet két-emeletesre magasbította, a tornyot is megnyújtotta. A felmagasított homlokzatokat kora ízlésében kétemeletes korintizáló pillérekkel tagolta. Az épület egykori kedves arányai ekkor veszttek el, de még inkább bekövetkezett ez akkor, amikor Hild 1860 után egy harmadik emeletet rakott rá s az arányokat túlságosan elnyújtotta.

Kasselik több munkájában finom művésznek látszik, így különösen az Emmerling-féle, Vámház-tér sarkán lévő, később Nádor-szálló néven ismert erőteljes arányú házban. Említést érdemel egy keveset foglalkoztatott, de úgy látszik, igen tehetséges művész, Dankó József, aki a Király-utcában, az Orczy-ház mögötti Majtényi-házat építette.

Eddig csak Pestről beszéltünk, de Pest önmagában még nem Magyarország, nem is főváros, hanem annak csak egy része. Mialatt Pesten nagyszabású építkezések folytak, addig Budán csak kisebb jelentőségűeknek vagyunk e korban tanúi. Míg Pesten a nádor szükségesnek látta, hogy a gyors fejlődésre való tekintettel Királyi Szépítő Bizottmány alakíttassék, Buda építészeti szélcsendje ezt nem tette szükségessé. Alig is épült a gr. Sándor-

palotán kívül jelentősebb ház a Várban, az egyetlen még megemlíthető a gr. Teleki-palota, a mai József főhercegi-palota helyén, amelyet a XX. sz. első éveiben sajnálatos módon átépítettek. E kornak tanúja néhány kisebb polgári ház, így az, amelyik a Tárnok-utca, Üri-utca, Balta-köz sarkán épült. A Dísz-tér északi oldalát a finom homlokzatú Marczibányi-ház ékesítette, ennek helyére került a barbár díszű, sokat hibáztatott bérpalota. E tér déli oldalát az 1840—47 közt épült evangélikus templom alkotta, amelynek helyére emelték a század végén a honvéd főparancsnoksági palotát. Az alsóvárosban 1829-ben fejezték be a régi Szent János-kórház kápolnaszárnyát, 1843-ban állították fel Ságody József tervei szerint a krisztinavárosi kezdetleges favázás Színkört. Óbuda e korbeli jelentős épülete az 1820-ban Landherr András építette portikuszos zsinagóga és az 1841—43 között Hild-építette császárfürdői szállodaépület, amelynek emeletes, oszlopcsarnokos, félkörívben záródó udvara a kornak egyik hangulatos építészeti alkotása. Azonban a jobbparti városrészek szórványos építkezéseiből nem alakulhatott ki olyan egységes városkép, mint a balparti Pesten.

Hasonló szórványosság jellemzi e kornak vidéki magyar építészét is. Kevés épült, és minden egyes épület kivételes egyéni erőfeszítésnek eredménye, amelyet az iskolaképződés nem terebélyesíthetett ki. Pest eleven építészeti élete mindent elhomályosított és ekkor kezdte a főváros az ország alkotó erőit hiánytalanul felszívni, akkor kezdett kialakulni az a helyzet, hogy a vidéki építkezéseket fővárosi mesterek tervezték és a fővárosiak nagyobb gyakorlata, tekintélye szinte lehetetlenné tette a helyi erők megizmosodását. Jellemző erre például az, hogy az országban ekkor kialakuló fürdőhelyeken, Balatonfüreden, Pöstyénben, Szliácson, Buziáson és Herkulesfürdön a pesti palatinus-stílus egészében érvényesült, hogy a fővárosból odaérkező és az ízlést-diktáló vendégeknek megfeleljen.

A klasszicisztikus építészet különféle munkaterületei közül formailag a legjellegzetesebb az egyházi építkezéseké. Nemcsak hogy a nagyobb városokban, Cegléden, Temesvárott, Debrecenben és Szatmáron épültek hatalmas kupolás székesegyházak, hanem hasonló görögös formájú templomokkal találkozunk Balatonfüreden, Gyenesdiáson, Süttön, Mezőtúron. A vidéki templomok közül a legérdekesebb mind megjelenésénél fogva, mind építéstörténetének tanulságai miatt a debreceni református nagytemplom. 1802-ben rettenetes tűzvész pusztította el a kálvinista Rómát, leégett a nagytemplom, és az eklézsia már a következő évben azon tárgyalt, miként építse újra. Péchy Mihály mérnökhari őrnagytól két terv is érkezett, az egyik 20 öl átmérős, fatetős, rézzel fedett kerek templomot és a másik, — az eklézsia kívánságára — a rotunda napkeleti és napnyugati oldalára állított tornyokkal ékes egyházat ábrázol. Péchy második tervében azt javasolta, hogy a két tornyot egymáshoz közel állítsák a templomnak piactéri oldalán. A konzisztórium egyes tagjai félték a kerekkupolás megoldástól, „minek előtt felépülne, összeomlik az”. Péchy levelében tört lándzsát a kerek forma mellett, amely legjobban megfelelt a protestáns istentiszteletnek, de — írja Péchy — „nehéz a szokástól elállni és mi csak a katolikusoktól álltalvett szegelletes templomok mellett maradtunk.” — Teltek az évek s a város hatalmas katolikus templomának, a Szent Anna-templomnak nyomán készítették egy új tervet, egy különben ismeretlen Litsmann nevű mesterrel. Végül is, mikor Péchy hajlandónak mutatkozott szegletes templomot tervezni, a konzisztórium már csak kisebb változtatást kívánt, de követelte, hogy a két torony egymástól távolabb legyen, hogy ezzel „a front növekedjék”. Péchy most már ezt a kívánságot is magáévá tette, de a templomot magasította, hogy az arányoknál fogva a két torony távolsága kisebbnek tessen. A konzisztórium a magasságokat csökkenteni kívánta és most Péchy ennek is megfelelt. Közben meg-

indult az építkezés és az építésznek ahhoz is alkalmazkodnia kellett. Örökös változtatások során alakult ki az 1807. évi hosszant elnyúló, két végén kerekzáródású, oszlopos portikusszal díszített, magas-laternás kupolás terv, melyről Péchy ezeket írta kísérőlevelében: „Rajzolatot készítették és a szerint dolgozhatnak, mégis utoljára midőn minden résziben az épület el lészen hibázva, azt fogja mindenki mondani, hogy a templom az én rajzolatom szerént készült. De ha reám bízzák mindenekben a dolgot, és nem sajnálnák az épületet beboltozni, a közepét dómra és kuppelre venni, úgy én is plánomot az egész templomhoz olyat készítették, amely mind nekem becsületemre, mind a városnak dicsőségére és örömeire lehet. Mert *nehéz az ahhoz értő embernek az szépet és jót, hogy kelljék, és lehessék venni, általlátni, és mégis a rosszszat választani.*” A vita meg nem szűnt a kupola körül. Péchy vissza akart vonulni, de az eklézsia kérte, hogy ne vonja meg tőle tanácsát. Bár Hild János véleményét is kikérték és az a kupola felmagasítását javasolta, 1813 lett, míg a beboltozott templom a kupola elhagyásával elkészült és csak 1819-ben tarthatták meg az első istentiszteletet.

Részletesebben térünk ki a debreceni konzisztórium és Péchy vitájára, mert nagyon jellemző építészetünk viszonyaira. A világlátott és a klasszikus építészetet ismerő Péchy álláspontja nagyon is érthető, épp úgy elkeseredése, amikor a Tanács hozzá nem értését tapasztalhatta. Igaza volt első köralakú tervével, amely jobban megfelelt volna a protestáns templom céljainak. Viszont most csaknem másfélszáz évnek távlatából nézve a személyi érzékenységektől szabadultan nagyon érdekesnek látszik az egyháztanács akaratának határozott érvényesítése, a tornyok szélesreállításának kérdésében. Emögött t. i. az az érzés rejtőzött, hogy a debreceni Piac-teret lezáró templom homlokzatának szélesnek kell lennie, — a megvalósult templom messzemenően igazat adott a konzisztóriumnak. Az építető és az építész vitájából így építészetünk egy

különösen jellegzetes emléke született meg, amelyet, bár kevesen tudják miért, sajátosan magyarosnak érzünk, a klasszicizmus legmagyarabb értékének tartunk. Az ok épp a homlokzat horizontális szétnyújtásában rejlik. Ha körülnézünk a magyar templomokon, akkor e jelenségnek előfutárait és kortársait is megtaláljuk: amikor a gyöngyösi gótikus Szent Bertalan-templomhoz 1805-ben hozzáépítették az északi tornyot, azt nem emelték a mellékhajó utolsó boltmezője fölé, vagy elé, hanem rajta kívül, tőle északra, és ugyanígy az 1817-ben épült déli tornyot a templom testén kívül rakták és evvel elérték a tornyok széles állását. Ugyanez történt Szatmáron a Nagy-tér végére épített székesegyháznál. A debreceni Nagytemplom egyenes leszármazottjának tekinthetjük a kolozsvári Külmagyar-utcai református templomot (1829—51), melyet a népnyelv bizonyára széles állású tornyai miatt „kétágú templomnak” nevezett el.

A toronypár szélesre állítása a XIX. sz. elejének magyar építészetét nagyon is érdekelhette, mert döntő módon szerepel az esztergomi dómtemplomnál, amíg csak felépült a szentistváni palotát hordozó Duna fölé ágaskodó várhegy tetején. Az esztergomi főszékesegyház építésének kérdésével először gr. Barkóczy Ferenc foglalkozott, aki F. A. Hillebrandttal a hatalmas székesegyházat körülölelő, óriási méretű rezidenciának terveit készítette el 1762-ben. A reánk maradt faminta szerint a paloták sora által szegett roppant tér végébe került volna a Szent Péter-templom építési hagyományait követő székesegyház. Barkóczy azonban csak odáig jutott, hogy a török időket túlélő Árpádkori templom elbontását elkezdhette. E munka során ez a régi templom 1764-ben bedült és az új főszékesegyház építésével 1820-ig senki sem foglalkozott. Ekkor Rudnay Sándor új terveket készíttetett Ludwig von Remy udvari építészeti főigazgatóval, mivel azonban az nagyon lassan dolgozott, alkalmazottját, a kismartoni születésű Kühnel Pált is megbízta tervek készítésével, mire Remy meg-

sértődve visszavonult. Kühnel tervei szerint 1822-ben fogtak az építkezéshez és a Bakócz-kápolna köveinek gondos szétszedése után megkezdték az alapozást. A helyszíni munkát Kühnelnek unokaöccse Packh János vezette. Kühnel terve kétségtelenül a Hillebrandt modell hatása alatt készült. A székesegyház kupola-koronázta centrális teréhez csak kismélységű kereszthajók csatlakoznak, viszont annál hosszabb kiterjedést kapott a szentély és az előnyúló hajó. A kupola-térnél keskenyebb szentély és a hajóalkotta sarokba kápolnák és sekrestyék kerültek, úgy hogy a 72 méter összmagasságú, oszlopok övezte kupola, egy hosszú zártformájú tömbre került. A nyugati oldalra Kühnel nyolcoszlopos szélesarányú portikuszt tervezett, tőle jobbra és balra az épület tömegétől független tornyokkal. Ezek Packh 1828. évi távlati képén még jobban elváltak a templom törzsétől, amelyhez egy-egy oszlopsoros csarnok fűzte testüket. Tehát az esztergomi terveken, és a kivitelnél is, a tornyok szélesállásba kerültek, a homlokzat vízszintes terjedelme ismét kihangsúlyoztatott. A megvalósulást sem Kühnel, sem Packh, sem Rudnay primás meg nem érték. A befejezés munkáját Hild József végezte, de 1854 lett, mire az esztergomi kupola elkészült. Hild kisebb részletek kivételével általában elődeinek terveihez tartotta magát.

Hild tervezte az egeri érseki dómot, amely a maga nemében ugyancsak jellegzetes emléke klasszicizmusunk késői korának. A terveket Pyrker László érsek rendelésére 1831-ben készítette és úgy látszik, hogy bennük nagyrésze van a velencei patriarkai székből Egerbe érkezett érseknek. Az alaprajzi gondolat: három egymásutáni kupolából alakuló hajó, a középkupolához csatlakozó kereszthajó, az első és harmadik kupolaterétől oszlopsorokkal elválasztott oldalhajó építészeti együttese az alaprajzban emlékeztet a velencei Szent Márk-templom elrendezésére. A megvalósításban meglepő az, hogy a kupola a templom belseje felől csak egy kisdomborodású boltozatot alkot és azt a laterna nem vilá-

gítja meg, a kupola tehát csakis a külső hatás kedvéért épült. A székesegyház külső tömegeiben is hiányzik az elgondolás egysége. A tornyok a szentélyt kísérő négyzetes terek fölé épültek és a főhomlokzati oldalról a templom előtti tér emelkedéseinél fogva még kevésbé érvényesülnek, viszont ugyanezen terepviszonyok folytán a 17 m. magas oszlopok-alkotta keskenyarányú portikusz annál magasabbnak hat. Ezért az egri dóm építészetileg szét-eső benyomást kelt és úgy látszik, hogy Hild a pesti lipótvárosi plébánia tervének készítésekor épp ezeket a hibákat akarta elkerülni az ott alkalmazott zárt tömegekkel. Mindenesetre érdekes körülmény az, hogy míg Debrecenben a hozzá nem értőnek látszó konzisztórium határozott akarása és inkább ösztönös ízlése hasznára vált az épületnek, addig az egri érsek jelentős művészet-történeti tudása, amellyel az építész túlságosan is befolyásolhatta, a dómnak kárára vált. E két esetnek összehasonlítása érdekes művészet- és kultúrtörténeti tanulságokat rejt magában.

A kornak egyházi alkotásait nem hagyhatjuk el, amíg nem szólottunk Packh János másik nagy művéről, a pannonhalmi főapátság újjáépítéséről. A középkori kolostorhoz illesztett barokk épületcsoport, déli oldala elé 1825-ben Engel József előreugró szárnyat tervezett, melynek kivitelébe a főapátság bevonta Packhot is, aki akkor egy az új szárnyhoz hasonló és megfelelő déli épület-részt tervezett a nagyszerű könyvtár elhelyezésére és az ilyen-módon szimmetrikussá tett homlokzat közepére hatalmas, oszlopokkal koszorúzott kupola végződésű tornyot emelt (1829). A könyvtár-szárny pilaszteres homlokzata már sejteti a mögötte levő helyiségeknek nagyszerűségét és mégis a könyvtárterembe belépve, meglep annak hazánkban szinte egyedülállóan gazdag kiképzése. A könyvtárterem alaprajza keresztalakú és az állvány-sorok előtt 32 nyúlánk arányú görög oszlop hordozza a körüljárót, ami az egész teremnek gazdag építészeti hatást biztosít.

Valamivel a pannonhalmi építkezések után hasonlóak foly-

tak az akkor Villax Ferdinánd apát vezetése alatt megújuló zirci apátságban: felépült a barokk-templom mellett az új keleti szárny, és azt követte 1845-ben a bécsi Pauli építész tervei szerint épített könyvtár-szárny, amely azonban meg sem közelíti Pannonthalma nagyszerűségét.

A század első felében országszerte megindult a vidéki városokban a középületek sorozatos építése. A vármegyék versengtek: városházákat emeltek, színházakat, iskolákat építettek. Az ország vidéki városaiban mintegy kéttucatnyi szerte dolgozó építészről van tudomásunk és mégis az eredmények összefüggéstelenek, minden egyes építkezés önmagában és önmagáért való erőfeszítés volt, amely nem egyszer jelentősebbnek nevezhető művészi szintet is elért, de nem vonzott maga után másokat, nem hatott példaként, sem ott, ahol felépült, sem a város határán túl. A legtöbb nagyobbszabású vidéki épületnél azt látjuk, hogy az az építész számára úgyszólván életének egyetlen nagy alkalma volt arra, hogy képességeit megmutassa, azontúl apró és jelentéktelen kis munkákkal tengette életét, gyakran elszegődött rajztanárnak, mert hivatásából meg nem élt. Így az építész gyakorlat híján előre nem haladhatott, művészi pályát be nem futhatott, és szó sem lehetett munkásságának kölcsönhatásairól. E szomorú helyzetnek párhuzamait a testvérművészetek terén, a szobrászatban és festészetben is megtaláljuk. Amint egy olyan lelkes és szenvedélyesen törekvő egyéniség, mint Ferenczy István a vidék közönységében elpusztult, úgy pusztulhattak országszerte az építésztehetségek is. Kétségtelenül voltak ilyenek; csak Piacsek Józsefet, Schinkel tanítványát említjük, aki Pécsen a városházat, színházat és a ma is fennálló püspöki könyvtárat építette. Ez a ma egyedül megmaradt épülete erőteljes toszkán-oszlopos rizalitjával izmos művészegyéniség kezére vall. Határozott művészi akarat nyilatkozik meg Somogy vármegye kaposvári székházában is, amelyet Török Ferenc földmérő tervei szerint építettek (1828—

46. A debreceni református nagytemplom. Tervezte PÉCHY MIHÁLY.
XIX. sz. első harmada. (MTI felvétele)

47.

Tornácos parasztház, Hidegség.

(Padányi Gulyás
Jenő felvétele)

48.

Tornácos parasztház, Márkó.

(Tóth Kálmán
felvétele)

32). A homlokzat egyes részeinek, az öttengelyes középrizalitnak és a háromtengelyes szélső rizalitoknak kevésbé harmónikus tagolásában nagyon érezhető a gyakorlatnak hiánya, — ami annál kevésbé meglepő, hiszen ez volt Kaposvár első emeletes háza. Milyen más a szekszárdi megyeház, roppantméretű, a pusztára állított dór oszlopcsarnokával, amely magánhordja Pollack Mihály istenáldotta tehetségének minden jegyét. Ennek ellentéte viszont a könnyed eleganciájú soproni megyeház, amely különös szerencsével illeszkedik bele a városház-tér kőberakott építészettörténetébe. Békés megye makói, már említett székházát, Ghiba Antal megyei mérnök tervei szerint 1836-ban meghosszabbították és emeletesre építették. Ennek is fődíszé a portikusz, amely úgy látszik nélkülözhetetlen eleme volt a kor vármegyeházainak. Azonban ez az oszlopcsarnok nem akar ünnepélyes lenni, hanem inkább egy uriház kedves loggiájának jellegével bír. A szárnyakat a jón pilaszterek talán túlságosan is fellazítják, de úgy látszik Ghiba ezzel is a tagolatlan felületekben rejlő monumentalitást kívánta enyhíteni.

A XVIII. sz.-ban megindult kastélyépítkezés főleg a Dunántúl és az Alföld peremén a XIX. sz.-ban is folytatódott. Számos esetben vagyunk tanúi annak, hogy a barokk időkben épült kisebb úri lakokat, sőt kastélyokat is kibővítették és a kor stílusának jegyében újjáépítették. Mint a barokk-korban, mostan is a kismartoni Eszterházyak vezérkedtek, amikor a másfélszáz év előtt barokkizált kastélyukat 1805-ben újjáépítették. A tervet Carl von Moreau, a bécsi Albrecht főhercegi palota mestere készítette. A feladat nagysági méretei már adottak voltak, de Moreau azokat még tovább növelte és a Carlone-féle épület kerti oldalának két végébe hatalmas pavillonokat tervezett, amelyeket kollonádok kötnek a régi épülethez. Moreau elképzelése csak igen kis részben valósult meg, a leegyszerűsített saroktoronyok közé roppant oszlopcsarnokot építettek, mely mögé egy királyi palotának

is megfelelő díszterem került. A homlokzatképzésben és a formák leegyszerűsítésében Moreau a korai klasszicizmus iskolapéldáját alkotta meg Kismartonban, azonban amint a Carlone-féle barokk-átépítésnek, a Moreau-félének sem volt különösebb hatása a magyar klasszicizmus kastélyaira, mert az némi tapogatózás után sajátos és önálló utakon indult meg és alakított ki ismét egy jellegzetes hazai stílus-változatot. Ennek lényege a hosszanti elrendezésű, végeinél még csak rizalitokkal sem lezárt homlokzat elé állított oszlopos portikusz, amely a főpárkány magasságán túl nem nyúlik. Látnivaló, hogy a kompozíciónak ez az elve lényegesen eltért az előző korszakétól. Míg az a középrizalitot függőlegesen kiemelte, a sarkokat hangsúlyozta és a főhelyiségeket az emeletre helyezte, addig a klasszicizmus tartózkodott az épület lezárásának, befejezésének építészeti kifejezésétől, — legtöbbször a kertrendező a ház sarkait facsoportokkal el is fedte — a középrészt sem emelte ki, és a földszintet lehetőleg alacsonyra lehozták a kert pázsitjának szintjére. Mindez jellegzetes kifejezése a kor hangulatának: a ház nem akar uralkodni a természetben, amint a kertész az angolos parkok alakításánál mesterségesen is a szabad természet benyomására törekszik. Az épület földszintje a görögös portikusz átmenetet ad a földszinti nagyszalon és a kert, tehát az otthon és a természet között.

A korai kastély építést képviseli a XIX. sz. elején kibővített lovasberényi gr. Cziráky-kastély, a nagyvázsonyi gr. Zichy-kastély, az alcsuthi József főhercegi-kastély, (Pollack Mihály 1819) valamint a csákvári Eszterházy-kastély, (1823) amelyek közös sajátossága az, hogy a felső emeletsor alacsonyabb s ott az alárendeltebb helyiségek sorakoznak. A 20-as évek második felétől kezdve az emeletek e megkülönböztetését elejtették és ezzel még nyugodtabbá tették a homlokzatok megjelenését. E tekintetben a leggazdagabb hatású a fóti gr. Károlyi-kastély, amely a 20-as évek legvégén épült, valószínűleg Pollack Mihály tervei szerint. Kom-

pozíciójának egyszerűsége, a vízszinteseknek határozott hangsúlyozásában a magyar klasszicizmus legszebb kastélyának nevezhető.

Első pillanatra meglep a nagy stílus egység, amely e kor magyar kastélyaiban megnyilatkozott. Azonban az egyes kastélyok fiziognómiája a nagy alapvető formai közösség ellenére is annyira változatos, hogy az egyes kastélyokat alig lehet összevetésztetni. Az alcsuthi kastély, a sokban hasonló nagyvázsonyitól az építési megvalósításban félreismerhetetlenül különbözik. A gyömrői (1840, Hild) és rohói kastélyok ugyancsak erősen hasonlítanak, de a részletek hangszerelésében eltérők. A nagy elvek egységes megvalósítása és ugyanakkor a keresztülvitel egyéni módja elárulja, hogy egy érzésben egységes művészcsoporthoz stílus-teremtő nemes versenyével állunk szemben. Ebben tért el a kor kastély építészete a vidéki városok építkezéseitől. Itt össze nem fogott és ezért magasabb eredményekhez nem vezető erőfeszítések, ott közös ideálok tudatos keresése. A vidéki városokban többnyire helyi építészek alkottak, viszont a kastélyok nagyjából pesti építészeknek munkái.

A nagy stílus vonalain kívüleső úri házak sem ritkák. Azonban ilyenek létrejötténél különleges körülmények játszottak közre. Például a dégi gr. Festetich-kastélynak gazdagabb tömegeiből Pollack szinte egyedülálló alaprajzi elrendezést csiholt ki: a meseter rendszerint középütt elhelyezett kerti nagyterem helyett az egyik előrenyúló szárnyba helyezte az ovális alaprajzú dísztermet. Sajátos megoldású a tóalmási kastély, melynek portikusát az ismeretlen tervező belemélyítette az épület testbe. A lejtős terepnek köszönheti kétféle homlokzatát a Kasselik Fidelió tervezte verbi Végh-kastély, amely az országút felé földszintes kúriajellegű, a kert felé emeletes. A csákvári kastély két oldalszárnya közül az egyik a kápolnát, a másik a színházat tartalmazza s a tervező ez időben meglepő bátorsággal nem is törekedett arra, hogy a különböző célú épületrészekből szimmetriát formáljon.

A részletképzés e téren is a stílusfejlődésnek óramutatója. A nyirábrándi kastély éles, vonalas dórizmusa (1808—14), Csákvár dór oszlopai, a rohói kastély sáslevelű oszlopfői, Dég toszkán részletei a század harmadik évtizedében helyet adtak egy lágyabb, gyengédebb jónizáló irányzatnak. De a formaképzéstől ekkor is távolállott az archaizálás, az friss és naív, a mesterek „inkább csak visszaemlékeztek, mint másoltak”. A 40-es évekkel következett be a részletek másolása és halmozása, például a Weber Antal építette gyöngyösi Orczy-kastélyon, ahol a homlokzatot már szinte túlterhelték a legkülönbözőbb motívumok. Hasonló, de izléseesebb halmozás jellemzi a csurgói gr. Károlyi-kastélyt, amely egyrészt a romantika jegyeit viseli magán, másrészt az eklekticizmus felé hajlik. Az építészek már szinte fitogtatták formaismereteiket és ezzel a stílus elkorcsosodott.

Akár a barokk időkben, úgy a klasszicizmus idején is, a kastélyok formái leszállottak a kisebb udvarházakig, a földszintes úriházak elé is oszlopos portikuszt építettek, például Rákosszentmihályon. A portikusz lassan átalakult oszlopos verandává, toszkán-oszlopos tornáccá. Szép példáit találjuk ennek Szabolcsban: Tason és Kemecsen, ahol a nádfödeles nemesi házat két-három oldalon is körülveszik a klasszikus oszlopú tornácok. Fokozatosan leszámaztak a formák a paraszti házak boltozatos tornácaig és ott is megjelentek az abakuszos, dór eredetű oszlopok. Azonban ez csak addig jótékony hatású, amíg az átvétel a népi mesterkedésekben marad, s nem lesz a falura szakadt kontárok másolásává.

A Pestről eredt kastélyépítészet érdekes kihatása, hogy visszatért magára Pestre is, amint felismerve a szűk utcai házak hátrányait, a Fásorban, a Zugligetben, a Svábhegyen, meg a Kamara-erdőben nyaralókat kezdtek építeni és pedig Széchényi kezdeményezésére. Az első ilyen még barokkos villatervre Brein Ignác kért építési engedélyt. Később Pollack, Hild és Kasselik Ferenc is terveztek ilyeneket. A legtöbb ma már elenyészett, mint

a Csengery-kúria a Fasorban, ma is áll még a Karácsonyi-utcai Jankovich-kúria, egynek maradványait láthatjuk a Városmajorban, néhányat a Budakeszi-út és Hidegkúti-út mentén. A svábségi Bélakirály-úton ma is áll a kastélyszerű Libasinszky-ház.

Tervszerű városépítésről a XIX. sz. elején alig hallunk, az első fecske Hild János első pesti szabályozási terve. Ezenkívül legfeljebb a halaszthatatlan kisebb szabályozások, utcaáttörések történtek, például Pápán. Az új épületek elhelyezését a legkönnyebben megszerezhető telkek véletlenjei határozták meg — a kor a városépítési terv problémájának felvetéséig sem jutott el. Nyiregyházán 1810-ben az új építkezések ráncbaszedése az „utcai inspectorok” feladata volt. Szentesen 1824-ben mondták ki az utcák szabályozását, Cegléden csak 1841-ben. Bár a városok legbelsőbb része földszintes házú falvakból kezdett egyemeletes várossá alakulni, a külső részek még Pesten is falumódjára nőtt házak tömegét mutatták. A város tudata mégcsak nem is ébredezett, aminek okát a magyar élet akkor is jellegzetes kétrétűségében kell keresnünk. A falvakból a növekvő városokba telepedettek továbbra is falusiak maradtak, akiket társadalmilag és műveltség tekintetében majdnem áthidalhatatlan hézag választ el a tulajdonképpeni városiaktól: a tisztviselők, kereskedők és iparosok rétegétől. De nincs is meg a városépítésnek anyagi lehetősége: Pápának hiába volt szabályozási terve, végrehajtásához hiányzott a pénz. Nélkülözték bizonyos civilizációs szükségleteknek átérzését is. Épp ezért legritkább esetben került sor az utcák burkolására. Szeged 28 holdas nagy piaca homoksivatag és gr. Széchényi István 1833-ban gúnyosan javasolta, hogy legalább természetnek krumpolit rajta. Szegeden az első kövezet 1840-ben készült, a Városházától a Sóházig terjedő darabon. Debrecenben a Városház és a Nagytemplom között 650 méter hosszban pallójárdát építettek, hogy a Tanács sáros időben is eljuthasson az istentiszteletre, — ez az állapot 1826-ig állott fenn, amikor a Főteret csatornázták

De Pesten sem voltak kedvezőbbek a viszonyok. Hild János tervének lényeges pontjai 40 év alatt sem valósultak meg. A Dunapart állapotáról kedvezőtlen híreink maradtak, a világhírű Kemnitzer-kávéház terraszára nem lehetett kiülni, mert ellepte az embert a por; a görög templom előtt szemétdombok tornyosultak, amint azt Alt Rudolf pedáns vízfestményeiből is tudjuk. Az első, aki ezt nemcsak észrevette, de ostromozta is, gr. Széchényi István volt. Pest-Budát az ország szívének nevezte „persze ez a szegény szív poros és sáros”. A „Pesti Por és Sár” című a 30-as években írt könyvében szenvedélyes hangon kelt ki az elhanyagolt pesti állapotok ellen. Hibáztatta a szennyes dunapartokat és a fáknak legteljesebb hiányát a városban. És mint más egykori írótól tudjuk, ez nagyrészen a városi Tanács bűne volt, amely rablógazdaságot űzött a város fáival. A Városliget fásítása magánkezdeményezésekre vezethető vissza és az első belvárosi sétateret 1845-ben a Széchényi-alapította Sétatér-Társulat hozta létre. Amikor a 40-es években a Vásártér, a mai Erzsébet-tér befásítását kérte az Eggenberger Ferdinánd könyvkereskedő által vezetett küldöttség, a városi Tanács egy tagja ellenezte, mert véleménye szerint a fák az erdőbe valók.

Azonban Széchényi állandóan foglalkozott nagyszabású városrendezési gondolatokkal, nevezetesen azzal, hogy Budapestet tegye meg az ország szellemi és anyagi központjává. Ennek alapfeltételét abban látta, hogy a két várost állandó híddal kösse össze. Mint ismeretes, e nagyszabású technikai gondolatát óriási nehézségek árán is megvalósította és ezzel megvetette alapjait a mai Budapestnek.

Befejezésül ismét arra a kényes kérdésre kell kitérnünk, hogy e korszak építészei között hány magyarra akadunk. A Pesten 1810 és 1850 között dolgozó 35 mesteren és az országban szerte-szét fellelhető mintegy 30 építész és építőmester között, magyar nevűt bizony keveset találunk; Pesten a kevéssé foglalkoztatott

Dankó Józsefet, Kaposváron Török Pált, Kolozsvárott Alföldi Antalt, Zilahon Éltes Pétert, Nagyszeben-, illetve Debrecenben Péchy Mihályt, Kassán Bellaágh Józsefet. A többiek, legalább nekünk szerint németek voltak, sokukról tudjuk azt is, hogy mikor és honnan érkeztek. Nagyobb részt Ausztriából. De hol is nevelkedhettek volna akkor magyar építőművészek, hiszen építőiparost is alig találunk városainkban, legfeljebb ácsmestereket, e hagyományos magyar ipar művelőit. Építőipari, vagy építőművészeti szakiskolák ismeretlenek voltak, bár a pesti egyetem a XVIII. sz. végéig 84 mérnököt nevelt, ezek közül építész munkásságot csak Török Pál folytatott. Az építészeti kultúra megalapozásában jelentős munkát fejtettek ki a piaristarend tanárai, gimnáziumaikban nemcsak rajzot, hanem építészetet is tanítottak, így Tatán a Rómában nevelkedett Tomaján Sándor, Valero Jakab, Schindler József, akinek előadásai az építészet iránti hajlamot szenvedéllyé növelték Révai Miklósban, tőle viszont gr. Széchényi István tanulta az architektúrát, amint naplójában feljegyezte. A pesti piarista gimnáziumban Ettinger Alajos, majd Spindelhuber Ede tanította az építészetet, az utóbbi 1846-ban egy „Polgári építészet” című kötetet is közreadott. E téren érdemeket szereztek egyes polgári iskolai rajztanárok is, Kassán Bellaágh József, Debrecenben Beregszászi Nagy Pál és Kis Sámuel. A 20-as években általánosan megnyilatkozott egy magyar Képzőművészeti Akadémia felállításának óhaja. 1820-ban a Bécsben élő, egri származású Hesz János tervezetet készített egynek a felállítására, 1826-ban Ferenczi István szobrász a pozsonyi diétán sürgette ezt az ügyet. 1832-ben Joo János egri rajztanár arra kérte gr. Széchényit, hogy az Akadémia ügyét a Magyar Tudós Társaság karolja fel. Közben a bécsi és müncheni akadémiákra és Rómába kerültek az építőművészet magyar ifjai. A 40-es években a müncheni akadémiának számtalan magyarországi építésznövendéke volt, így 1846-ban ott találjuk Fessl Frigyet, aki onnan indult

franciaországi tanulmányújtjára. Persze mire ezek a fiatalok fel-
növekedtek és munkához láttak, a klasszicizmus korszaka már le-
zárult és ők már a romantika művelőiként jelentek meg.

Az elmondottak ellenére ezúttal is és még több joggal állít-
hatjuk, hogy a mesterek származásának és nemzetiségének család-
név szerinti kutatása a művészetben különösen indokolatlan, mert
munkásságukból láthatjuk, hogy az, amit alkottak, ebből a föld-
ből nőtt és annyira különbözik régi hazájuktól, ahonnan esetleg
származtak, hogy műveik a más országoknak művészi képéből
kirínának — viszont itt, amint tapasztalhattuk — a kor lelküle-
tének eleven képét valósították meg. E mesterek a magyar föld
és a magyar haza embereinek számára építettek, és pedig abból
az anyagból, amit ez a föld adott. A szomszédos országok egykori
építészete, például Bécs, Grác, vagy Trieszt klasszicizmusa, nem
is szólván a távolabbi Németországról, annyira eltérő, hogy szinte
meglepő, milyen kevés hatással volt a magyar klasszicizmusra.
Milyen más jellege van a trieszti származású, Triesztben és Bécsben
alkotó Pietro Nobile bécsi udvari építész műveinek, mint Pollack
Mihályénak, bár épp ez a Nobile hivatalból ismételten felülbírálta
Pollacknak terveit és így rájuk hathatott. Határozottan állítható,
hogy a magyar klasszicizmus egy sajátos és önálló kultúrta-
lajból nőtt, noha e kor európai építészetének jegyében alkotott, is-
mét az európai kultúrának hazai változatát valósította meg. A
kívülről jött, elfogult vagy felületes szemlélő számára, ez talán
érthetetlen, főként annak, aki az embert nemzetisége szerint el-
választja természeti és társadalmi környezetétől, viszont nagyon
is megérti az, aki hajlamos a térbeli és emberi környezetnek, a
történelmi fejlődésnek egészét átérezni, és ebben az egészben
együtt látja az egyént, és alkotásait. Mindennek legszebb tanú-
sága az a lángoló lelkesedés, amellyel a németnevű, Bécsben és
Franciaországban iskolázott Fessel Frigyes a 40-es évek végétől
kezdve egy életen át álmodozott egy magyar építőstílusról.

A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELE: A ROMANTICIZMUS ÉS EKLEKTICIZMUS KORA

AXIX. sz. elejének építészeti formanyelve a görög-római példákhoz való visszatérésnek jegyében született meg. Később, amikor mindinkább előtérbe került a nemzetiségi eszme, a római eredetű olaszos építészetet Európaszerte idegennek kezdték érezni és a népek saját múltjuk építőstílusai felé fordultak, nevezetesen a középkori építőstílushoz. Ennek megnyilatkozása a fiatal Goethenek a strassburgi Münsterről írt lírai lendületű tanulmánya volt, amelyben a német építészet őstalaját a gótikában látta meg. A XIX. sz. 30-as éveiben Victor Hugo „A párizsi Notre Dame” című romantikus regénye bevezetésében adta a francia gótika hatalmas himnuszát. Goethe után egy félszázaddal később vetette fel ezt a gondolatot egy porosz építész, C. F. Schinkel, amikor a napoleoni felszabadító háborúk berlini emléktemplomának gótizáló tervéhez írt magyarázatában ezeket mondotta: „E templom a megkapó ó-német stílusban fogant, amelynek teljes kifejlesztése az eljövendő időre maradt, mivel felvirágzását évszázadokra derékba törte egy csodálatos és jótékony visszapillantás az antik világra.” Schinkel, a nagy klasszicista mester a 30-as években már a gótika nyomán építette Berlinben a Werdersche Kirchét és Babelsberg gótizáló nyaraló kastélyát, mert ebben az időben már a középkor felé pillantó romantika szelleme váltotta fel a klasszicizmus kiegyensúlyozott harmóniáját. Az áttetsző tiszta formák helyére boron-

gós, festői formák léptek. A művészi látásnak e változásában nem szabad csak művészi divatot látni: a jelenségben a kornak nagy belső nyugtalansága és problematikussága fejeződött ki. Ez a kor mélységesen pesszimista volt, a francia forradalom társadalmi kísérletének a metternichi időkben bekövetkezett csődje tette azzá. És ugyanekkor hitetlen volt önmagával szemben és minden eddigi korrall ellentétben, kételkedett a sajátmaga formalakító erejében. A kor filozófusa Schopenhauer mondotta, hogy „a modern építés a régiek szabályaitól és példáitól nem távolodhatik el a nélkül, hogy a romlás útjára ne kerülne. Számunkra alig marad más hátra, mint a régiektől visszahagyott művészetek alkalmazása és szabályainak a szükségletek, éghajlat, meg a kor és táj határain való betartása.” Körülbelül ugyanezt írta 20 évvel később a magyar művészettörténet alapítója, Henszlmann Imre: „Szinte lehetetlen már olyan homlokzatot feltalálni, amelynek berendezése és alapja egy régihez ne hasonlítana.” Egyszóval a formák minden lehetőségét kimerültnek érezték. Viszont egészen másképpen gondolkodott Széchenyi István: „Az architektura szabályai szerint legyen a ház építve, hallom szünetlen. De ugyan melyek azon szabályok? Magam is tanultam architektúrát, de már gyermekkoromban sem akartam elhinni, azon nec plus ultrát, miszerint teszem például, négy határozott oszloprend és egyéb már megállapított rendszabás van. Soha nem bírtam átlátni ötödik és még hatodik és további változásokat miért nem volna szabad divatba hozni. S mióta öregedtem, e tekintetben egy cseppet sem javultam, s most egyenesen így szólok: Mily szemtelenség néhány száz, vagy ezer évvel előbb bizonyos szabályokat állítani fel, a jövő számára, vagy inkább még mily gyávaság ily szabályok rabja, sőt bolondja lenni öröklég. Győzzön az ok, csak az ok, ne a régiség, és még kevésbé azon nimbus, melyet csalbölcsök saját sötét céluk, vagy világos hiúságuk elburkolásuk végett szoktak a régiség körül terjeszteni.”

Mint egy évezred óta Európa minden szellemi áramlata, a magyar lelkeken a romantika is végig rezgett, s természetes társát találta a nemzeti érzés, a nemzeti mult tudatának felnövekedésében. A nemzeti eszme kifejlődése először a nyelv művelésében jelentkezett, megszületett a kor egyik nagy jelisége: „Nyelvében él a nemzet.” A 40-es évekig tartott, amíg az építészetben is feltört ez a gondolat, bár gr. Széchényi István már a 30-as években írta Pestnek féligmeddig olasz minta szerint épült házairól szólva, hogy „nincs Magyarországhoz illő képük, nincs saját ábrázatuk . . . mintha a magyar nemzet minden eredetiségéből ki-kopott és élete poézisét rég kilehelte volna már”. Kossuth Lajos 1841-ben még mellékgondolatok nélkül tudott Pest fejlődésének örvideni: „A valódi architekturai szépség iránt mindinkább növekedik az ízlés, mit a leopoldvárosi pompás palotáknak tengere a legvilágosabban bizonyít.” De ugyanebben az évben Henszlmannál olvassuk: „A művészet csak akkor az, ha jellegzetes viszonyban áll a szerzővel, mint annak nemzetével, a nemzetiség volt mindenkor a művészet leggazdagabb forrása . . . Ha nagyokká akarunk válni művészetben, valódi magyarokká kell válnunk, ne utánozzuk szolgálilag más nemzetek művészetét”. És két év múlva Kossuth már kifogásolta, hogy Hild, akire a haza büszke lehet, idegen stílben dolgozik. 1847-ben a „Honderű” kritizálni kezdte a Magyar Nemzeti Múzeumot, amelyet sem szépnek nem talált, sem célszerűnek, — legfeljebb roppant-nak nevezhetett. Később Hunfalvy írta az épületről, hogy: „azt ki hozzátud, s kinek műveltebb ízlése van, egyáltalán nem elégíti ki.” Mikor 1845-ben híre kelt annak, hogy a pesti Országházra kiírt tervpályázaton Markó Károly, az évek óta Olaszországban dolgozó festő is résztvesz, a Társalkodóban Schulz Agoston megkérdezte, hogy vajjon Markó tervében jelentkezhettek-e majd a nemzeti szellem? A tervpályázaton az első díjat a Franciaországból hazatért Fessler Frigyes nyerte el pályaművével, amelynek

kompozíciójában a klasszikus szimmetria uralkodott még, a díszítésekben pedig már román stílusú elemek játszották a főszerepet, épp úgy, mint Münchenben I. Lajos építésének, Gaertnernek egykorú Ludwigstrassei épületein. Ugyanakkor igénytelen pesti házacskák engedélyezési tervein, valamint Hild és Kaszilik nagyobb tervein megjelentek a gótika formaelemei és Ybl Miklós megkezdte a formáiban száraz, nagyon is szegletes, olaszosan gótikus fóti templomnak építését. A gótika megkedveltetésére a legerősebb lökést a Tudományos Akadémia adta meg, amikor a magyar mult művészeti emlékeinek jegyzékbe vételére hívott fel minden hazafit. Bizonyára nagy érdeklődést keltett, amikor 1847-ben a Természetvizsgálók kassai gyülekezetén Henszlmann lekesen magyarázta a Szent Erzsébet-templom nagyszerűségét és bemutatta a magyar archeológia első alapvető művét; „Kassa városának ó-német-stílusú templomai”-t. Henszlmann ó-német stílusról beszélt, ugyanakkor, amikor a közvélemény szabadulni kívánt az idegeneredetű klasszicizmustól és nemzeti stílust követelt s különös módon ez óhajoknak kielégítési útját gótikus díszítések alkalmazásában látta! Meglehet, hogy e fogalomzavar keletkezésében gr. Széchenyinek is része volt. A többször idézett „Pesti Por és Sár”-ban írta ezeket: „Nyerne az egész ország is, ha építményeiben az olasz helyébe az észak-ázsiai gót (?) mintát állítaná minden lehető javításaival. Alig van valami, aminek jobban örvendénénk, mint látni hazánkban olyan építményt, melynek komoly típusa oly annyira illenék nemzetünk, mind ködbeburkolt visszaemlékezetihez, mind oly vastag lepellel bevont jövendőjéhez is . . .” Bár könyve csak halála után jelent meg, felfogása aligha maradt titok, hiszen ezeket az eszméit élénk társas életben bizonyára élőszóval is terjesztette, s a jelzőként használt „gót” szó, ismertsége miatt egyedül ragadt meg hallgatóságában. Széchenyi fejtegetéseit tovább olvasva, kiderül, hogy egészen mást értett a gótikus szó alatt, a „nemzet ködös keleti multjára”

való hivatkozás mutatja, hogy Kelet felé kívánta irányítani a figyelmet. Szeme előtt mint mondja „keleti hozzáragasztmányok, verandák” lebegtek és a továbbiakban egészen világos lesz, hogy főként az olaszos építészet nagy kötöttségeit, szigorú és az életet kényelmetlenül befolyásoló szimmetriáját helytelenítette, a gótikus alatt pedig az alaprajznak és felépítésnek kötetlenségeit értette, nevezetesen már ekkor az angol ház kényelmes és szabad alaprajzára gondolt.

A szabadságharc után egymásután épültek Pesten a gótikát dekorációként felhasználó házak, melyeket Fessler, Ybl és Wieser terveztek, sőt az utóbbi a Pollack-építette Kossuth Lajos-utca és Szép-utca sarkán álló házat gótikus groteszkekkel igyekezett korszerűvé tenni. Ugyanebben a szellemben alakította Sprenger bécsi építész az annyira gyűlöletes budavári Hentzi-emléket (1852). És a közhangulat, amely elítélte az idegen klasszicizmust, egyértelműleg a gótizáló romantika mellé állt és abban már-már nemzeti stílust látott. Az ilyen alkotásokból sokat sorolhatnánk fel: Pán József tervei szerint épült a budai gr. Karácsonyi-palota (1853), a bécsi Foerster tervezte a pesti Dohányutcai zsinagógát (1854—58), Skalnitzky Antal gótizáló műve a debreceni Csokonai Színház (1857—65), Ybl Miklósé a pesti Nemzeti Lovarda (1858), s ez a külsőségeiben középkorias építőstílus elterjedt vidékre is, Ybl szülővárosába Székesfehérvárra, Sopronba, Nagyváradra és ilyen kastélyok épültek például Csupakon, Vörösváron, Katymáron. Ha alaposabban megnézzük az épületeket, úgy felismerhetjük azt, hogy tömegelrendezésüknél fogva másfajta díszítéssel klasszicisztikusak is lehetnének, a legritkábban találkozunk olyanokkal, amelyeknek kompozíciója festői, a szimmetriát nélkülöző. A gótika legmélyebb értelmével, a struktív váznak és a kitöltő falazatnak elválasztásával az építészet meg sem próbálkozott.

Az irányzat legjelentősebb alkotása mindenesetre a szabad-

ságharc alatt rommálőtt pesti Vigadónak újjáépítése volt Fessler Frigyesnek tervei nyomán. A mester 1858-ban kezdett a feladattal foglalkozni és az építkezés igen sok nehézség közepette csak 1865-re fejeződött be. Fessler a Vigadót teljesen átalakította és új dekoratív köntöst adott rá, amelyben kétségtelenül ragyogó féktelen fantázia nyilatkozott meg, úgyannyira, hogy a romantika legbensőbb akarásait talán sehosem látjuk ennyire kifejezve, mint a Vigadó sziporkázó formagazdagságában. Abban, ahogy Fessler ezerféle motivumot temperamentumosan egybefogott, van valami rokonság Liszt Ferenc művészetével. Azok a francia és moreszk díszítések, amelyek mások keze alatt csak gyenge vérszegény dekorációk maradtak, Fessler keze alatt káprázatos életre keltek és bűbájosan felragyogtak. Bár Fessler munkájának minden részletéről ki lehet mutatni eredetét, amint azt monografusa bebizonyította, az a mód, ahogy Fessler utánoz, már nem utánzás. Képzelő erejének kohójában, az átvett elemek egy új élet egészében olvadnak fel, úgy mint a legjobb klasszicizáló mestereknél az antik motívumok. De épp ez az oka, hogy a nagy művet kora sem értette meg. Az építész barátja, Kauser József, Csipkerózsika tündérvárjának nevezte az új korában fehéren tündöklő Vigadót, Theofil Hansen pedig „a kikristályosodott csárdás” nevet adta neki. Érthető, hiszen a kor lényegében már túljutott a romantikán, s Fessler a romantika későn született, utolsó nagy fia volt. Bizonyítják ezt a Magyar Tudományos Akadémia épületére kiírt tervpályázat körül 1862-ben lezajlott harcokban elhangzott ítéletek. A bírálók ekkor már a stílus-tisztaságot követelték és ezért elbukott Fesslernek gót és mór stílust keverő terve, amely egyetlen történelmi stílus kategóriába sem volt osztható. Elbuktak a gótizáló tervek is, mert a bírálók, élükön báró Eötvös Józseffel a csúcsíves stílust nem tartották az Akadémia jellegével összeférhetőnek és késő renaissance stílust kívántak. Épp ezt hozta A. Stüler, berlini építész, a maga pályatervében, mint ez

évek stílusújdonságát. A neorenaissance csakhamar meghódította az összes építészeket és az összes építetőket. Sikerének kettős oka volt: az egyik, hogy a formákat felbontó, a felületeket szinte szétfosztó romantikus formaalakítás nyugtalansága csakhamar elvesztette újságának varázsát és ezzel felébredt a nagyobbszabású, nyugodtabbhatású formák utáni vágy. A másik az volt, hogy a megtanulható művészetnek, a megtanulható stílusutánnak hite megerősítette az eredeti stíluszabályok kicsinyes megtartásának kötelezettségét is; a romantika ennek nem tett eleget, hiszen Fessler is tisztára művészi megfontolások alapján kezelte a legkülönbözőbb stíluselemeket. Természetesen a romantika útjairól a legjobb művészek sem térhettek át egykönnyen a szigorúbb renaissance-hoz. Az Eszterházy-utcai Károlyi-palotánál és a még 1868-ban épített margitszigeti fürdőháznál Ybl minden igyekezetével azon volt, hogy az olasz formákat tisztán érvényesítse, és mégis az élesen cirkalmazott díszítő motívumokban még ott élnek a romantika jegyei.

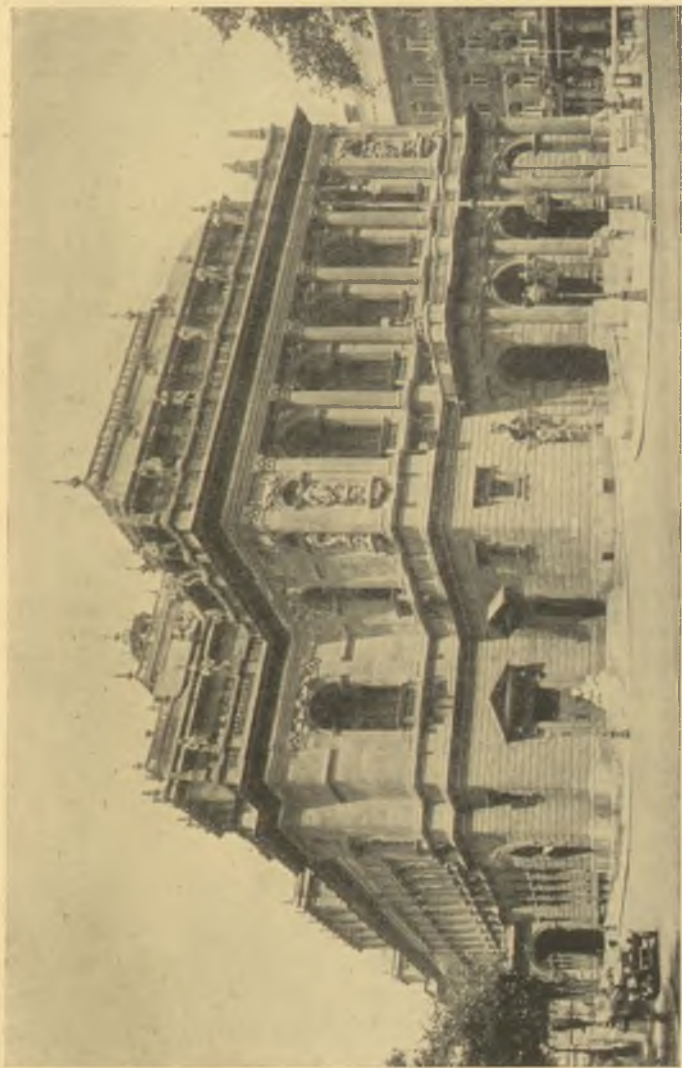
Ybl Miklós a magyar neorenaissance megkoronázását az 1875—84-ig épült budapesti Operaházban adta. E nagyszabású és páratlanul sikerült műve a formát lelkiismeretesen kielérlő művészi elmélyedésnek eredménye. Az egymást követő terveken megfigyelhetjük, hogy miként habozott Ybl a nagyobb egyszerűség és a gazdagabb formák között, míg megtalálta e két lehetőségnek azt a szerencsés kiegyensúlyozását, amelyet ma is csodálunk, mind az épületnek külsőjén, mind a belsőnek nagystílusú, fejedelmi pompájában.

A 70-es években Ybl Miklós körül az azonos akarásúaknak, igen jóízű építészeknek egész csoportja alakult ki. Ott volt közöttük Weber Antal, akinek legfinomabb alkotása a budapesti, Váci-utcai szerb egyházközségi bérház. Találónan mondták róla, hogy „Cato-i szigorúsággal” ragaszkodott Palladio szelleméhez. Az Andrássy-út megnyitása után ott hőségese alkalom

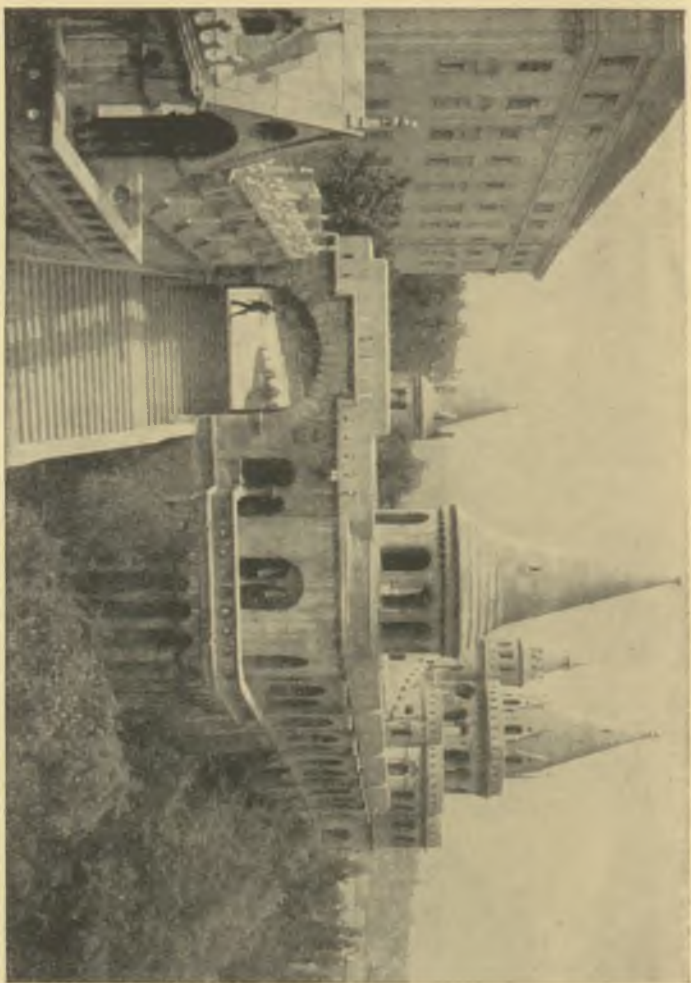
nyílt nagyszabású homlokzatok teremtésére: Láng Adolf építette Ybl Miklós szellemében a régi Múcsarnokot, Rauscher Miksa a felsőolaszországi freskódíszes Képzőművészeti Főiskolát, Petschacher Gusztáv hasonló stílusú bérházakat a Köröndön. A téglával és kerámiával dolgozó irányt követte Steindl Imre a Múzeum-körúti egyetemi épületeken (1881—83), valamint a Váci-utcai új városházán (1870—75), Hauszmann Alajos az Alkotmány-utcai törvényszéki palotán. A 80-as években tűnt fel a páratlan munkaerejű Ziegler Győző, az Andrásy-uti Saxlehner-palotával (1883—87). Fínomművű homlokzatokat alkotott Meinig Artur. A formát már inkább feloldotta Frei és Kaiser, a Magyar Általános Biztosító Intézet dunaparti székházán.

Roppant méretű építkezés folyt ekkor a fővárosban. Míg 1870-ben mindössze 2485 házat számláltak Budapesten, a század végéig 6455 s a világháború kitöréséig 5535 új ház épült, a házak száma tehát 45 év alatt megötszöröződött, míg a lakosság csak három és félszeresére növekedett! Sajnos, e házak belső elrendezése nem volt olyan, hogy a lakosság otthona jobbá, szebbé, higiénikusabbá és gazdaságosabbá alakult volna általa. Az építetők előtt sem lebegett ez a cél, ők csak a kölcsönvett tőkék előnyösebb gyümölcsöztetésére törekedtek és hatásos palotára emlékeztető homlokzatokat emelve, mögöttük minél több lakást igyekeztek összezsúfolni.

Építészeti szempontból más és hasonló súlyos ellenvetéseink is lehetnek. Angliában és Franciaországban ekkor nőtt nagyra a mérnöki építőtudás. A londoni és párizsi kiállítások mindegyike a vas- és üvegépítés újabb diadalát jelentette, helyet kért az acél, mint építő anyag és közismertté vált már a 80-as években a vasbeton is. Ekkortól kezdve nálunk is rendelkezésre állottak a szabványos acéltartók, az építészek az új lehetőségekkel éltek is, de mondhatni, csak rangrejtve: kő-, vagy követutánzó habarcsköpenyegben. A vasszerkezeteknek olyan nyílt megmutatása,

49. A budapesti Operaház. Tervezte YBL Miklós. XIX. sz. második fele.

50. A budapesti Halászbástya. Tervezte SCHULEK FRIGYES. XIX. sz. vége.

mint Steindl Imre új városházának lépcsőházában, egyedülálló. Mint másutt, úgy nálunk is irtóztak még az új anyagok őszinte alkalmazásától. Az akadémiai stíluszabványok diadalmaskodtak minden új lehetőségén.

De a 90-es években, mikor egy emberöltőnek untig elég ú. n. „renaissance palota homlokzat” alkotta Budapest és nem egy vidéki város házainak epidermiszét, ez a stílus megszokottá kezdett válni és a divat lázában égő társadalom újat kért; az építészet, a kor individualizmusának jegyében a plágium vádjától való aggodalmában új stílus-utakat keresett. Hiába állította Hauszmann Alajos egy beszédében, hogy a tér okszerű kihasználása, a vas- és üveg alkalmazása, csak a renaissance stílusban lehetséges, hogy csak ez a stílus bizonyult praktikusnak a lakóház építésénél. Elég volt a renaissance-ból, feltűnt a neogótika, jöttek a renaissance változatai és a barokk!

A gótikus irányba tért Steindl Imre az Országház épületének formaadásával, Schulek Frigyes a budavári Koronázó templom újjáalakításával, Petz Samu templomaival. Schmahl Henrik a Rákóczi-úti Uránia-színházon mór-stílust alkalmazott, Lechner a francia renaissance-ot kedvelte. Hauszmann Alajos és tanítványai: Ziegler Győző, Alpár Ignác, Korb és Giergl a barokk pompájával próbálkoztak meg, nagy közönségsikert aratván vele. A történelmi stílusok utánzása egyre külsőségesebbé vált és a legkülönbözőbb vegyesházasságokhoz vezetett. Bár Steindl Imre híres londoni példa nyomán gót stílusban építette az Országházat (1885—1905), de az alaprajza nyilvánvalóvá teszi, hogy a külső és a belső gótikus díszítések ellenére, a tércsoportosításban és annak sokszoros szimmetriájában barokk téregyüttest alkotott, nem is szólva arról, hogy például a középső kupolacsarnok gótikáját vasszerkezettel valósította meg. Ez jellemzi a kor neobarokk építészeinek munkásságát is. A nagy tetszést aratott New-York Biztosító-palotánál a technika minden vívmányával élt a

tervező Hauszmann és a részletek kiképzésénél a káprázatos kávéház formálásánál ő és munkatársai: Korb és Giergl építésszek a rokokó külsőségeit alkalmazták. E tervezők legjobb meggyőződésük szerint művelték az általuk kiválasztott históriai stílust, de eszükbe nem jutott az, hogy a stílusok részletei, díszítő elemei, építő rendszerükből és téralakító elveikből következtek. Meggyőződésük volt, hogy a stílusok megtanulhatók, megtaníthatók és ezért a kitűzött feladat az építető óhaja szerinti bármelyik stílusban megoldható. Távol állt tőlük annak a megérzése, hogy valamely stílusban építeni, csaknem világnézeti kérdés. Építészetünkben ekkor a zavaros, mindenfelé kísérletező kornak egész lelkiisége megnyilatkozott. Nagymagyarország dicsőségétől ittas évtizedek ezek, amikor az osztatlan nemzetet problémamentes önbizalom tölti el, amely azt a hitet adja az egyénnek, hogy mindenre képes, hogy szellemileg és anyagilag minden elérhető.

Az Ezredéves emlékünnepe során alkalom nyílt ennek végsőkig felfokozott építészeti kifejezésére, nevezetesen, mikor a kiállítás történelmi csoportjának épületére tervpályázatot hirdettek. A tervpályázat alkalmával az építészek a legkülönbözőbb stílusok mellett foglaltak állást. Így Alpár Ignác egy kupolás és minaretcsarnok tervét mutatta be: „egy speciális magyar stílus megalkotását akarom kezdeményezni... Ehhez Keletre kell törnünk.” A díjnyerteseket újabb tervek benyújtására hívták fel és ekkor a program az kívánta, hogy az épületcsoport a „hazánkban dívott főbb építészeti stílusokat, a nevezetesebb hazai műemlékeket bő utánpótlásban tüntesse fel.” Alpár, amint azt egy későbbi írásából megtudjuk, az 1893. évi turini kiállításon egy hasonló elv alapján felépített utcát látott: „megtaláltam az alap gondolatot, melynek nyomán el kellett indulnom.” Virtuóz módon oldotta meg ezt az elképzelést és az épületcsoport, amely nemzeti propagandát szolgált, festőiségével az adott gazdag ter-

mészetbe való illeszkedésével, mindenkinek tetszését megnyerte, mert a nemzeti érzésnek a millénium évebeli fellángolása benne látta önmagát szimbolizálva. Alpár műve az egész eklekticizmus önigazolását hordozta magában: „tehát valóban tudunk bármely stílusban úgy építeni, akár a régi idők nagy mesterei.” Arról azonban mindenki megfeledezett, hogy a kiállítás mulandó, hogy élete egy pillanatig sem volt valós élet, és az épület-csoport későbbi felhasználása Mezőgazdasági Múzeum céljára mennyire erőszakolt és természetellenes. A történelmi stílusépítészet a következő évtizedben egymásután ülte páratlan diadalait. Hauszmann Alajos egy soha, sehol nem létezett renaissance stílusban építette meg a Kúriát, káprázatos-fényű márvány-lépcsőházával (1896—1900) és később nem egy vidéki törvényszéki épület visszhangozta azt gyorsanromló vakolatban. Fellner Sándor két miniszteriális palotát emelt: gótikus elemekből róttá össze a Pénzügyminisztériumot, antikizálókból az Igazságügyminisztériumot, ami mutatja, hogy a kor virtuóz tervezőinek a stílusok közötti válogatás nem jelentett problémát és az egyik stílushoz sem fűzte őket különösebb igaz érzés, vagy vonzalom. Ybl Miklós tovább építette a Hillenbrandt által megkezdett királyi palotát, hogy halála után Hauszmann évtizedes munkával gigantikus arányú u. n. barokk-stílusú királyi lakká bővítse azt. A történelmi építészet utolsó fellobbanása a világháború előtt megkezdett Országos Levéltár épülete, ahol az épület rendeltetéséből kifolyólag, a végső biztonság elérésére a legmesszebbmenően alkalmazták a vasbetont és az üveget, de a külsőre Petz Samu, a tervező a román és átmeneti stílusból kevert formákat borított.

Egészen külön megítélés alá esik Schulek Frigyes mester, aki a gótikus építőmesterek késői leszármazottjának tűnik. 1874-ben reábizták a budavári Nagyboldogasszony-templom helyreállítását és Schulek 20 évet töltött el a sokszorosan átalakított, eredeti formájából ismételtelen kiforgatott egyház falai között, felkutatván a

középkori templom nyomait s a gótikus építészet egészének ismeretében építette újra azokat. Amit csak lehetett, megőrzött a régiből, így például az északi hajó eredeti formájáról a bazilikális rendszerbe illeszkedő mivoltáról tanúskodó oszlopféjezet-sort gondosan megtartotta. Ahol hiányoztak a kiindulópontok, a középkori formaalkotás legmélyebb műhelytitkainak megismeréséből merített s így a maga nemében ritka artisztikus egészet formált. Munkája épp ezért minden tekintetben eltér a kassai Szent Erzsébet-templom újjáalakításától.

A helyreállítás befejezése után 1895 tavaszán, Schulek javaslatot tett arra, hogy a most már nagyszerű benyomást keltő templom sajnálatos környezetét miként kellene átrendezni. Tervet készített egy, a XVIII. sz.-i bástyafalak fölé építendő román stílusú, tornyokkal ékes árkádsor építésére, amely szervesen kapcsolódna a feljáró lépcsőhöz. Elképzelését csakhamar lelkesedéssel karolták fel és a Halászbástya terve 10 évi munka árán megvalósult. Fantasztikus mese-architektúra született, amely semmiféle régi építmény másolatának nem nevezhető, a maga nemében páratlan és egy idegen szakember mondotta róla: „különös, hogy egy bástya, amely rendeltetésénél fogva erődítési célokat szolgálna, meseszerű csipkézetekbe oldódik fel.” A funkció teljes megfordításáról van tehát itt szó, azonban ez is logikus, mert a bástya ma nem szolgál erődítési célokat, hanem fedett sétány a hely egyedülálló szépségében gyönyörködni kívánók számára. És a régi forma ezúttal nem hamisította meg a célt, nem károsította a mai életet. Bizonyos, hogy a mű sikere nagyrészt arra vezethető vissza, hogy Schulek a sokszáz éves formavilágban egész lelkével benne élt és alkotása a középkori építőtechnikának megértő alkalmazásával épült meg. Ugyanakkor a műben megnyilatkozó gazdagon áradó térfantáziája magasan kiemelte a Halászbástyát korának építészetéből.

Itt említjük az eklekticizmus egy másik nagy épületsorozat-

ját, a budapesti Városliget bejáratát: a Szépművészeti Múzeum, az Ezredéves-emlékmű és a Múcsarnok alkotta építészeti együttest, amelyet Schickedanz és Herzog terveztek. A Szépművészeti Múzeum tömegei inkább a tudós klasszicizmus jegyében fogantak, a Múcsarnok eredetibb alkotás. Főhomlokzatának finom arányai, érdekes polikrómiája, de különösen az igen gazdag és kiegyensúlyozott hatású előcsarnok a budapesti Múcsarnokot a külföldön épített hasonló épületekkel, például az egykorú párizsi Petit Palais-val, vagy a római kiállítási palotával szemben igen előnyös színben tünteti fel.

Ha ez időszak építészetének mellékhatásait is megfigyeljük, akkor nem egyszer egészen különös jelenségeknek vagyunk tanúi. A kor fennen hirdette, hogy az egyedül üdvözítő út az építészeti példának követése. Fel kellene tehát tételeznünk azt, hogy a multhoz igen erős szálak fűzték és a hajdankor építészeti emlékeit tisztelte, ápolta és gondozta. Említettük a Tudományos Akadémia műemlékvédelmi kezdeményezéseit. Az abszolutizmus idején az osztrák Műemlék Bizottság kezdett törődni a magyar műemlékekkel, felvételeket készített és helyreállításokhoz fogott. A kiegyezés után erős ütemben indult meg ez a munka és egymásután megkezdették a nagy székesegyházak helyreállítását, illetve inkább újraépítését. Sajnos, a legtöbb esetben nem tudományos konzerválásról volt szó, hanem arról, hogy a régmúlt építészeti emlékeit szinte meghamisították az eklektikus ízlésnek megfelelően. Az olyan óvatos és tapintatos restaurálások, mint a Möller István végezte gyulafehérvári és vajdahunyadi munkálatok egészen kivételesek voltak. A világháború kitöréséig számtalan értékes épületet pusztítottak el meggondolás nélkül. 1914-ben már a bontók csákányára várt a várbeli Miniszterelnökségi palota és a Ferenc József-téri, Hild építette Kereskedők Csarnoka. Sopronban lebontották a XVII. sz.-végi festői barokk városházát, hogy helyére egy ormótlan u. n. neorenaissance stílusút emeljenek. Ha

mindezt látjuk, akkor komoly kételyeink támadnak e kor történelmi érzékével szemben, amire nagyon is jellemző egy magyar eklektikus építésznek világháború után tett nyilatkozata: „Mi a mult bármely stílusában tudunk építeni, sőt a mult stílusait tisztában tudjuk megvalósítani, mint annak saját mesterei.”

Azonban mialatt mindez lejátszódott a 80-as évektől a világháború kitöréséig terjedő emberöltőnyi idő alatt, más gondolatok is jelentkeztek. Ellenzékiek. Újra feltört a gondolat, hogy a magyarságnak miért nincs saját építőstílusa. Az első apostol, Fessler, az Akadémia pályatervének balsikere után mindinkább visszavonult Szolnokra, követte Pettenkofent, a festőt, és közbe-közbe különös építészeti terveket vetett papirosra. Így egy magyar emlékmű tervét, amelynek az Erekteionhoz hasonló csarnokát szűrös magyarok hordozzák, a párkánytagot vitézkötés díszíti és a középütt kiemelkedő toronyszerű építmény bikafejekben végződik. A 80-as évek végén Huszka József rajztanár az ősi székely házzal, mint a székely népművészet díszítményeivel kezdett foglalkozni és sorozatosan adta ki erre vonatkozó roppant szorgalommal készült tanulmányait, amelyekben bizonyítani kívánta a székely ház és a magyar díszítőművészet keleti eredetét, valamint összefüggését a szasszanida-művészettel. És ekkor felvetődött művészi körökben az a kérdés, hogy miért ne lehetne a magyar nép páratlanul gazdag díszítőművészetéből egy új magyar iparművészetet, sőt egy magyar nemzeti építőstílust kiérlelni? Lechner Ödön 1884-ben az Andrassy-úti Drexler-ház kávéházának bútorain magyaros, virágkelyhes ornamentumokkal próbálkozott. 10 évvel később az Iparművészeti Múzeum építésekor Fessler és Huszka tanításainak jegyében, Kelet felé fordult és az Indiából hozott építészeti motívumokra reáoltotta a Huszka által feltárt és állítólag szasszanida eredetű magyar díszítményeket. 1894-ben a budapest-kőbányai plébánia pályatervénél az építési alapformát a velencei Szent Márk-templomból merítette. 1896-ban a buda-

pesti Földtani Intézet épülettömegeit még mindig a neki annyira kedves francia renaissance módjára tagolta ugyan, de a rendkívül gazdag pyrogranit díszítményeket magyarosan formálta. Legnagyobb alkotásánál, a Postatakarékpénztár Központi Székházánál, (1899—1902) a pártázaton és a tetőgerinceken a magyar nép használati tárgyain található díszítésekből meseszerű növény- és állatvilágot formált Zsolnay Miklós és Wartha Vince mélytüzű majolikájának felhasználásával. Az épületnek feltűnő sikere volt, és a kor politikai irányzata, a 48-as párt előretörése határozottan segítségére jött az építőművészeti kísérleteknek.

Azonban Lechner Ödön művészetében a nemzeti stílusterékvéseken kívül egy másik általános európai művészeti törekvés is jelentkezett: a 90-es években Párizstól Budapestig fellobogott az ellentmondás a történelmi stílusokkal szemben. Világszerte egy új, korszerű stílust követeltek, amely a történelmi mintáktól függetlenül, őszintén alkalmazza az új anyagokat. Ez a mozgalom, nevezetesen a bécsi szecesszió, határozott érdeklődést váltott ki hazánkban is. E gondolatokat Lechner Ödön is örömmel fogadta, már a kőbányai templom pályatervénél megpróbálkozott a vasbetonadta formalehetőségekkel, a Postatakarékpénztárnál pedig a vasbeton és az üveg egybefűzésének lehetőségei érdekelték, ugyanott a lépcsőházak vasszerkezetéből díszítő formákat igyekezett kikovácsolni, és mint önéletrajzában írta, véleménye szerint „a különböző vakolatmunkák és tréfák a művészi formák kialakításánál kiindulópontul nem szolgálhatnak,” — épp ezért alkalmazta olyan mély szeretettel vakolat helyett a maradandó majolika burkolatokat. Lechner számára a magyaros részletforma egyúttal a történelmi építészettől független részletformát is jelentette. Egyoldalúság Lechnerben csak a magyar építőstílus úttörőjét látni, ő ezen felül és egyúttal a maga korának kifejező formáit akarta megvalósítani, új anyagok alkalmazására törekedett, s azok díszítőformáit kereste.

Lechner kezdeményezése erős visszhangra talált a művészi körökben. Baráti társasága csodálattal vette körül az őszülő, de fiatalos lelkületű mestert. Sőt az ellentábor is felfigyelt szavaira, — láttuk, hogy Alpár Ignác a millenáris kiállítás tervpályázatának műleírásában szinte Lechner Ödön szavait használta. Lechner egymás után nyerte el a legnagyobb középületek pályázatainak az első díjakat. A budapesti Tőzsdeépület tervpályázata alkalmával olvassuk a bírálati jegyzőkönyvben Lechner pályaművéről: „Magyaros formáival, kétségtelen eredetiségével mindenkinek figyelmét magára vonja.” 1905-ben a Közoktatásügyi Minisztérium épületére kiírt tervpályázaton a bírálók mellőzhetetlen követelménynek tartják, hogy e palota kiképzésében magyaros érzésű megoldás nyilatkozzék meg. És épp ezért a miniszter a bírálóbizottság döntése ellenére a kivített a második díjat nyert Lechner Ödönnek szánta. Lechner körül lelkes és rajongó építészgárda sereglett össze: Jakab Dezső, Komor Marcell, Körösi Albert, Márkus Géza, Vágó József és László, Pogány Móric, Janszky Béla építész munkáikkal, de írásban és szóval is küzdöttek gondolataiért. És mégis a mozgalom csakhamar ellanyhult, s hiába volt a zseniális vezető munkája, mert egy új stílus csak egységes gondolkodású társadalomból születhetik meg, — Lechner Ödönt és barátait pedig egy pártokra szagगतott, széthúzó társadalom vette körül. A sokaságot, a tömeget nem győzte meg, ámbár hatása igazán nem volt jelentéktelen. Ennek legmélyebb oka az volt, hogy Lechner Ödön végeredményben mindvégig megmaradt az építész tömegképzésben fiatalkori eszményénél, a francia renaissance építészeti kompozíciós módszerénél és amikor a nemzeti építőstílus problémájával kezdett foglalkozni, mást nem tett, mint hogy ezt a tömegkompozíciót magyarosan díszítette. Így tehát stílusreformja nem indult ki az építészeti alapformának, térformálásnak lényegi megújulásából, egy az új céloknak legjobban megfelelő térorganizmus megteremtéséből. Épp ezért végeredményben azt kell meg-

állapítanunk, hogy Lechner Ödönnek még nem sikerült az eklektikus módszerektől való elszakadás.

Tanítványai munkájáról nem egy érdekes alkotás tanúskodik: Komor és Jakab szabadkai városháza, színpompás marosvásárhelyi kultúrháza, Bálint Zoltán debreceni megyeháza, Márkus Géza kecskeméti Cifra-háza, Árkay Aladár jellegzetes és érdekes Andrásy-úti Babocsay-villája, melyet sajnos teljesen átalakítottak. Külön utakat járt Medgyaszay István, aki különösen nagy súlyt helyezett a modern szerkezeteknek, nevezetesen a vasbetonnak és a műkönek magyaros formálására. Számos épülete fogant e gondolatban: a soproni színház átépítése, a veszprémi Vigadó, több templom, bérház és villa.

A lechneri gondolatot a világháború előtti évek egy ritka tehetséges évjárata mélyítette ki építészeti irányban. Nemcsak a népi díszítményből akartak tanulni, hanem a paraszti építkezés szerkezetét és anyagait is beható tanulmányozás tárgyává tették. A mozgalom megindítója a már idősebb Wiegand volt, a fiatalok vezére pedig egy másik erdélyi, Kós Károly lett. A csoport tagjai, a fiatalon elhunyt Tátrai, a háborúban elesett Zrumeckzy, Györgyi Dénes, Kozma Lajos, Janszky és Szivessy lelkesen járták és rajzolták Erdélyt, Kalotaszeg és a Székelyföld házait. Számos érdekes alkotásukat az erdélyi parasztpépítészet ihlette és ugyanakkor bátorította őket a finn Saarinnen hasonló szellemből fakadt regényes és festői művészete. E nemzedék terveknek és rajzoknak tömegeit termelte, a faragott és fűrészelt fával ékes tagolású interieur-vázlataiknak ötletessége köztetszést aratott. Bárczy István Budapest élesszemű polgármestere Kőszra és Zrumeckzyre bízta az újjáépülő Állatkert házacskáinak legtöbbjét, Zrumeckzy és Györgyi pedig új arculatú, meglehangú iskolákat építhettek a Főváros gyermekei számára, s most azokat a korábban épült iskolák formai ridegsége helyett Erdély meleg festőisége veszi körül. Mende Valér, Györgyi Dénes a családi-

házak egész sorát építette ennek az irányzatnak jegyében, Janszky és Szivessy pedig az Üllői-úton és a Hungária-körúton, akkoriban meglepően ható Sportklubházakat tervezhettek, Zebegényben formás falusi templomot építhettek. Tóry és Pogány az 1911. évi turini világkiállításon a magyar pavillonban fantasztikus építészeti kísérleteket mutathattak be: Attila sátoráról szőtt építészeti álmokat. A mozgalomban igen sok rokonszenves vonás volt. Mindössze félreértésnek minősíthető, hogy a fában annyira szegény, szálfát egyáltalán nem termelő Alföldön a fának tektonikáját mindenképp fölött hangsúlyozták. Azonban bizonyos, hogy Lechner törekvéseit az építészetnek irányában kimélyítették, mert a díszítmény helyett a szerkezetre gondoltak.

És még valami újat hozott ez a mozgalom: felvetette az akkor mind jelentősebb számban épülő kertes családiházak észszerű és helyes tervezésének problémáját. Az első úttörő Wiegand Ede volt, aki határozottan reámutatott arra, hogy a lakóház tervezésénél az életfunkciókból kell kiindulni. Gondolatait a csoporthoz tartozók határozottan magukévá tették és talán ők voltak az elsők, akik a jobb alaprajz kedvéért szakítottak az akadémikus szabályokkal.

A nemzeti építőstílusért folytatott küzdelmek idején az eklekticizmus is tovább virult. A századforduló körül a stílusok művelői is bizonyos érdeklődéssel fordultak a magyar stílus felé, felfigyeltek a szecesszióra és felvetették azt a kérdést, hogy mindez nem lehet-e a maguk építészetébe beoltani? Hauszmann Alajos a budai királyi palota belsőjének kiképzésekor, mint maga írta, megkísérelte a magyaros díszítő motívumokat domborművű alakban érvényesíteni, hogy így megszabaduljon a már unalomig használt görög formáktól; ugyanezt tette a budapesti Műegyetem renaissance-os oszlopain is. Hasonló kísérleteket találhatunk Korb és Gierglnél és Alpár Ignác Tőzsdepalotájánál. Azonban másodkézből mindez már csak szecessziós formákhoz vezetett és inkább

a Lechner által teremtett mozgalom lejárására, mint előbbrevitelére volt alkalmas. Csakhamar jelentkezett az ellentétes mozgalom: a stílusok művelői lehiggadtabb formákat kezdtek keresni, Alpár Ignác késő műveiben a nagy bankpalotákban épületről épületre klasszikusabbá vált, még erősebben jelentkezett ez a Hikisch és Ágoston tervezte Astoria-szálló épületén. Mint Németországban, nálunk is hirdetni kezdték, hogy az utolsó hagyományos stílushoz, a XIX. sz.-elejei polgári klasszicizmushoz kell visszatérni. Más irányban fogta fel ezt a visszatérést a multbeli hagyományokhoz Lechner Jenő, aki felsőmagyarországi renaissance motívumait ültette át a mai élet számára épült házaira, nevezetesen egy sárospataki iskolaépületre; később a Palatinus-stílusban keresett ihletet. Ebben az összefüggésben lehet említeni Wälder Gyula háborúutáni újbarokk architektúráját is, amely a pozsonyi és nagyszombati barokk emlékek mélyreható tanulmányozásából indult ki.

Jellemző, hogy eddigi fejtegetéseink előterében mindenkor a stíluskérdés állott, nevezetesen az a kérdés, hogy az egyes évtizedek építészei a mult építészetének formái közül melyeket alkalmazták és miként, a saját koruk lényegében megváltozott életszükségleteit szolgáló épületein. Kritikai és értékelő vizsgálataink során e problémán alig is jutottunk túl! Pedig végre ez a kor sem azért építtetett, hogy a tervezők ilyen vagy amolyan stílusú homlokzatokat kerekítsenek, hanem hogy velük az élet alapvető szükségletét alkotó térbeli keretet megformálják. Ebben az időben azonban mindenképpen a külső megjelenés jutott előre és a térképző problémákat a külsőnek alárendelték. Hogy milyen súlyos következményei voltak e felfogásnak, azt mindenki megállapíthatja, aki csak egyszer is bejárja e kor lakóházait és középületeit. A szűk udvarok körül emelt, soha napfényt és levegőt nem kapó tömeglakásokat emberi otthonoknak alig lehet nevezni és elcsodálkozva látjuk, hogy azok az építészek, akik

kétségtelenül sok gondot fordítottak e bérkaszárnnyák homlokzataira, a jövendöbeli lakókra mintha egyáltalán nem is gondoltak volna. A tervezöök jól ismerték minden kor építészetének formajegyeit, de még nagyobbak voltak a szűk telkek kihasználásának mesterségében. Felvethető, hogy ez az ítélet nem egyoldalú-e, mert akkoriban a modern higiénia még gyermekcipőben járt és a klimatikus tényezőknek biológiai fontosságát sem ismerték föl. A napfényes, levegős lakás ösztönös vágya azonban mindenesetre ősi emberi tulajdonságnak tekinthető és nem született a tudományos felismerésekből. Fölöttébb érdekes az, hogy e viszonyokkal szemben már a 80-as években komoly aggodalmak merültek fel. Egy „fővárosi lakbizottság” alakult és annak megbízásából Neményi Ambrus országgyűlési képviselő, közgazdasági szakíró, beható tanulmányokra felépített jelentést készített, amelyből kitűnik, hogy már ekkor világosan átlátták a kérdésnek lényegét. A lakások rossz minőségének, az otthon hiányának tulajdonította Neményi a vendéglők és kávéházak Budapestre már akkor jellegzetes elszaporodását: „Jó és kényelmes lakások, és akkor kevesebb nyilvánoshelyek, — vagy fényes mulatóhelyek és rossz lakások” alternatíváját állítja fel. Hivatalos adatok alapján kiszámította, hogy 146.000 budapesti lakik olyan lakásban, amely a közérkölcshiségre rossz hatással van, s mély aggodalommal tekintett esetleges járványok elé. A rossz lakásviszonyok okát a telekárak magasságában látta, azt pedig a telkeknek szabályzatilag megengedett legvégsőfokú beépítéséből eredőnek minősítette. A lakások drágaságának letörésére könnyebb és egyszerűbb szerkezeteket javasolt, amint azt külföldön is megengedik. Követelte, hogy a jövőben csak az nyerjen adókedvezményeket, aki a legjobb és legegészségesebb lakásokat építi. Végül rámutatott arra, hogy a főváros 13 millió négyzetöles és alig 90.000 forintot jövedelmező telekvagyonával elősegíthetné a kiskertes munkás családiházak építését, ami a leghatásosabb

ellenszere volna a rossz lakásviszonyoknak. Mély megilletődéssel olvassuk Neményi kritikai fejtegetését, amely sajnos, építési és építtetői körökben süket fülekre talált. A fővárosi Statisztikai Hivatal mindezekre a körülményekre példás anyaggyűjtésével reávilágított, de ki olvasta el ezeket a számsorokat? Az 1891. évi adatokat egy francia szakember dolgozta fel és igen elítélő képet alkotott meg Budapest lakásviszonyairól. A francia bírálatot a főváros közgyűlésén is szóvátették és sajátos módon a Statisztikai Hivatal igazgatóját tették ezért felelőssé, nem pedig az építésszeket és építtetőket, akik e viszonyokat megteremtették. Tíz évvel később Palóczy Antal tette bírálót tárgyává a statisztikailag megállapított helyzetet és a számokból kimutatta, hogy az 1—2 szobás lakásokba zsúfoltan lakik a lakosság háromnegyede, — és így a főváros lakásviszonyai rosszabbak, mint a monarchiáé általában. 1906-ban Forbáth Imre újabb tudományos vizsgálatokat folytatott és a hibák főforrását az udvarok körüli lakásokban látta, ahol átszellőzés egyáltalán nem lehetséges. Később melléje társult K. Császár Ferenc, aki külföldi tapasztalatai alapján rámutatott, hogy Budapest lakásai, bár palotahomlokzatok mögött rejtőznek, mennyire nélkülözik a napsugarat, főleg mert az utcák túlkeskenyek a házak magasságához képest. Véleményét Kabdebo Sándor, a főváros vezetőépítész tisztviselője teljes mértékben elfogadta, ellentétes álláspontot foglalt el azonban Hauszmann Alajos, aki úgy találta, hogy a budapesti bérház a modern szükségleteket jól kielégíti. A közvélemény és a hatóságok közönnyel vették e bírálókat, viszont megállapítható, hogy ekkor indult meg mindnagyobb mértékben a kertes családházak építése, amelyet már Neményi és utána Mudrony Soma sürgetett. Ennek elősegítésére a kisebb telekméreteket követelték, mert mint Palóczy Antal kimutatta, a világ minden városában kitűnő, kényelmes, kultúrás házak épülnek, nem 1000, hanem 360 m²-es telkeken. Azonban a hatóságok ragaszkodtak a nagytelkekhez és

ennek eredménye az volt, hogy a kis és olcsó házakra vágyó polgárság tízezerszám vándorolt el a fővárossal szomszédos községekbe, és így kialakult a községeknek az a páncélgyűrűje, amely ma Budapestet fojtogatja.

E viszonyok elsősorban a legszegényebb sorsú néposztályokat érintették súlyosan, hiszen a pincelakásokban találjuk a 80-as években a lakosok csaknem egytizedét. Az iparosodásban előrehaladottabb külföld már az 50-es évek óta foglalkozott ezzel a kérdéssel, Angliában már 1851-ben megépítették az első egészséges munkás-lakótelepeket, s a 90-es években lépett fel a kertvárosok apostola Ebenezer Howard. Nálunk ezt a gondolatot a 80-as években vetették fel az Államvasutak és néhány bányavállalat, az első nagyobb méretű munkáslakótelepet az állam építette Kispesten, a főváros határán: 900 ház épült 5000 lakással. A házak alaprajzi elrendezése mai szemmel nézve is elfogadható és a házak tényleg hozzájárultak a fővárosi lakásviszonyok javításához. Annál kevésbé szerencsés a házak megjelenése; a tervezők mindenáron művészek kívántak lenni és nem tudtak belenyugodni feladatuk szerénységébe, a feladatból eredő egyszerű szépségnek érzéke, úgylátszik, teljesen hiányzott és ott, ahol a népi formák alkalmazása indokolt lett volna, azt elmulasztották. Maga a főváros is szükségét látta, hogy beleavatkozzék a lakáskérdésbe és a háborút megelőző években nagy bérházakat épített, amelyek azonban mindenben követték a budapesti bérházépítés módszerét. E házak is megkapták a szokásos barokk, sőt egy esetben gótikus homlokzati köpenyt, — előnyös kivételnek tekinthetjük azt az Aréna-úti kislakásos bérházat, amelyet Rerrich Béla tervezett.

Talán túlságosan sokat foglalkoztunk e korszak tárgyalása során a lakásviszonyokkal, azonban úgy találjuk, hogy ezek lényegesek, mert az építész elsősorban gyakorlati célokat szolgál és a művészt akkor közelíti meg igazán, ha az életszabta feladatokat célszerűen oldja meg és egyúttal széppé is tudja tenni a meg-

oldást. Ha a korszakról alkotott véleményünk kedvezőtlen, az nagyobbára onnan ered, hogy az építészek túlzottan jelentősnek találták az esztétikumot, és aránylag kevésbé foglalkoztak a házak belső elrendezésével. A házépítés csaknem kizárólag tőkebefektetési vállalkozás volt, ez az oka az összes hibáknak!

A bajok további forrása a főváros váratlanul gyors növekvése volt, amely az építkezések lavináját sodorta a város területére. A hármás dunaparti város erre nem készült fel, nem volt meg a fejlesztési terv, amely irányíthatta volna a növekedést. Amikor az 1870 : X. t.-c. a három várost egyesítette és megalakította a városrendezési hatóságot, a Közmunka Tanácsot, az nemzetközi tervpályázatot hirdetett, melynek első díját Lechner Lajos, a másodikat Fessl Frigyes nyerte el. A sajnos csak kis részben reánkmaradt tervek sok érdekeset tartalmaznak. Lechner főleg a Vár szabályozására fektetett súlyt, a pesti oldalon úgyszólván csak a Lipótvárossal foglalkozott elmélyültebben, a bécsi Ringstrasse hatása alatt körutak és sugárutak rendszerét javasolta. Fessl érdekes gondolata volt a Kálvin-tértől a Lánchídig nyúló széles útvonal átvágása; foglalkozott a Lágymányos szabályozásával is, a Gellérhegyet kilátásos körúttal kívánta övezni és a Tabánt, mint a járványok fészket, halálra ítélte. Végül a Vízivárosból a Rózsadombon át kivezetőutat tervezett a Törökvészre. A Várat kíméletesen kezelendőnek tartotta és a régi kapukat fenn kívánta tartani. Fessl tervét a legújabb fejlődés legmesszebbmenően igazolta. Igen sok érdekeset tartalmazott a harmadikdíjas terv, Klein és Fraser londoni építészek műve, amely a Bálvány-utca vonalát az Újépület területén keresztülvezette, felvette az Andrássy-út vonalát is, a Vár mindkét lejtőjét szabadon álló házakkal beépítettnek ábrázolta. Viszont madártávlati képéből kiténik, hogy a teletömbönkinti körülzárt udvarok rendszerét ők is megtartották. Az elsődíjas Lechner-féle terv a bírálóknak azért tetszett, mert a legóvatosabb volt, — ezért nyert csak má-

sodik díjat Fessler radikális terve. Az angol tervből az Andrássy-utat később a Közmunka Tanács magáévé tette és kétségtelen, hogy erre az útvonalra a városnak szüksége is volt, viszont a kivitel, amely nem biztosította a csatlakozást a Lánchídhhoz, örök kárára lett a városnak. Másrészt pedig ma úgy látjuk, hogy ennek az útvonalnak túlzottan előtérbe helyezése annyiban nem volt szerencsés, mivel a városnak eddigi dunamenti hosszanti fejlődését, észak-déli tengelyét, 90 fokkal elfordította a keleti irányba, aminek a következménye az volt, hogy míg a város belenőtt a Rákosba, a Duna partjainak állandóan friss és levegős területei a Széchenyi-utcától északra, csak az utolsó évtizedben indultak erőteljesebb fejlődésnek. Ugyanez volt a helyzet a jobbparton, a Lágymányoson, míg a balparton a Duna mentén csaknem két évtizede használatlan, gyepfelverte teherpályaudvar húzódik el, noha ott a legjobb lakóházak lennének építhetők. Az elmondottakra már 1893-ban reámutatott Mudrony Soma: „A Duna vonala a fővárosnak szorgosan gondozandó központi vonalát, tengelyét képezze.” Tíz évvel később Molnár Antal véleménye szerint a főváros elsősorban a Duna folyam partjai mentén volna fejlesztendő és a legtermészetesebb az északi irányban való fejlődés volna. Röpiratában igen erősen rosszalta a rákosi homokmezők akkor meginduló beépítését és a fejlődést a Szemlőhegy és Óbuda halmainak napsugaras tájékaira kívánja irányítani. Felfogását az utolsó negyedszázad pontról-pontra igazolta. Akkoriban szegényt azzal gyanúsították meg, hogy gondolataival teleküzérkedési célokat szolgál.

Mindeme hibák onnan eredtek, hogy Budapest beépítésének, szerves fejlesztésének kereteit nem gondolták át, hogy az egyes területek rendeltetését nem szabták meg átfogó tervek. Az 1873. évi terv és továbbfejlesztése nem tett mást, mint hogy a még beépítetlen részekre egy minden építészeti gondolatot nélkülöző, a város minden részén azonos sakktablahálózatot borított. A szak-

emberek állandóan követelték az általános szabályozási tervet, nevezetesen Palóczy volt fáradhatatlan e tekintetben, azonban eredményt ő sem ért el. A háborút megelőző években a Felső-Rákos rétjeinek és a Lágymányosnak szabályozási tervei el is készültek, amiben oroszlánrésze volt Warga Lászlónak. Tervezői munkáját a városrendezésben akkor uralkodó festői felfogás jegyében végezte, fásított utakat, kisebb-nagyobb közkerteket tervezett és megszabta az egyes telektömbök helyes beépítésének módját. Hiányzott továbbá egy olyan építési utasítás és szabályzat, amely a fővárosi telkek helytelen és egészségtelen beépítését megakadályozhatta volna. A Budapesti Építési Szabályzat alapján véve az 1838. évi árvíz után Bécsből hozottra épült fel és az ismételt módosítások alig javítottak a viszonyokon, megengedték sok esetben a telkek 85%-os beépítését, és a 8—10 m széles udvarok mentén 25 m magas épületszárnyak emelését. Mindez, mint Palóczy Antal már egy negyedszázad előtt megállapította, csak a telekuzsorát szolgálta. A tisztább és világosabb látású, a problémákba elmélyedő építészek hiába küzdöttek ellene.

Úgyszólván ugyanez játszódott le Szeged újjáépítésekor. Az 1879. évi árvíz a városrendezőnek teljesen szabadkezet adott és mégis szóról-szóra azokat a hibákat követték el, mint Budapesten. Szegeden, akárcsak Budapesten, a városépítési terv szerzői az egész város területét beépíthetőnek minősítették és soha nem gondoltak azzal, hogy e területen előreláthatólag egy emberöltő alatt hány lakos megtelepedésével lehet számolni. Minden telket beépíthetőnek minősítettek és ennekfolytán az építkezések a főváros, de Szeged egész roppant határán is szétszóródtak; ennek átkait nyögi a két városnak nemcsak megjelenése, hanem gazdasági ügyvitele is. Olyan méretű közműveket kellett létesíteni, amelyeknek terheit a város lakossága el nem viselhette. Mindez nemcsak a fővárosra vonatkozik, hanem vidéki városainkra is. A városok széle tele van szórva apró házakkal, — viszont a

középponthoz közelfekvő területek szinte egészen kiestek a fejlődésből. Emlékezetünkben vannak azok a fejtegetések, amelyekben Debrecen polgármestere, Vásáry István, a hajdúvárosok extenzitásának kárait panaszolta fel. A városépítés terén ugyanazt a nagyratörést és előrelátás-hiányt látjuk, mint a házépítésben. A korszak mámoros, ellenőrzetlen önbizalma országszerte átkává lett építészetünknek.

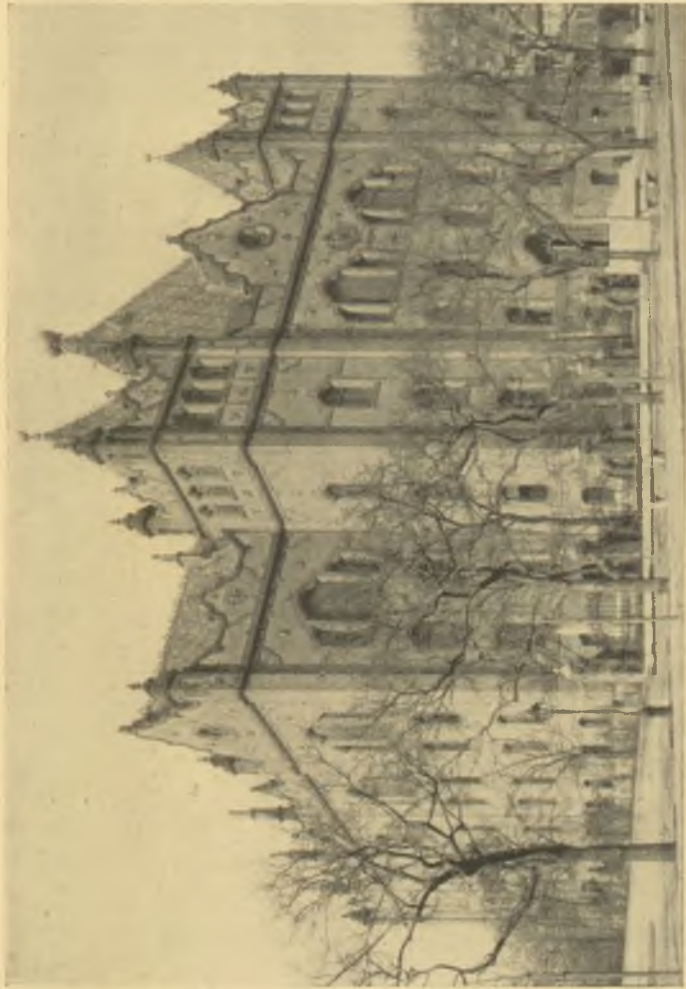
Mindezideig szinte kizárólag Budapest építészetével foglalkoztunk, — nem mintha e két emberöltőnyi korszakban a vidéken misem épült volna, vagy a vidék építkezései művészi értékben a főváros mögött maradtak volna. A kiegyezés utáni Magyarországon országszerte nagyszerű építkezési tevékenység indult meg, de ami a vidéken épült, az nagyobbára szakasztott ugyanaz, mint ami Budapesten épült, egyszerűen azért, mert a vidéken említésreméltó épületet csak azok terveztek, akik Budapesten is dolgoztak. A vidéki városokban egyáltalán nem találunk olyan építészeket, akik műveik sajátossága révén külön figyelmet érdemelnének. Ha tehát e kornak fővárosi építkezéseiről képet kaptunk, úgy képünk van a vidékről is, legfeljebb egy lexikon-, vagy útikalauzszerű felsorolást kellene még adni. A kisebb-nagyobb építkezéseknél az építetők helytelen takarékoságból gyakran a kivitelező építőmesterekre bízták a tervezést, ezért a vidéki városok építésztehetségei tanulmányaiknak befejeztével a legritkább esetben tértek vissza szülővárosukba, egy nagyobb fővárosi irodában szereztek meg gyakorlatukat és az első adódó alkalommal Budapesten önállósították magukat. Országos tervpályázatokon természetesen ismét a fővárosiak voltak előnyben, ha pedig kivételesen vidéki építész győzött, az is hamarosan bekapcsolódott a főváros építészársadalmába. A kiegyezés utáni politikai és kulturális viszonyok következménye volt ez. A hirtelen felvirágozott Budapest az építészet terén is felszívta az ország legjobb erőit.

A vidéki építkezésben így és ezért helyi jellegzetesség ki nem

alakulhatott, ami annál különösebb, mert hiszen Nagy-Magyarország táji környezete éppúgy változatos volt, mint ahogy változatos volt az egyes tájak építészettörténeti jellege. A történelmi multra alapított eklekticizmus a vidék építészetének történelmi sajátosságait észre nem vette és igen ritkán történt meg az, hogy egyes fővárosi építészek beleilleszkedni igyekeztek a vidéki környezetbe: Alpár a segesvári megyeházán német renaissance-motívumokat alkalmazott, talán a város százsz eredetére célozva, a lőcsei főreáliskolánál, mint életrajzírója mondja, a város építészeti tradícióiból merített és megérezte a Szepesség hegyi levegőjét, ami alatt azt kell érteni, hogy roppant tetőszéket épített és a fát sok helyütt láthatóan alkalmazta. Ugyancsak Alpár a nagyenyedi megyeházánál különös módon a felsőmagyarországi renaissance formáival kísérletezett.

Amilyen szomorú e kornak városépítésze, ugyanolyan fájdalmas látvány az, ami a városokon kívül a falvakban lejátszódott: a nép építeni tudását megölte a város. Hovatovább mindkevesebb helyen, csak a legfélreesebb falvakban építette meg a falusi ember a maga házát úgy, ahogy ezt apja és nagypja tette saját kezével. Az építkezés elhagyta az önellátás kereteit és a falusi ember a városi, a szomszéd nagyközségbeli kőművesre bízta háza felépítését és az kivitte a falura a város építészetének morzsáit, s félművelt vagy kontár mivoltában a lesüllyedt vidéki építészetnek továbbsilányított másaival ajándékozta meg a falut. Az okok sokfélék: a falu és a város elkülönítettségét gyors ütemben hidalta át a falu piackeresése, és a gyorsan kiépült országos vasúti hálózat. A falu bekapcsolódott az ország, sőt a világgazdaságba és a terménygazdálkodást felváltotta a pénzgazdálkodás. A falu embere megtanult vásárolni és szükségleteit a vásáron és a szatócsnál elégítette ki. Ugyanez következett be a házépítések terén is: a szomszéd város kőművesei, ácsai néhány évtized alatt meghódították a falut, amelynek embere módos városi házat akart,

ha csak valamiképpen is tehette. A pénzgazdálkodás megbontotta a falu egykori gazdasági egyszerűségét és ezért a házak formailag is differenciálódtak. A régi, ősi ház lassan a szegénység jelévé lett, ilyent a tehetősebb gazda már nem is épített magának. Mintául a középbirtokosnak városból jött tervek szerint épült háza, a szabványtervek szerint emelt iskola, a községháza, a plébánia és a templom szolgált. Az úri forma ismét leszállt a falu népéhez, — de míg régen a paraszti építő ösztönös alkotóerejével, a maga sajátos építőanyagában átformálta az udvarházakon és kastélyokon látottakat, most készen kapta a városit utánzó házat. Természetesen a munkákat, parányiságuknál fogva, a kisvárosi ipar legkevésbé tanult része végezte. Tanulatlan mesterek és kontárok jártak falura. De a tanultság sem segített, mert az éppen kialakuló iparoktatás terén súlyos hibákat követtek el: az ipariskolák az építés elemi iskolái, kivonatolva adták a műegyetemi tanítás töredékeit, a szerkezeti oktatás mellett a történelmi stílus külsőséges jegyeit tanították, viszont lényegét, természetesen, nem közvetíthették. A nagyvárosi építészetet jelentő külsőségek karikatúráit nemzette az iparoktatásnak ez a módja: a magyar falu mai képe e pedagógiai tévedésnek áldozata lett. Az építés elszakadt a földtől, az ősiségtől, anélkül, hogy egy magasabb civilizáció partjait elérte volna. A legmegdőbentőbb az a közöny, amellyel a hazai társadalom ezt a folyamatot tűrte, — különösen, hogy az a nemzedék, amely a városépítészeti magyarrá formálásáért lelkendezett, nem tett semmit a falu építészét megbontó vandalizmussal szemben, amint nem törődött a falu építészetének korszerűbbé és gazdaságosabbá tételével sem. Egyesek felvételező munkája kimerült abban, hogy felfedezze a falu szépségét és azon elábrándozzék, s vele, mint zsákmánnyal térjen vissza a fővárosba, hogy ott a falutól merőben idegen, másfélű épületekre ráaggassa a falu kultúrájából eredt építészeti díszítő elemeit. Nem szabad ezen csodálkozni és pedig azért nem,

51. A budapesti Földtani Intézet. Tervezte LECHNER ÖDÖN. XIX. sz. vége.

(MTI felvétele)

52. A szegedi Dóm tér a püspöki palotával. Tervezte RERUCH Béla. 1928.

(MTI felvétele)

mert e nemzedéket nem fűzték mélyebb szálak annak az építészetnek igaz lényegéhez, amely akkor még ott élt a falu ősiségében. A városi ember fölényesen nézte a szegény pórnak a házát, amely számára, ha őszinte volt, nyomorúságos viskónak tűnt, legfeljebb festői szépsége kapta meg.

Az 1900-as években határozott érdeklődés nyilvánult meg a falu építészeleté iránt. A művészelet lapokban építészek és festők magasztalták a magyar nép művészeletét. 1910 körül a falusi építészet tanulmányozásával a fiatal építészek egy egész csoportja kezdett foglalkozni. Ugyanakkor jelent meg az első, összefoglalásra törekvő hatalmas munka a népi művészeletéről. Azonban mindezek a tanulmányok a népi alkotásnak csak a külsőségeivel barátkoztak meg, festői díszítő értékeit becsülték meg, de soha nem mélyedtek el lényegébe, mélyebb tartalmaiba. Nem vették észre azt az egymástkövető nemzedékek szellemi munkájában megnyilatkozó bölcseséget, az igazi építő tudást, amely a falusi házban, s a háznak minden egyes részleteiben megnyilvánul. Az első kutatókat csupán a festőiség érdekelte, de elmulasztották az évszázadok kiérlelte gyakorlati tanulságokat levonni az egyszerű paraszti építészetnek akkor még sokkal nagyobb számú emlékeiből. Annál meglepőbb ez, mivel ugyanezekben az években vetették meg Bartók, Kodály és Lajtha László a magyar paraszti muzsikának azt a mélyreható ismeretét, amely zenei kultúránk jövőjének legnagyobb biztosítóka. Bartók, Kodály és Lajtha jelentősége annál nagyobb, mert ők valóban a népi alkotások lényegébe hatoltak, ellentétben a csakis szemre szépnek örvendő építészekkel. Épp ezért egyoldalúan túlzók azok az összehasonlítások, amelyekkel pedig ma is találkozunk, és amelyek Lechner és Huszka építészeletű törekvéseit a modern magyar zene művelőinek korzagos eredményeivel kívánják egybevetni. Szakirodalmunk elfogultságára reá kell mutatnunk akkor, amikor a magyar építészet nagy sorskérdéseivel állunk szemben.

A komoly, alapvető kutatások elmulasztása építőgyakorlatunk szempontjából is érezhető kárt okozott. Bár kétségtelen, hogy a hagyományos magyar parasztház, nevezetesen annak régi példái, a mai egészségügyi követelményeknek nem felelnek meg, mégis az a meggyőződésünk, hogy a paraszti építőtudásban számtalan olyan értékes technológia-gondolat élt és él, amelyet némi helyesbítéssel, javítással, ma is alkalmazhatnánk a falusi építkezésben. Erre különösen azért volna szükség, mert — véleményünk szerint — egyedül azok a módszerek, amelyeket a falu évszázados munkával, kényszerűségből érlelt ki és emelt a tökéletesség bizonyos fokára, tennék lehetővé, hogy a magyar földműves népet, gazdasági lehetőségeinek keretén belül elérhető, jó megoldású lakóházakhoz juttassuk. A jövő nagy feladatai közé tartozik a magyar föld természeti adottságainak, a magyar élet gazdasági lehetőségeinek megfelelő és a mai higiénia követelményeit is kielégítő hazai építő formának kialakítása.

Maga a falusi ember sem volt jobb véleménnyel az ősi házról, s, amint csak tehetette, igyekezett az urak módjára építeni.

A falu építészetének nagy halodásával talán egy nagy kultúrkör záródik le. A kereszténység és a nyugati műveltség felvételével a magyarság építészete kettéhasadt: népire, falusira, parasztra, amely az ősi hagyományok fokozatos továbbfejlődésének síkján élte a maga életét, és városira, amely a nyugat építészetét sajátította el. A két irány között ritkák az érintkezések: a város ad, de nem vesz át, a falu kap, de a XIX. sz. közepéig saját munkájával magáévá teszi azt, amit kapott. Most a városi előnti a falut, szétönti rajta civilizációját, illetőleg a városi műveltség alsóbb elemei a falura sugároznak, amely azokat az adott helyzetben értékesnek tekinti. A falusi őskultúra nagyjából beleveszett ebbe, — a város pedig ennek a haldokló kultúrának utolsó, szórványos maradványait megértés nélkül, sőt inkább félreértve veszi át.

BEFEJEZÉS

A HÁBORÚ előtti tizenöt év magyar építészetében sűrűn váltakozó, egymással keveredő és egymástól élesen el nem választható stíluspróbálkozások kavartak: az eklekticizmus végső stíluskeverékei, a szecesszió, a különböző u. n. nemzeti stílustörékvések, (amelyek népi elemekből merítettek ihletet a dekorációhoz, vagy finn mintára a népi építőszerkezetek elemeit próbálták alkalmazni, esetleg a felsőmagyarországi renaissance-hoz nyúltak vissza), valamint a németországi mintára bevezetett neoklasszicizmus. A 10-es években megjelent egy új irányzat, amely a szecesszió kezdeti lényegét elevenítette fel: nevezetesen a kor építészeti lehetőségeinek, az új anyagoknak és az új szerkezeteknek okszerű és őszinte alkalmazásával próbált művészi eredményekhez jutni. Az említett stíluspróbálkozásokat részben már ismertettük, — a neoklasszicizmusról most kell szólni, mert megalapozója volt annak a korszerű építészeti iránynak, amely az 1930-as években bontakozott ki teljesen.

Az úttörő Lajta Béla — Lechner Ödön tanítványa — Budapesten egy iskolát és két üzletházat épített. Közülük különösen a Szervita-téri vázas szerkezetű épület (Rózsavölgyi-ház) volt kezdeményező jelentőségű, a maga egyszerűségében, szerkezeti őszinteségében. A mások tervei szerint hasonló szerkezetekkel épült szomszédos házakkal való egyszerű összehasonlítás világítja meg Lajta építészeti munkájának értékeit. Azok tervezői a vázát apró, u. n. díszítő elemekkel, — például Donatello-puttók másolataival! — díszítették, Lajta a váznak csak síma kerámiai kőpenyét adott; ők épületük felső részét szeszélyes díszítmények-

kel borították és kivilágítható glóbuszt hordó Atlással koronázták, — Lajta egy finoman színezett frízzel egyenesvonalú befejezést adott üzletházának. Már ekkor, 1913-ban tisztán átérezte, hogy a nagyvárosi építőművészet lényege az egyszerűség és őszinteség, s az ilyen architektúra egyrészt a leghatásosabb, másrészt a legmegnyugtatóbb a nagyváros nyugtalanságában. Vas-utcai kereskedelmi iskolája nagy téglafelületeivel, egyszerű pilléreivel a kor legmonumentálisabb építész alkotása lett. Nem egyszer az az érzésünk, hogy Lajta e munkáival megelőzte a modern építészet későbbi — hollandiai és németországi — úttörőit. Néhányan követték Lajta példáját s ezeknek budapesti épületei ma is kelles hatásúak: például a Nádor-utcai Cseh-Magyar Iparbank, a Dohány-utcai nyomdaház, a Nagymező-utcai újságház.

Az egyszerű, külsőséges díszítés nélküli, szinte mérnöki építészetnek e magyarországi kezdetei a háborúval derékbatörttek. A trianoni Magyarország első éveinek kényszerűen konzervatív közfelfogása a művészet terén is a hagyományok felé fordult és a hazai építőművészeti irányokhoz való visszatérést tartotta célirányosnak. Mária Terézia királynő évtizedeinek barokkja, — József nádor korának egyszerű, néha szinte egészen tárgyilagos klasszicizmusa volt követendő példa. Jórészt ezeket a stílusokat követve épült az a kevés középület és magánház, ami hazánkban megépülhetett az állam pénzügyi helyzete, valamint inflációs gazdálkodása mellett.

A huszas évek vége felé új hangok jelentkeztek. Felolvasásokban és újságcikkekben kezdettek mindtöbben rámutatni arra, hogy a magyar építészetnek a korszellem jegyében meg kell újhodnia és tudatosan élnie kell az új anyagokkal és szerkezetekkel, nem szabad továbbra is előre elhatározott, önkényesen kiválasztott stílusok páncélzatába kényszeríteni a mai életszükségletek kielégítésére szánt épületeket. Hangsúlyozni kezdték, hogy az épület célja az elsődleges szempont, nem a megjelenés formaisága. Néhány

tisztán gyakorlati célt szolgáló, ipari és forgalmi épület megmutatta a lehetőséget, hogy ez a sokak szemében prózainak látszó felfogás művészi építményeket hozhat létre.

A háború utáni Európát bejáró magyar építészek megismerkedtek azokkal a törekvésekkel, amelyek Nyugaton, nevezetesen Németországban, Svédországban és Hollandiában ekkoriban bontakoztak ki. Mindenekfölött feltűnt a homlokzati téglának és a mázas kongó téglának (klinker) az a változatos, festői felhasználása, amely az említett országoknak a 20-as években erősen dekoratív irányzatú építészetén uralkodott. Természetesnek látszott a gondolat, hogy a kőben szegény Magyarországon a túlégetett téglára szép művészeti feladatok várnak. És mint három emberöltővel korábban, a nyugati romantika ismét erős hatást gyakorolt építészetünk haladására. E hatások átvételére kitűnő alkalom nyílt akkor, amikor Klebelsberg Kuno gróf szegedi építési tervei napirendre kerültek és a költői lelkületű korán elhunyt Rerrich Bélának módot adtak arra, hogy a szegedi egyetemi és püspöki épületcsoportból díszes teret formáljon s ott a fénylő téglá minden lehetőségét megcsillogtassa. A szegedi kísérlet elvitathatatlan sikere mellett is éppúgy önmagában való, egyszeri, alkotójának rendkívüli egyéniségéhez kötött mű maradt, mint Fessel Frigyes pesti Vigadója. Oka az, hogy ez az építészeti romantika rövidesen ugyanúgy túlhaladottnak, nálunk már korszerűtlennek bizonyult, mint ihletője, a híres stockholmi városháza, melyet végső fokon az eklekticizmus egy, bár minden elődjét túlszárnyaló, de mégis csak kései remekének, szinte a romantika és az eklekticizmus csodálatos hatyúdalának tartunk.

Napjaink életének — talán sajnálatosan gyors — életritmusa máris új erőket, eleven új akarásokat kívánt meg. Az építészeti forma és a tartalom, — a rendeltetés! — elsődlegességi vitáiban egyre inkább teret nyert az a felfogás, hogy az építésznek legfőbb kötelessége a feladatból következő szükségletek lehető legtokéle-

tesebb kielégítése. Világszerte, így nálunk is, a szélsőségeseknél egészen az esztétikum megtagadásáig jutott a harc. Igaz ugyan, hogy inkább csak elméletben, mint a megvalósításban. Az eszmék forrongása, vajúdása nyilatkozott meg a nagy, éles és érdekes szakvitákban, melyek ezidőtájt napirenden voltak és nem egyszer hetekig folytak az építész gyülekezetekben. Komoly tárgyi harcok voltak ezek, a jobb és szebb, higiénikusabb és gazdaságosabb lakások építéséért és az ezt lehetővé tevő városépítésnek elvéért (1930—31). Az építészek mind szélesebb arcvonalon igyekeztek megtörni azokat az akadályokat, amelyekkel alkotó munkájuk során szembentalálták magukat, hevesen bírálták az avult építési szabályrendeleteket, az előrelátás nélküli városrendezési terveket, mert ezek okozták, hogy a rossz és egyedül az egyéni hasznot szolgáló építkezés Budapesten és Magyarországon már 100 éve burjánozhatott. A harcos arcvonal igen széles volt, a konzervatív elemektől a legújászerűbb elveket képviselők csoportjáig nyúlt el és pedig meglepő egységben, — szemben azokkal, akik nem értették meg az új követeléseket, akik a maguk sorsát látták veszélyeztetve e küzdelemben. Néhány évi szívós munkával — propagandával, kiállítások rendezésével — sikerült a hatóságokat az új lelkületű építésnek szükségességéről meggyőzni, sikerült egy jobb építés törvényes alapfeltételeinek megteremtésére felébreszteni az akaratot, sikerült a városrendezési tervek és az építést szabályzó rendelkezések újjáformálását megindítani.

Úgy tetszik, kultúránk ez években ért meg a városépítés lényegének megérzésére. Államférfiaink között Klebelsberg Kuno gróf volt az, aki a maga hatáskörében városépítési gondolatokat vetett fel; így, mikor a szegedi püspöki és egyetemi épületek kivitelezése megindult, megkövetelte, hogy e nagy erőfeszítésekből egységes egész fakadjon. Ezt követőleg a főváros törvényhatósági bizottsága látta át az egységes és minden tényezővel számoló városfejlesztési terv nélkülözhetetlen és halaszthatatlan mivoltát,

1937-ben pedig végre a törvényhozás megalkotta a magyar város-építés törvényes alapját, a városépítési törvényt.

Mint már mondtuk, mindez nem építészet, főleg nem lát-
szik építőművészetnek. De életünk mai fejlettségi és bonyolultsági
fokán csakis ilyen mélyreható alapokon növekedhet igazi építé-
szet, ez alapok hiányában az építészet az egyéni nyereszkedés
áldozatává lesz és az építés ennek kiszolgálójává alacsonyodik,
mint a XIX. sz. második felében.

A háború utáni magyar építészet fejlődése szempontjából
súlyos hiányt jelent az, hogy számára a nyugateurópai országok-
kal ellentétben nagyobb méretű, közérdekű lakásépítő tevékeny-
ségben való részvételre nem nyílt alkalom. Míg a szerencsésebb
nyugati országoknak lehetőségük volt arra, hogy a széles nép-
rétegek lakáskérdését ne bízzák a kizárólag hasznot kereső magán-
építőtevékenységre, addig hazánkban — az államnak szinte el-
viselhetetlen megterhelései miatt — alig néhány száz lakás épül-
hetett fel állami és községi alapon. Ez a magyarázata, hogy az
építések kénytelenek voltak továbbra is inkább a magántőke
haszonkulcsának, mint a lakók szociális és higiénikus szükségletei-
nek megfelelő lakóházakat tervezni. A magyar építészet fejlődé-
séből mind a városi, mind a falusi lakásépítkezés terén tehát saj-
nálatosan hiányzik az a fejezet, amely nyugaton a háború után
másfél évtizedben közpénzeken épült rengeteg lakás létrejöttéről
és az óriási arányú építkezések során kifejlődött lakáskultúráról
számol be. Napjainkban a városi lakások már valamivel jobb
minőségben valósulnak meg, a falusi lakásépítés azonban meg-
maradt abban a sajnálatos állapotban, amelybe — mint azt ki-
fejtettük — a városi kontárok a falu ősi és hagyományos, bár a
mai higiénikus felfogásnak már meg nem felelő, mégis sajátos
kultúráját kifejező építészetét süllyesztették.

Hogy a tartalomnak, a belső célkitűzéseknek megfelelő épí-
tés előtérbe helyezésével az épületek mennyit nyertek, azt leg-

jobban megfigyelhetni újabb nagy középületeinken. Bennük már látható, hogy az új felfogásból milyen hatásos és friss formák alakulhatnak ki. Még hatásosabban jelentkezik mindez a természetszerűleg nagyobb számú magánépítkezéseknél. Közönségünknek a kertes családiház iránti érdeklődése a háború után bontakozott ki teljesen, és pedig különböző okoknál fogva: a kulturális és higiénikus felismerés, meg a gazdasági okok egyaránt közrejátszottak abban, hogy Budapesten, a vidéki városokban, nyaralótelepeken, elsősorban a Balaton mentén, a családi házaknak tízezrei épüljenek föl. Egyrésztük formailag talán kevéssé szerencsés, kevéssé fejezi ki az építészetnek megújulását, — de legjavuk egy új életszemléletről tesz máris tanúságot. Ritkábbak a stílusutánezatok, mert egyre többen vannak, akik családjuknak ott-hont építtetvén, nem akarnak apró-cseprő kastélyutánezatokat emelni, nem akarják mindenáron szimmetriába köztözni az életüket, hanem építészükre hallgatva a szabad felépítés mellett döntenek, úgy, ahogy azt Széchenyi István gróf száz év előtt sürgette. Az építés lényege ismét a szabadba való tágas kilátás, a mind több napfény óhaja, a belső elrendezés célszerűsége és az élet kényelmének biztosítása. S e követelmények minél messzebbmenő kielégítéséből egy új forma születik, amely az építészeti szépnek újfajta megvalósulását hozza. Minderről meggyőződhetünk, ha elfogulatlan lélekkel végigjárjuk Budapest villanegyedeit s megfigyeljük az új építészet jegyében fogant házakat, összehasonlítva azokat a talmi utánezatokkal. A fejlődés értékét nem rontják le a szórványos tévedések, mondjuk eltévelyedések, amelyek itt-ott jelentkeznék, végeredményben minden kezdettel velejárnak.

Az egészségügyi szempontok a városi bérházépítkezés terén is mindinkább jelentkeznék. A városi építőhatóságok ügyes intézkedései, valamint a céltudatos adókedvezmény-politika Budapestről kiirtották a telkenként körülépített, szűkudvarú bérház típusát, ma már csak a telektömbök határai mentén épülnek a nagy

53. Budapesti Szervita-téri üzletház. Tervezte LAJTA BÉLA. 1913.
(Közelka felvétele)

54. Budapesti bérház. Tervezték LAUBER és NYIRY. 1937.

(Kozelka felvétele)

tágas udvarokat körülzáró lakóházak, melyeknek udvari helyiségei mind többször fordulnak gondozott kertekre. A lakások kiterjedésükben kisebbek lesznek, viszont elrendezésük, okszerű felszerelésük által értékesebbé és használhatóbbá válnak a régi, négy-ötszobás sötét és kényelmetlen lakásoknál. A bérházak külsején is észlelhető a lehiggadás. A homlokzatok a végsőkig leegyszerűsödnek, tagolásuk egyedül a nagy, vízszintesen elnyúló ablak-sorokból adódik. A szomszédos házak egymáshoz simulnak és megszűnik az a törekvés, hogy az egyik ház arculata a másiktól lehetőleg különbözzék. A főpárkányok újra találkoznak, mint egykoron Pollack Mihály idejében. Eltűntek a homlokzatokról az u. n. díszítő elemek, — viszont legújabban mind általánosabb a homlokzatoknak maradandó kőburkolattal való ellátása, ami az anyag természeténél fogva nemesebb formálásra ösztönzi a tervező építész. S mint egykoron Kasselik Fidélió és Pollack Mihály idejében, a tervezők fokozott gondot fordítanak a nagy lakóházak kapualjának kiképzésére és e helyen újszerű, csillogó belsőterhatásokat érnek el. Vannak, akik a városi háznak erre a fejlődésére azt mondják, hogy a végső sematizáláshoz fog vezetni. Azonban hogyan lehet egy sok-sok lakású bérházból, amely a szomszédos és szemközti háznak testvére, sőt ikertestvére, művészileg formált különlegesség? Minél semlegesebb az ilyen ház, annál jobb, — hisz a feladat csak az, hogy keretet adjon a családok részéről kialakítandó egyéni otthonoknak.

Sokan felvetik, hogy a háború óta elmúlt, csaknem két évtized magyar építészete elsősorban a városi építészet iránt érdeklődött, — keveset törődött a falu építészetével, a falusi néprétegek lakáskérdésével. Azonban a magyar építésznek erre nem adatott alkalom! E téren legújabban változás kezdetei mutatkoznak, — az építészek egyre többen érzik kötelességüknek és feladatuknak e problémát s fokozott figyelemmel fordulnak a magyar falu építészeti kérdései felé. Egyesek nagy odaadással gyűjtik össze

a magyar falusi építészet emlékeit, fényképezik az ország különböző tájainak parasztházait, — mások a korszerű falusi lakáskérdés szervezett és okszerű megoldásának, a falurendezésnek kérdéseit vetik fel. Eltérő munkamódszereikben a múlt és a hagyományok iránti mozgalom, meg a népilakás, a ma és a jövő nagy nemzeti létkérdését felvető mozgalom jól kiegészíthetnék egymást. A hagyományokat keresőknél a lényeges volna, hogy áldozatos munkájukat a paraszti építés maradványainak felvételezésében épp oly lelkiismeretességgel végezzék, mint ahogy Bartók és Kodály a magyar népdal terén tették, — a jövőn dolgozók munkájának viszont a magyar tájak gazdaságilag indokolt építőhagyományaiból kellene kiindulni, mint ahogy a magyar élet beható ismeretéből kell felépíteni az egyes új háznak és udvarnak s a falu egészének rendezési tervét. Csak a két irány szerencsés együttműködése fogja igazán szolgálni a jövőt, — mert e nélkül az egyik csak romantika lehet, a másik pedig utópiákhoz vezethet. Viszont az együttműködés útjának kiépítése a magyar építészet ősi, e munka során ismételten megfigyelt kétrétűségének áthidalását eredményezheti: végre egységbe foghatja a magyar városok és falvak népének építészetét, a magyar építészetet.

JEGYZETEK

7. l. Attila király palotájának leírását Priskos Rhetor adta — *Corpus Scriptorum Historiae Bizantinae*. Bonnae 1829. 187. l. Ennek alapján rajzolta meg annak dísztermét Than Mór a budapesti Vigadóban. Művészettudományi szempontból vizsgálta Huszka József „A székely ház” című művében (1885) Maywald fordítása alapján rajzolta meg annak dísztermét Than Mór a budapesti Vigadó-Hauptlager und Holzpaläste. Seminarium Kondakovianum, Wien, 1932, majd Balogh Ilona: Magyar fatemplomok, Budapest, 1936 és Domanovszky Gy., Budapest, 1936.
8. l. A magyar nyelvnek építésre vonatkozó legrégebbi szavairól: gr. Zichy István, *A magyarság őstörténete a honfoglalásig*, Bp. 1923.
9. l. Az ősi pásztorépitményekről: Győrffy: *Das Bauwesen der Hirten im ungarischen Tiefland*. Debrecen, 1927. *Magyarság Néprajza* I.: 453. l. Kirgíz sátrak, Almássy Gy.: *Vándorutaim Ázsia szívébe*, 1902. Sebestyén Károly tanulmánya: *Napkelet*, 1926: 692—96. l. és A. V. de Cocq: *Cotscho*, Berlin, 1913. 20-ik tábla.
10. l. A finn és osztyák népek menedékeiről: Sibelius: *Über die primitiven Wohnungen der finnisch-ungarischen Völker*: F. U. F. VI—VII. köt. *Bátky: Néprajzi Értesítő*, 1930, 9. l. *A Taklamakan és a Tarim-medence ősi építkezéseiről*: Stein Aurél: *Romvárosok Ázsia sivatagjaiban*, Budapest, 1913: 167, 192, 225. l.
11. l. A magyarság Meotis-menti életéről: Hóman—Szekfű, *Magyar Történet*, I. köt. 107. l. és Németh Gyula: *A honfoglaló magyarság kialakulása*, Bp., 168. l., *Al Bakríról*: Bibó István: *A honfoglaló magyarság kialakulása*, *Népünk és Nyelvünk*, 1931, 18. l. *Ibn Ruszta: A magyar honfoglalás kútfoái*, Bp., 1901.
12. l. A magyarok, mint az Konstantinos Porphyrogenetos egy leveléből kitűnik, vándorlásaikon bőrkádat is vittek magukkal. *Nouvelle Revue de Hongrie*, 1937, VI. 501. l. *Sukrullahról*: *Bátky Zs.: A magyar sátor és emlékei*, *Népr. Múzeum Ért.* 1930, 1. l.
13. l. *Vétsei Papp István: Magyar geográfia: Idézve Néprajzi Értesítő*, 1930, 4. l. *A honfoglaláskori idők építkezéseiről*: Pais: *Magyar Anonymus*, Bp., 1926.
15. l. *Az Alföld ősi pásztor építményeiről*: Győrffy, id. h. Herman Ottó alapvető tanulmánya a magyarság házáról: *Természettudományi Közlöny*, 1899: 231. l. s a továbbiak. *A putriról*: *Ébner: Néprajzi Értesítő*, 1929: 1. Győrffy, u. o. IX. évf. 155. l.

17. l. Az erdélyi legrégebb faépítményekről: Kós K., Kalotaszeg. Kolozsvár, 1932: 62. l.
18. l. Az ősmagyarság építészetről szőtt álmokat Huszka József alapozta meg a székely házról írt művében (1885), ahol is a népvándorlaskorabeli leletek díszítőmotívumait összevetette a székely ház díszítményeivel s Attila király palotájáról szóló bizánci leírást ősszerű építészeti emlékek alapján próbálta megmagyarázni. Az ásatási leletekről összefoglaló képet ad Feltich Nándor: A honfoglaló magyarság c. kötetben, Budapest, 1935. A népvándorlaskori művészet s az elvont dekoratív formák művészi értelméről: Worringer: Formprobleme der Gotik, München, 1911, és u. ö. Abstraktion und Einfühlung, München, 1918. c. munkáiban.
21. l. A templomépítésre vonatkozó törvények, Marczali H.: A magyar történet kútfontéinek kézikönyve 77—78. és 117. l.
22. l. A magyarság hajlékairól, Herman O.: Természettudományi Közöny, 1899. évf. 225. l., Freisingeni Ottó feljegyzései: Gesta Friderici Imperatoris c. I.: 30—31. Marczali id. h. I.: 30—31. Spalatói Tamás: Schwandtner, Script. Rer. Hung. III., 602. l.
24. l. A nádépitkezésről: Györfy I. cikke, Népr. Ért., IX. évf., 159. l.
25. l. Az egysejtű házról, Bátky Zs. cikke, Néprajzi Értesítő, 1930: 68. l. A ház szó eredetéről, gr. Zichy István, A magyarság őstörténete: 3. l. Az egysejtű ház évszázados továbbéléséről, Bátky Zs., Néprajzi Értesítő: 1931, 170. l. Göcsejről, Gönczi: Gölcsaj, 123—423. l. Ormánságról, Gunda B. Buvár, 1935: 302. l., Pálócságról, Ébner: Népünk és Nyelvünk: 1929, 145. l.
26. l. Az első tűzhelyekről, Asztalalakú tűzhely, Magyarság Néprajza, I. k. 603. l. Szikrafogó cserényről u. o.: 293. l.
27. l. Viski K.: Magyar Szemle, 1934, I. 25. l. A német házfarmáról v. ö. Kloepel: Wasmuth Lexikon der Baukunst: I., 364. l.
29. l. A római városok továbbélése, Pleidell Ambrus: A magyar város-történet első fejezete, Századok: 1934, 179. l. A sátorlakó Szent Istvánról, Szent István, első magyar király életrajza Hartvik püspök szerint, Érdi kódex, Pest, 1854: 256. l. A templomépítő Szent István jellemzése a Hartvik-legendában u. o. 45. l. A székesfehérvári székesegyház későbbi sorsáról, Petrik cikke az Építőipar, 1911, 161—173. l. Bonfini: Decades. A pécsi székesegyházról, Pécs—Baranyamegyei Múzeum Egyesület Értesítője, 1929, 458. l. és Magyar Templomok: 177. l.
33. l. A székesfehérvári bazilika mesterkérdése: St. Emmeran, Otte: Geschichte d. rom. Baukunst in D. land: 133. l. Frankl: Romanische Baukunst: 136. l. Henszlmann: A székesfehérvári ásatások eredményei, Pest, 1864. Forster Gy.: A III. Béla-emlékkönyv: 1—17. l., u. o. Czobor B.: 18—27. l. és Arch. Ért., 1901: 81. l. Petrik A.: Építőipar, 1911: 144—161. l. Pasteiner Gy.: Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben, III. k.: 109. l. Foerk E.: Magyar Mérnök- és Építész Egyesület Közölnye: 1926, 115. l. Gerevich, Magyar Szemle: 1934, XXII., 227. l. A magyar

történelem képeskönyve: 10. Értékes stílustörténeti vizsgálatokat nyújt Csemegi József tanulmánya: Magyar Művészet: 1936, 375. 1.

34. l. Zalavárról, Gyulai: Arch. Közl., VIII., 32. l. Bakonybélről, Sörös: A bakonybéli apátság története, I., 14. l. Tihanyról, A tihanyi apátság története, I., 9. l. Analógiák a tihanyi kriptához: A legrégibb kripták és altemplomok: Salzburg, St. Amand, 790 körül. A loire-torkolati St. Deas 836, a westfáliai 870, corvay-i 870, Henrik császár quedlinburgi várának kriptája 930 — mai alakja 1070-ből — a heidelbergi St. Michaelskirche 1029, a speyeri dóm kriptája 1030—60, szinte kortársai a tihanyinak. Frankl id. h.: Kolostoralapításokról, Wenzel, Codex Novus Arpadianus, I., 24. l. Karácsonyi: Szent István oklevelei, 76. l. Pécsvárad, Marczali id. h., 85. l. Veszprémvölgy, Horváth Henrik: Budai kőfaragók és kőfaragójegyek, Bp., 1935, 56. l. Hogy a mesterek kérdése tekintetében más, a nyugati keresztény kultúrában előrehaladottabb országok is más országok mestereit foglalkoztatták új építkezéseknél, az számos adatból kitűnik, pl. Meinwerk, paderborni püspök 1016-ban az abdinghofi kolostor építéséhez, illetve a munka irányításához 12 clugny-i bencést hívott meg, Otte, id. h. 197. l., viszont egy más építkezésnél „operarios graecos” foglalkoztatásáról tudunk, Frankl id. h., l. Feldebrő: Szőnyi: Egri Egyházmegyei Közöny, 1925, 154. l. Éber S.: Műbarát, 1922. Lux: Magyar Mérnök- és Építészegylet Közönyének havi füzetei, II. évf., 51. l.
35. l. Altmann feljegyzése az egykori bajorországi templomokról: Jahrb. d. Kunsthist. Ins. der K. K. Centralcommission, IX., 4. l.
36. l. Kalocsai székesegyház: Foerk Ernő, a kalocsai ásatások vezetője szerint a második kalocsai székesegyház 1050 körül épült s szinte hasonmása a franciaországi avesniéresi templomnak, amelynek építése ugyancsak 1147-ben fejeződött be, de amelynek rendszere a toursi székesegyház nyomán a bourgognei templomok egész során alakult ki. V. ö. Archeológiai Értesítő, 1911, 19. l., valamint Magyar Mérnök és Építész Egylet Közönye, 1926, 120. l. Frankl: Romanische Baukunst, Berlin, 1926. Winkler viszont egy sírleletből arra következtet, hogy a második székesegyház csak a XIII. sz. első felében épült meg. V. ö. Winkler: A kalocsai székesegyház 1001-től napjainkig, Kalocsa, 1929.
37. l. Somogyvári apátság: Gerece Péter: Archeológiai Közlemények, XX. k. Békefi: A Balaton környékének egyházai, Bp., 1910. Ciszterci és prémontrai alapításokról: v. ö. Békefi Remig: Ciszterci emlékkönyv, 1896, 14—15. l. Szabó László: Az árpádkori magyar építészet, Bp., 1913, 201 és 247. l. Vértesszentkereszt: Váczi J.: Arch. Közlemények, 1899. Nemzetiségi monostorok: Csánky Dezső: Magyarország történeti földrajza, Budapest, 1890—1913. Divald: Magyarország művészeti emlékei, Budapest, 1927, 41. l.
39. l. A középkori kolostorok és városok összehasonlító térképét lásd

- Gesellschaft und Wirtschaft — Bildstatistisches Elementarwerk, Leipzig, 1930, 14—15. l. A XIII. sz.-i esztergomi székesegyház kapuzatáról: Széless Gy.: Descriptio inscriptionum Eccl. Metropolit. Strigoniensis Cognominatae „Szép templom”, Strigonii, 1765.
40. l. Az esztergomi színes márvány munkákat br. Wratislaw 1591. évi útleírásában is említi. Szamota id. m., 189 l.
41. l. Az esztergomi királyi kápolnáról: Gerevich T.: M. Szemle, 1935, 1., 73. l. Nagy Z.: Nouv. Rev. de Hongrie, 1935, 6., 51. l., festményeit Oláh Miklós Hungáriájában is megemlíti. Szamota id. h., 525. l., s arról br. Wratislaw is megemlékezik. Szamota id. h., 189. l.
43. l. Tarnaszentmária: Gerece: Arch. Közl., 1899. Foerk: Magyar Mérnök és Építészegylet Közlönye, 1871. Kisbény relíffjei: Szabó László id. h., 219. l. Divald id. h., 50. l. Petrik Budapesti építőmesterek évkönyve, VIII. k., 1912.
45. l. A jáki faragások rokonságát a népi faragásokkal szépen jellemzi Viski Károly: A magyarság néprajza, II. k., 351. l. Az ausztriai hatásokról Denin cikke: Jahrbuch d. Kunsthist. Ins. der K. K. Centralkomm., Wien, 1915. A dalmáciai magyar mesterekről: Gellich: Le Confraternite laiche, Ragusa, 1885. Dénes kőfaragómester: Budapesti építőmesterek évkönyve, VI., 67. l.
46. l. A XIII. sz.-i falfestményekről jó összefoglalást ad Divald id. h., 112. l. A pesti Nagyboldogasszony-templom építéstörténete: Lux Kálmán: Tanulmányok Budapest multjából, II. k., 27. l.
48. l. A középkori magyar városokról, Pleidell Ambrus: A magyar várostörténet első fejezete, Századok, 1934, 179—183 és 277—294. l. Esztergomról: Knaus: Mon. Eccl. Strigoniensis, I—III. k. és Codex Diplomaticus, II. k., Rogerius mester siralmas éneke, (Turchányi-kiadás, 27—43—55. l.). A német városokról: Otte: Geschichte der romanischen Baukunst, 250. l. A kunok életmódjáról, pusztításairól és magyarság felháborodásáról: Rogerius mester siralmas éneke 12. l. Jellemző adat: Fülöp, fermói püspök, az 1279. évi budai határozatokkal a kunokat letelepedésre akarja kényszeríteni, kötelezni akarja őket, hogy földhözkött házakba — domibus solo fixis — menjenek lakni és ott is maradjanak. Marczali id. h., 179. l. Mindennek ellenére a kunok egykori feljegyzések szerint még száz év múlva is nemez sátraikban laktak. Gyárfás: A jászkunok története.
52. l. Tatáról, lásd Dornyai B.: Tata várának Suess Orbán-féle alaprajzát, Tata, 1935. Sárospatak: Divald K., Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye, 1902, 238. l. Az Ispotályosok budafelhézsi várának képe: Dillich, Ungarische Chronica, Cassel, 1936.
53. l. Városok alapítása, Fejér: Codex Diplomaticus, VII. 1., 285. l., VI. 3., 142. l. Zágráb: Mon. civ. Zagrabiae, I., 40. l.
54. l. Johanniták budafelhézsi apátsága: Bierbauer István: Építőipar, 1907, 1. l. Supka Géza: Archeológiai Értesítő, 1907, 2. sz. Óbudai Szent Péter prépostság: Magyar Mérnök és Építész Egy-

- let Közlönye, 1925, 245. I. Horváth H.: Pannoniai antik elemek, 1935, 3—9. I. Salamon: Budapest története, III. k. 118. I. Horváth H.: Pannoniai emlékek továbbélése, Pannonia kv. 10. f.
56. I. Budai várfal: Salamon id. h., III. 226. I. M. M. és É. E. Közlönye, 1900, 217. I. Velius: De Bello Pannonico, 167. I. Buda középkori helyrajza: Gárdonyi: Tanulmányok Budapest multjából, IV., 59. I.
58. I. Margitsziget: Divald K.: Budapest művészete, Bp., 1908, 36. I. Lechner: Budapest műemlékei, 73. I.
59. I. Domokosrendi Szt. Miklós-templom és budavári Nagyboldogasszony-templom: Divald id. h., 70. I., Lechner: id. h., 71. I.
60. I. Régi budai polgári házak, Horváth Henrik: Buda a középkorban, Budapesti felső építőipari iskola szünidei felvételei, IV. f.
61. I. Gyulafehérvár építómesterei: Szabó László: Az árpádkori magyar építőművészet, 83. I.
63. I. Krónikás leírás, Hóman—Szekfű: Magyar történet, II., 217. I.
67. I. Buda város hályz viszonyairól: Horváth Henrik: Buda a középkorban, 85. I. A budai törvénykönyv: Lichner és Michnay: Das Ofner Stadtrecht.
69. I. A budai házak megjelenéséről: Ursinus Velius: De Bello Pannonico, 16. I.
70. I. Borbála királynő levele: Salamon Ferenc: Budapest története, II., 483. I.
71. I. Budai árucarnok: Sahm: Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau. Heinrich Faust festménye: Tanulmányok Budapest multjából, I. tábla. Budavári házak bérletéről Salamon id. h., II., 226. I. Köztisztasági intézkedések Buda törvénykönyvében, id. h., Nürnberg: Frenzel—Passarge: Stadtlandschaften der Erde, 17. I.
72. I. Oláh Miklós leírása: Hungária et Attila, 1536, 20. I. Bertrandon de la Brocquière (1433). Szamota: Régi utazások Magyarországon, 92. I. Cuspinianus: Salamon id. h., II., 463, I. Kemal Pasa Zadek: Pavet de Courtelle, La campagne de Mohacs, II., 4. I.
73. I. Óbudáról: Ranzanus és Zsigmond császár leírása. Divald: Budapest művészete, 50. I. A Szent Péter-egyházról: Lechner: Budapest műemlékei, 66. I. Városkép: Gerevich: Magyar Szemle, 1927, I., 257. I.
74. I. Margitszigetről, Lechner id. m. 52. I.
76. I. Pestről: Oláh Miklós: Hungaria, I., 10. I. Ranzanus: Schwandtner: I., 232. I. Salamon: id. h., II., 587. I. Pesti városfal: Salamon id. h., II., 58. I.
77. I. Pest külvárosairól: Salamon id. h., II., 609. I. Taurinus: Engel: Ch. Monumenta Hungarica, IV., 159. I. Mátyás faragott oszlopa: Kolb: Budapesti képeskönyv, 46. I. Thuróczy: Salamon i. h., I., 284. I.
78. I. Budavári Nagyboldogasszony-templom: Divald: Budapest művészete, 70. I.

79. l. A pesti Nagyboldogasszony-templomról: Lux Kálmán: Tanulmányok Budapest multjából, II., 16. l. Némethy: A pest-belvárosi plébániatemplom története, 15. l.
80. l. A gótikus templomokról: Szőnyi Ottó: Régi magyar templomok, igen sok elszórt adat az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képen c. mű VIII., XV. és XX. kötetében és Pasteiner Gyula cikkeiben. Kolozsvár templomairól: Balogh Jolán: Kolozsvár műemlékei.
84. l. A Felvidék templomairól: Divald Károly könyvei és tanulmányai, főként Szepes vármegye művészeti emlékei, első rész; Magyarország művészeti emlékei.
85. l. Eperjes: Művészet I. 383. l. Szépművészeti Múzeum Évkönyvei IV. 37. l.
86. l. Kassai Szent Erzsébet-templom: Mihalik: A kassai Szent Erzsébet-templom, Kemény L. Magyar Mérnök és Építészegylet Közlönye 1918, 326. l. Stehlo u. o. 1913, 798. l. Szépművészeti M. Évkv. V. 33. l. — A korai magyar gótikával és a kassai dómmal Henszlmann óta szeretik összefüggésbe hozni a hírneves champagne-i építéset, Villard d'Honnecourt-t. E kérdést legújában kritikai vizsgálat tárgyává tette Horváth Henrik: Nouvelle Revue de Hongrie 1936, 335. l. Véleménye szerint a híres francia mester 1235 körül járhatott Magyarországon, bár kevéssé valószínű, hogy maga itt tervei szerint építhetett volna. Utazása serkentőleg hatott a magyar gótika kialakítására, amit híres rajzalbumának három-négy feljegyzése és néhány sajátos egyezés igazol; így a Villard által albumába vázolt chartresi rózsablak motívuma egy Szombat-helyen talált pecséten ismétlődik meg. Lehetséges az is, hogy Vancsa, a Tatárjárás idejének esztergomi primása bizonyos közvetett, vagy közvetlen összeköttetésben állott Villard-ral (V. ö. Male: Rev. de l'Art Chrétien. 1899. Reau et Cohen: L'Art du Moyen age, Paris 1935).
88. l. Egri székesegyház: Csemegi: M. Mérn. és Építész Egly. Közl. 1936, 193. l.
90. l. A magyar kőfaragó mesterekről: Horváth Henrik: Budai kőfaragók és kőfaragó jelek. A mesterjegyekről: Fröhde tanulmánya a M. Mérnök és Építészegylet Közl. 1900, 423. l. István mesterről Kemény: Arch. ért. 1900, 166. l. Csütörtökhelyi kápolna terveiről, Divald: Szépművészeti Múzeum Évkv. IV. 3. l.
93. l. A Parlerék hatása a magyar templomépítésre, v. ö. Csemegi: Mérnök és Építészegyl. Közl. 1936, 44—52. l. Alapvető forrásmű: Rohritzer: Büchlein von der Fialen Gerechtigkeit, 1486.
94. l. A késő középkori Magyarország statisztikai adatai: Hóman—Szekfű, Magyar történet, V, 38. l. és III, 157. l. Szállásokról Magyar Nyelvőr XXXII. 155. l. Szabó K. Kecskeméti tanyák.
95. l. Buda „magyar” házairól, Wratislaw: Szamota, Régi utazások, 195. l. Bertrandon de la Brocquière u. o. 92. l.
96. l. A sövényépítésről: Magyarság Néprajza, I. 155. l. Néprajzi Ért., 1929, 73. l.

97. l. Kecskeméti ásatásokról: Néprajzi Ért. 1931, 137—152. l.
98. l. A faépítésről: Magyarság Néprajza, I. 157. l. Gunda Béla: Búvár, I. évf. 102. l. Gönyei: Néprajzi ért. 1931, 89. l. (A palóc házról Szeder Fábián, Tudományos gyűjtemény, 1819. VI. Az erdélyi faházról, Kós Károly: Kalotaszeg, 61—65. Huszka József: A székelyház 50. l.
100. l. A matyó házról: Gönyei: Népünk és Nyelvünk, 1929, 147. l.
101. l. A kemencéről l. Bátky cikkét Néprajzi Ért., 1931, 82. l.
102. l. Az üllőalkalmatosságokról: Herman O. útifeljegyzése: Lambrecht K.: Herman O. élete, 215. l. Bútorokról: Magyarság Néprajza, I. k., 247. l. Tűzhelykörüli padkák: Gönyei Sándor cikke: Népünk és Nyelvünk, 1929, 145. l. Magyarság Néprajza, I. k., 196. l.
103. l. Istálló mint lakás: Gönyei: Népünk és Nyelvünk, 1929, 147. l.
104. l. A tanyavilág kezdetei: Bertradon de la Brocquière i. h. Szabó Kálmán: Kecskeméti tanyak. Helynevek, falutípusok: Magyarság Néprajza. Bierbauer: Magyarország repülőgépről.
108. l. Dürer Albert származási kérdéséről: „Dürers schriftlicher Nachlass“, Berlin, 1918. Dürer Albert 1524-ben sajátkezűleg megírta családja származását. Nemzetsége marha- és lótenyésztőkből állott. A mester nagyatyja Ajtósról Gyulára jött és ott ötvös lett. Ennek fia — a mester atyja — először ugyanott gyakorolta e mesterséget, öccse, László, lószerszám-készítő volt, — fia pedig az ötvös mesterséget tanulta meg a festő apjánál. László öccse, János, pap lett és Váradon volt plébános. Jellemző, hogy a csikós-gulyás nemzetségből először ötvösök és lószerszám-készítők kerültek ki s e tősgyökeres magyar mesterségeken keresztül fejlődött ki Dürer Albert művészete.
110. l. A XIV—XV. sz. Budai várról: Divald: Budapest művészete, 101. l. Salamon Ferenc id. h. során. Hauszmann Alajos részletes tanulmánya a Magyar Mérnök és Építész Egylet Közl., 1900. évf. Egykorú leírások: A. Camalduli: Pray Annales T., II., 267. l., Windeck: Menckeni Script. Germ., I., 1129. l., Bonfini: Decades, III. 3., Pedro Pafur: Tanulmányok Bp. multjából, I., 68. l., Schweiger: Eine neue Reysbeschreybung, 1619., Kemal Pasa Zadek: Pavet de Courtelle: La campagne de Mohács.
114. l. Budai építőmesterekről v. ö. Horváth Henrik id. m. Köemlékek képei: Horváth Henrik: Buda a középkorban.
116. l. A csillagképekről: Wratislaw: Szamota id. h., 200. l. A kora renaissance csillagképekről: Fritz Saxl: La fede astrologica di Agostino Chigi, a Kuseir-Amra-i kupola festményeiről: Creswell: Early Muslim Architecture, 289—303 l.
119. l. A nyéki vadászkastélyról: Garády: História, IV., 40. és 130. l. Tanulmányok Bp. multjából, I. k., 99. l., Nyáry tanulmánya Századok, 1874, 331.
120. l. Visegrád: Bonfini: Decades, VI., 3. Oláh Miklós: Szamota id. h., 523. l. Mátyás király egyeteméről: Heltai Gáspár: Krónika a magyarok dolgairól, Salamon id. h., II. k., 309. l. Abel: Egyetemeink

- története a középkorban, 39. l. Antonio Averulino Filarete elméleti könyve a firenzei bibl. Magliabechianában és a Mátyás király számára készült codex a veneczei Szt. Márkus-könyvtárban., Gaye Carteggio, I., Dohme Jahbr. d. pr. Kunstsammlungen, I., 225. l.
124. l. Burgio leírása, Bartoniek kiadása, 57. l.
125. l. Pécs renaissance emlékei, Magyar Művészet, 1929, 480. l. siklói renaissance u. o., 1933, 180. l. Siklós: Fejes János: Siklós multja.
127. l. Nyugati részek renaissance emlékei: Balogh: Magyar Művészet, 1933, 33. l. D. Frey: Das Burgenland, 1929, 22. l.
129. l. Sárospatak építkezéseiről: Arch. Ért., 1877, Századok: 1877, Divald: Magyar Mérnök és Építész Egylet Közl., 1902, 237. l.
130. l. Pártázatos renaissanceről: Divald: Magyar Mérnök és Építész Egylet Közl., 1899, 173. l. Kath. Szemle, XIII., 297. l. Lechner J.: Magyar Mérnök és Építész Egylet Közl., 1913, 397. l. és 1915, 189. l. Hussarsky: Attycka Polska. Bierbauer: Nouvelle Revue de Hongrie, 1937, IV., 338. l.
135. l. Erdélyi renaissance építészet: Balogh Jolán: Magyar Művészet, 1934, 154. és köv. u. a. Kolozsvár műemlékei: Csabai István: Az erdélyi renaissance művészet. Genthon: Erdély művészete. (A történeti Erdély c. kötetben.) Gerevich: Magyar Szemle, 1934, 2., 239. l.
136. l. Brutus J. M. Hungarorum Mores. Mon. Hung. Hist. II/XII. 222—225. l.
137. l. Lombardiai mesterek — magyar mesterek Erdélyben: Gerevich T.: Magyar Szemle, 1934, 2., 226. l.
139. l. Bethlen Gábor építkezései: Balogh Jolán id. h.: Magyar Művészet, 1934. évf., 154. l. stb. Bethlen Gábor fejedelem levelezése, 1869. kiad., 236. l. (Szalárdi J.: Siralmas krónikája, Angyal kiad., 7—11. old.) Szekfű Gy.: Bethlen Gábor, 203. l.
140. l. I. Rákóczi György építkezéseiben, idézi Kós K.: A régi Kalotaszeg, 10. l. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy Rákóczi György, „az idegenből jött” fejedelem ellen évekig véres lázadásokban hadakozott Erdély. A magas tetőket az „idegen” vitte Erdélybe.
142. l. Bethlen Miklós: Önéletírása, Pest, 1858, I. k., 169. és követk. lapok. A bethlenszentmiklósi kastélyról: Balogh J. id. tanulmánya, Csabai dolgozata, Gerevich T.: Magyar Szemle, 1934, 2., 238. l. Bierbauer cikke a Nouvelle Revue de Hongrie, 1935, III., 314. l.
146. l. Az erdélyi parasztházról, falusi templomról: Viski K.: Magyar Szemle, 1934, 2., 253. l. Kós Károly: A régi Kalotaszeg, u. a. Kalotaszeg u. a. Erdély: Huszka József: A székely ház, Malonyai: A magyar nép művészete, I. köt. Egy névtelen krónikát idéz Kós elsőnek említett művében.
148. l. Az ázsiai forma-analógiákról: Stein Aurél id. h. 261. l. Boerschmann: Baukunst und Landschaft in China: T. Yoshida: Das japanische Haus, Hideto Kishida: Japanese architecture.

150. l. Templomépítésről: Balogh Ilona: Magyar fatornyok, 49. l. Dománovszky: Magyarország egyházi faépítészete, 13. l. Kós K.: Régi Kalotaszeg, 38. l. Abbé Révérend id. m., Csabai id. h., 26. l. Viski: Magyar Szemle id. h. 255. l.
154. l. Templomok falfestményeiről: Divald: Magyarország művészeti emlékei, 118. l. Huszka: Székely Nemzeti Múz. Ért., 1891., Huszka J.: Magyar díszítési motívumok, u. o.
155. l. Famennyezetekről: Malonyai: A magyar nép művészete, II., 60—80. l. Csabai id. h. Megemlítendő, hogy hasonló famennyezeteket készítettek Nagy Pál és Nagy János Somogy megyében Simán, Kádárkúton, Kutason a kálvinista templomokban 1787 körül. Malonyai id. m. IV. k., 220. l.
156. l. Virágdíszes szöszekek: Balogh J. id. tanulmánya: Magyar Művészet, 1934, 63. l. Tompa Mihály kúriájának fafaragványai: Kertész és Sváb: A magyarországi parasztház, I—II. füz., 7—8. l.
157. l. Székely kapu: Huszka József: A székely ház, 32. l. Malonyai: A magyar nép művészete, II., 167. Tudományos vizsgálatok: Viski K.: Földr. közl., 1913, 100. l. u. a. Néprajzi Ért., 1926, 114. l. Magyarság Néprajza, II. k., 348. l. Huszka: Magyar Mérnök és Építész Egylet Közl., 1898, 111. l. Takács: Rajzok a törökvilágból, III. k., 221. l.
160. l. A végvárakról: Takács: Rajzok a törökvilágból, II. k., 20—47. l. III. k., 240. l. Eger váráról: Pataki Vidor: Az egeri vár élete.
165. l. Statisztikai adatok a XVII—XVIII. sz. pusztulásáról: Hóman—Szekfű: Magyar történet, VI., 176. l. Útleírások: Szamota id. h. 445. és 484. l.
167. l. Tájrajz. Hóman—Szekfű: Magyar történet, VI., 184. l.
168. l. Sváb telepítések technikája: u. o. VI., 195. l., fontos a 8. sz. képmelléklet. Inigo Born útleírása: Szamota id. m. 462 l.
170. l. Hajdúböszörmény telepedés-története: Győrffy István: Hajdúböszörmény települése. A város repülő-felvétele: Bierbauer: Magyarország repülőgépről. Vahot S. útleírása: Magyar föld és népei. V. k.
171. l. Quitzmann német utazó írja a magyar faluról: „inkább sátorvárosok, mint állandó lakótelepek. Az utcák olyan szélesek, hogy lovasgyakorlatokat lehet bennük tartani.” Reisebrief aus Ungarn. 1856.
A telepedésformákról: Győrffy: Néprajzi Ért., VII., 180. l.
172. l. Tanyák: Győrffy: Néprajzi Ért., IX., 7. l. Szabó Kálmán: Kecskeméti tanyák. Takács: A magyar történet tarlójáról, 301—308. l. Gesztelyi Nagy László: Magyar tanya, 38. l.
176. l. Dunántúli telepedése: Déznai: Magyar szomszéd városok, Városok Lapja, 1934, 389. l. Debrecen: Szűcs: Szabadkirályi Debrecen város története, II., 639. l. Repülőfelvételek, Bierbauer id. m. Nagykunság építészeti állapotairól. Osváth: Biharország, 1888, III. k., 75. l. Orsz. Levéltár: Szabolcs megye és a hajdúvárosok összeírása 1715-ből. Pest viszonyairól: Gárdonyi: Föld és Ember,

- 1926, 93. I. Pásztor: Buda és Pest a törökuralom után, 48. I. Csallóköz: Keyssler: Reisen in Deutschland und Ungarn, 1284. I. Bél Mátyás leírása: Trac. de re rustica Hungarorum, Pars I., cap. 1. Beudant: Néprajzi Ért. XXXVII., 36. I.
178. I. Sárépítésről és nádbetétes építésről: Néprajzi Ért., I., 163. I.
180. I. Az Ur-i építésmódról, Wolley: Ur und die Sintflut, 13. I. A salétromnyerésről: Népünk és Nyelvünk, II., 73. Az ablakok nagyságáról: u. o.
182. I. A ház terjedelméről: Erdei: Népünk és Nyelvünk, IV., 134. I. Magyarság néprajza, I. k., 211. I.
183. I. A ház fejlesztése eresszel és tornáccal: Néprajzi Ért., IX., 33. I.
185. I. A magyar parasztházakra vonatkozó legfontosabb, eddig nem említett kiadványokat a következőkben sorolhatjuk fel: Kertész és Sváb: A magyar parasztház, Viski Károly: A Bakony—Balatonvidéki köépitkezés, Budapesti felsőépítőipariskola szünidei felvételei, VII. füz., Zala- és Somogy megye parasztházairól, Kogutovicz Károly, Magyarország földrajza: A Dunántúl, I—II. k., Tanulmányok a Tér és Forma köteteiben: II. évf. 1—33. I., X. évf., 62, 102. I., 143., 204., 172 lapok, Nászay és Padányi: A Balatonvidék népének építészete c. kötet, Viski tanulmánya a tihanyi építészetéről a Balatoni Társaság könyvt., 1. k.
187. I. Fecstett román házak képei: Atlantis, 1929, 460. I.
189. I. Tanyaház: Györffy István: Néprajzi Ért. XI., 139. I.
190. I. A magyar kastélyokról Rados Jenő ily c. kötete.
192. I. Mayerhoffer működéséről: Révhelyi Elemér dolgozatai: Arch. Ért., 1929, 202. I., 1931, 369. I. Tanulmányok Budapest multjából, II. k., 87. I. Gödöllő mesterkérdése a szerző személyes közlése alapján. V. ö. ezenkívül Hekler: Budapest als Kunststadt, 57. I., u. a. Ungarische Kunstgeschichte, 103. I., u. a. Magyar Művészettörténet, 144. I.
193. I. Eszterházáról: Bessenyey: Eszterházi vigasságok. 1785. évben Pozsonyban névtelenül megjelent leírás: Beschreibung des Hochfürstlichen Schlosses Esterhaz „Tudományos Gyűjtemény” 1824. III. már a pusztulás leírását adja.
194. I. A pesti Invalidus palotáról: Schön A.: A pesti központi városház. Bél Mátyás: Notitia Hungariae. Kazinczy Ferenc: Pestre.
196. I. Mayerhoffer: Révhelyi E. Henszlmann Lapok, 1930, 8. sz. Hekler: Magyar Művészettörténet, 167. I. Révhelyi E.: A régi Buda és Pest építőmesterei.
197. I. A pesti pálos templom: Saly L.: Az egyetemi templom. Révhelyi: Arch. Ért., 1931, 168. I. Pest állapota: Gárdonyi: Föld és ember, id. h.
198. I. A budai királyi palota: Kapossy: F. A. Hillebrandt, u. a. Századunk, 1924, 585. I. Budavári házak: Felsőépítőipariskola szünidei felvételei IV—V. füzet. Genthon—Kolb: Budapesti képeskönyv, 153. I. Historia 1929, 2. I. Budai városház: Arch. Ért., IV.

168. l. Révhelyi: A régi Buda és Pest építőmesterei, 71. l.
 Hekler: Budapest als Kunststadt, 67. l.
200. l. Budai templomok: Schön A.: A budai Szent Anna-templom,
 Hekler: Budapest als Kunststadt, 65. l.
201. l. Óbuda: Révhelyi: A régi Buda és Pest, 68. l. Schön A.: Óbuda
 multjából.
202. l. Eger: Szremcsányi: Eger művészete.
203. l. Nagyvárad: Kapossy: F. A. Hillebrandt, 13. l. Veszprém: Sziklai:
 Veszprém város az irodalomban és művészetben, 348. l.
204. l. Vác: Tragor: Vác műemlékei és művészei, 33—55. l.
205. l. Szombathely: Kapossy: A szombathelyi székesegyház.
207. l. Győr: Pigler A.: A győri Szent Ignác-templom.
208. l. Felvidék: Divald: Magyar Mérnök és Építész Egylet Közl., 1899,
 394. l. Kemény L., u. o. 1904, 82. l. Kassai megyeház, u. o.
209. l. Kolozsvár: Biró J.: Erdélyi Tud. Füzetek, 63, 8. l. Balogh: id. h.
210. l. Szeged város története. Makói Megyeház. Kovács Gy.: Makó
 város építészete. Eger. Szremcsányi id. h.
214. l. Kecskeméti viszonyok: Thirring: M. Stat. Szemle, 1935, 369. l.
 Vizsgakérdések: Schön A.: A budai Szent Anna-templom, 26. l.
215. l. Czinke F. verse: Szombathelyi Ujság, 1897, 12. sz.
218. l. Pest fejlesztése és a Szépítő Bizottság: Schön A.: Pest Budai
 Almanach, 1919, 74. l. Szent Pétervár: Eliasberg: Russische
 Baukunst, 27. l. Pásztor Mihály cikke: Művészet, 1909, 382. l.
 Lechner J.: A régi Pest és Buda és Budapest műemlékei c.
 kötetben.
220. l. A XIX. sz. első felének pesti építészetéről összefoglaló anyag
 feldolgozás: Bierbauer V.: Tanulmányok Budapest multjából,
 I. k., 76. l., u. a.: A régi Pest Buda építészete, u. a.: A palatinus-
 stílus viszonya az európai klasszicizmushoz. Magyar Mérnök és
 Építész Egylet Közl. Havi füzetek, 1925, 35. l., u. a.: Pollack
 Mihály nagy pesti palotaépítkezései: Magyar Művészet, 1925,
 580. l. A budai miniszterelnökségi palota, u. o. 1928, 325. l., u. a.:
 Kassalik Fidelio és Hofrichter József: Magyar Mérnök és Építész
 Egylet Közl., 1927, 63. l.
222. l. Pollack M.: Zádor Anna: Arch. Ért. 1931, 187. l.
225. l. A pesti Vigadó: Bierbauer V.: Tanulmányok Budapest multjából,
 III. 91. l. Magyar Művészet, 1926, 112. l.
226. l. Nemzeti Múzeum: Lechner Jenő: A Magyar Nemzeti Múzeum
 épülete. Bierbauer V.: Magyar Művészet, 1927, 224. l.
228. l. Károlyi-palota: Révhelyi E.: Tanulmányok Budapest multjából,
 II. 87. l. Bierbauer V.: Magyar Mérnökegylet közl., 1927, 66. l.
229. l. Kereskedők Csarnoka: História, I. k., 4. l.
231. l. Lipótvárosi templom: Művészet, 1900, 36. l.
232. l. Nemzeti Színház: Báthori I.: Magyar Mérnök és Építész Egylet
 Közl., 1914, 397. l.
235. l. Debreceni Nagytemplom: Sz. Kun Ágota: A debreceni református
 nagytemplom.

236. l. Esztergom: Edvi Illés Gy.: Az esztergomi székesegyház.
240. l. Kaposvári megyeház: Bierbauer V.: Magyar Mérnökegylet közl., 1926, 230. l. Székesfehérvári megyeház u. o., 1927, 109. l., u. a. Magy. Művészet, 1930, 469. l. Makói megyeház: Kovács Gy.: Makó város építészete.
241. l. Kastélyok: Rados J. id. összefoglaló műve, Bierbauer V.: Magyar Művészet, 1927, 465. l.
245. l. Vidéki viszonyok: Lyka Károly: A táblabíróvilág művészete, I—IV. köt.
249. l. Schinckel: L. Ziller monografiája, 30. l.
250. l. Schopenhauer: Die Welt als Wille und Vorstellung, II. k.
254. l. Fessler Vámos F.: Magyar Művészet, 1925, 340. l., 1926, *400 l. Fülep L.: Magyar Művészet c. kötete, 45. l.
255. l. Ybl M., Ybl Ervin: Magyar Művészet, 1925, 140. l.
258. l. Alpár I.: Budapesti Építőmesterek Ipartestülete Évk., IV. 59. l. Építőipar, 1902, 2. l.
263. l. Lechner Ödön: Vámos F.: Lechner Ödön I., II. f., Jánszky Béla: Magyar formatörekvés története építészetünkben, Kultuszminisztérium pályázata, Budapesti Építőmesterek Ipartestülete Évk., V. k., 28. l. Fülep L.: Magyar Művészet c. kötete, 53. l.
264. l. Wigand Ede: Művészet, 1912, 192. l. Kós Károly: Nemzeti Művészet, — előadás Marosvásárhelyen, 1910. Magyar Iparművészet, 1910, 141. l. A mozgalomra vonatkozólag sok értékes anyag a Művészet és a Magyar Iparművészet kötetében.
265. l. Budapesti Állatkert: Magy. Iparművészet, 1911, 142., 159. l. Tóry és Pogány: Turini kiállítási pavillonja: Magy. Iparművészet, 1909, 159. l., 1910, 225. l. Medgyaszai I.: Magyar Mérnök és Építész Egylet Közl., 1914, 17. l.
266. l. Budai királyi palota díszítéseiről: Hauszmann A.: Magyar Mérnök és Építész Egylet Közl., 1900, 250. l.
268. l. A lakásviszonyokhoz: Neményi: Jelentés a budapesti lakbizottsághoz, 1885. Palócy Antal: Építőipar, 1904, 273., 290. l. Császár F.: u. o. 1906, VII. 10 és 1907, VIII. 28. Kabdebó u. o., 1908, 211. l. Hauszmann: u. o. 1908, 134. l. Palócy: u. o. 1902, 155. l., u. a. 1908, II. 9. l. Mudrony S.: Budapest jövője, 1893. Jeszszky S.: Szép Budapest, 193. l.
271. l. Budapest városszabályozásáról: Edvi Illés Aladár: Budapest műsz. útmutató, Siklóssy L.: Hogyan épült Budapest. — Fessler városrendezési tervei, 123. l. Bierbauer V.: Budapest városépítési problémái. Vámos F.: Magyar Mérnök és Építész Egylet Közl. havi füzetei, 1926.
273. l. Szeged: Pálffy—Budinszky és Hergár: Szeged városépítési problémái. Szeged, 1934.

KÉPEK

Lap

1. Nádból épített vasalóalakú menedék. (HERMAN OTTÓ nyomán)	16
2. Nádból épített kúpalakú menedék. (HERMAN OTTÓ nyomán)	16
3. Nádból épített gúlaalakú pásztorkunyhó. (HERMAN OTTÓ ny.)	17
4. Nyeregettős pásztorkunyhó. (HERMAN OTTÓ nyomán)	17
5. Az egykori román stílusú esztergomi bazilika díszkapuja	32
6. Az esztergomi királyi palota kápolnabejárata. XIII. sz. eleje . .	33
7. A jáki apátsági templom. XIII. sz. első fele	48
8. A jáki apátsági templom belseje	49
9. Gótikus keresztfolyosó az egri várban. XV. sz. eleje	64
10. Budavári ház kapualjának boltozott fülkéje. XV. sz. vége . .	65
11. Budavári ház kapualjának boltozott fülkéje. XV. sz. vége . .	65
12. A ménhárdi kéthajós templom. XV. sz.	84
13. Miskolci templom az Avason. XV. sz. vége	85
14. Ferences templom Nyírbátorban. XV. sz. vége. (Jelenleg ref. templom)	92
15. Ferences templom Szegeden. XV. sz. vége	93
16. A brassói Fekete-templom szentélye. XV. sz.	132
17. A sárospataki vár és XVI. századi renaissance lépcsője	133
18. A besztercebányai régi városháza. XVI. sz.	140
19. A kistapolcsányi kastély árkádos udvara. XVI. sz.	140
20. A késmárki Thököly-vár harangtornya	141
21. A bethlenszentmiklósi kastély. Tervezte BETHLEN MIKLÓS . .	144
22. Hajdúböszörmény légi képe	145
23. A kőrösiői templom. XVI. sz.	160
24. A kőrösiői templom belseje. XVII. századi festésekkel	161
25. Kontyos tetős parasztház, Borsod megye	176
26. Tornácos parasztház, Kismarja	176
27. Tornácos parasztház, Balatonőszöd	177
28. Középső tornácos parasztház, Szentantalfa	177
29. Parasztház, Nemesörödemec	180
30. Parasztház tornáca, Váncsod	180

31. Tornácos parasztház, Drávatok	181
32. Búbos kemence, Kismarja	181
33. Pásztorház Tiszapolgár határában	188
34. Bokortanya Nyíregyháza vidékéről	189
35. A geryeszegi gr. Teleki-kastély. XVIII. sz. közepe	192
36. Az egri érseki liceum. Tervezte FELLNER JAKAB. XVIII. sz.	193
37. A székesfehérvári régi városháza. XVIII. sz. közepe	196
38. A kolozsvári gr. Bánffy-palota. XVIII. sz. vége	197
39. A szombathelyi püspöki palota. Tervezte HEFELE MENYHÉRT. XVIII. sz. vége	204
40. A pozsonyi prímási palota. Tervezte HEFELE MENYHÉRT. XVIII. sz. vége	205
41. A budavári miniszterelnökségi palota. 1806. Tervezte POLLACK MIHÁLY	212
42. A budapesti gr. Zichy-palota előcsarnoka. 1814. Tervezte POLLACK MIHÁLY	213
43. A budapesti Eger-ház előcsarnoka. 1822. Tervezte POLLACK MIHÁLY	213
44. A budapesti Császár-fürdő gyógyudvara. Tervezte HILD JÓZSEF. XIX. sz. első fele	220
45. A fóti gr. Károlyi-kastély. Tervezte POLLACK MIHÁLY. XIX. sz. első harmada	221
46. A debreceni református nagytemplom. Tervezte PÉCHY MIHÁLY. XIX. sz. első harmada	240
47. Tornácos parasztház, Hidegség	241
48. Tornácos parasztház, Márkó	241
49. A budapesti Operaház. Tervezte YBL MIKLÓS. XIX. sz. második fele	256
50. A budapesti Halászbástya. Tervezte SCHULEK FRIGYES. XIX. sz. vége	257
51. A budapesti Földtani Intézet. Tervezte LECHNER ÖDÖN. XIX. sz. vége	276
52. A szegedi Dóm-tér a püspöki palotával. 1928. Tervezte RERRICH BÉLA	277
53. Budapesti Szervita-téri üzletház. 1913. Tervezte LAJTA BÉLA	284
54. Budapesti bérház. 1937. Tervezték LAUBER és NYIRY	285

A 22. és 34. sz. felvételek a szerző „Magyarország repülőgépről” c. 1937-ben megjelent művéből valók.

TARTALOM

	Lap
BEVEZETÉS	5
1. A honfoglalás kora	7
2. Az országépítés kora	19
3. A román építõstílus elterjedésének kora	36
4. A tatárjárás utáni újjáépítés kora	50
5. A XIV—XV. század magyar gótikus építészete	64
6. A XIV—XV. század falusi építészete	94
7. Királyi építkezések a XIV—XV. században	109
8. A török hódoltság kora	124
9. Falusi telepedés és falusi építkezés a XVIII. században . .	165
10. A XVIII. század barokk építészete	190
11. A XIX. század első fele: a klasszicizmus építészete . . .	217
12. A XIX. század második fele: a romantizmus és eklek- ticizmus kora	249
BEFEJEZÉS	279
JEGYZETEK	287
KÉPEK JEGYZÉKE	299

KINCSESTAR

Az ország egyetlen olcsó, tudománynépszerűsítő könyvsorozata. Az ismeretek minden ágából rövid, mégis alapos és élvezetes áttekintéseket nyújt, — nem száraz kézikönyveket. Munkatársai az ország legjelesebb szakemberei, egyben kitűnő írók.

- 1 NAGY IVÁN: Öt világrész magyarsága
- 2 SZINNYEI JÓZSEF: A magyar nyelv
- 4 MORAVEK ENDRE: Nagy-Magyarország nemzetiségei
- 9 ORTUTAY GYULA: Magyar népmismeret
- 10 WEIS ISTVÁN: A magyar falu
- 12 HILLEBRAND JENŐ: Az őskőkor története
- 14 BARTONIEK EMMA: A középkor
- 17 KMOSKÓ MIHÁLY: Az Iszlám
- 18 BALLA ANTAL: Az utolsó száz év története
- 19 TÜRÖK PÁL: A francia forradalom
- 20 LIGETI LAJOS: Kína
- 22 VERNON DUCKWORTH BARKER: Az angol civilizáció
- 23 KOMORÓCZY GYÖRGY: A mai Lengyelország
- 25 GRATZ GUSZTÁV: Európai külpolitika
- 26 KNIEZSA ISTVÁN: A szlávok
- 27 BAJZA JÓZSEF: Jugoszlávia
- 28 SZÁSZ ZSOMBOR: Románia
- 29 GOGOLÁK LAJOS: Csehszlovákia
- 30 VILLANI LAJOS BÁRÓ: A mai Olaszország
- 32 GYÖRY JÁNOS: A francia irodalom kis tükre
- 33 SZERB ANTAL: Az angol irodalom kis tükre
- 34 VÁRADY IMRE: Az olasz irodalom kis tükre
- 35 PUKÁNSZKY BÉLA: A német irodalom kis tükre
- 37 BABITS MIHÁLY: Dante
- 39 KÁLLAY MIKLÓS: A legújabb líra a világirodalomban
- 42 ALFÖLDI ANDRÁS: Magyarország népei és a római birodalom
- 43 ZIMMERMANN ÁGOSTON: Fejlődéstan
- 44 RAPAICS RAYMUND: A növény felfedezése
- 45 BARTUCZ LAJOS: Miképp fedezte fel az ember önmagát
- 46 MENDÖL TIBOR: Táj és ember
- 47 BIRÓ BERTALAN: Eugenika
- 48 SCHENK JAKAB: Madarak
- 50 GENTHON ISTVÁN: Budapest multja és művészete

- 51 **MAGYAR BÁLINT:** A százéves Nemzeti Színház
 53 **FITZ JÓZSEF:** A könyv története
 54 **HARASZTI EMIL:** A tánc története
 55 **HARASZTI EMIL:** Zenei formák és műfajok
 56 **LUTTOR FERENC:** Róma (A város a történelem tükrében)
 58 **GLATZ KÁROLY:** Velence multja és művészete
 60 **JUDIK JÓZSEF:** A pénz
 63 **RADNÓTI ISTVÁN:** A magyar mezőgazdaság világmárkái
 64 **KERÉK MIHÁLY:** Földbirtokpolitika
 65 **LAKY DEZSŐ:** Népesedéspolitika
 66 **CZETTLER JENŐ:** Agrárpolitika
 67 **IHRIG KÁROLY:** Szövetkezetek
 71 **SZABÓ VENDEL:** Katholicizmus
 72 **BALANYI GYÖRGY:** Szerzetesrendek
 74 **RÉVÉSZ IMRE:** A reformáció
 75 **SZABÓ VENDEL:** A pápaság
 76 **NAGY JÓZSEF:** A filozófia nagy rendszerel
 82 **IFJ. ERDÉLY SÁNDOR:** A szén
 83 **STEINER LAJOS:** Időjárás
 84 **LASSOVSKY KÁROLY:** Világrendszerek
 92 **NYIRŐ GYULA:** Psychoanalysis
 93 **MOSONYI JÁNOS:** Az emberi idegrendszer
 94 **BURGER KÁROLY:** Az egészséges nő
 96 **SZŐLLŐSY LAJOS:** A táplálkozás
 102 **JULIER FERENC:** A hadvezetés művészete
 103 **SZENTNÉMÉDY FERENC:** A repülés
 104 **RÉCZEY FERENC:** A fegyveres Európa
 105 **SIK SÁNDOR:** A cserkészlet
 106 **GICZEY GYÖRGY:** Légvédelem, gázvédelem
 114 **LUKÁCS KÁROLY:** A Balaton
 121 **KOVRIG BÉLA:** Szociálpolitika
 123 **MIHELICS VID:** Keresztényszocializmus
 142 **MARKÓ ÁRPÁD:** II. Rákóczi Ferenc
 143 **KERESZTURY DEZSŐ:** Arany János
 144 **VOINOVICH GÉZA:** Petőfi

Ara kartonban 80 fillér, egészvászonkötésben 1.20 P

„A Magyar Szemle Klasszikusai“

Irodalmi multunk maradandó értékeinek gyűjteménye

MAGYAR VERSEK KÖNYVE

Szerkesztette, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Horváth János

Ara fűzve 8.—, egészvászonkötésben 9.60 P

州集卷之六 四

